

Masteroppgave i historie - innlevering

Dato: 8.mai 2023

Av Vidar Howlid Wærp Student ved UiO. Student nr. 398930

Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH)
Universitetet i Oslo

Oppgavens tittel:

Ordførere under okkupasjonen

Den kommunale nyordningen 1941-45

Nazifisering og kollaborasjon i kommunene langs

Numedalslågen i okkupasjonstiden

Innholdsfortegnelse

Forkortelser benyttet i oppgaven	Side 3
Forord	4
Del I:	
Kapittel 1: Innledning. Tema og problemstillinger	5
2: Bakgrunn. Det tyske overfallet på Norge. Tysk krav om nyordning	8
Del II:	
Kapittel 3: Situasjonen ved begynnelsen av 1941	14
4: Den drivende kraft i nyordningen -forberedelse/iverksettelse	15
5: Hva skjedde med nyordningen fra 1941	19
6: Variasjoner i nyordningens iverksettelse og hvorfor den stagnerte	30
Del III	
Kapittel 7: Hvem var de norske nazistene	32
8 :Nyordningens og fylkets nøkkelmenn	48
9: NS syn på kommunene som følge av nyordningen	56
10. Nazi ordførernes oppnevning og adferd og vurdering etterpå	59
11: Rangering av kommunene etter NS styrke	89
12: Oppsummering av nazifiseringen i de 13 kommunene	93
13: Konklusjon -Avslutning	96
Kilder/litteratur benyttet	100

Forkortelser benyttet i oppgaven:

Ap= Arbeiderpartiet

bl.a.= blant annet

BNP=Brutto nasjonalprodukt

do.=ditto, samme slags

ca.= cirka, omtrent

dr.= doktor/lege. Kan også være 'en med doktorgrad fra universitet/høyskole'

dvs.= Det vil si

f. eks.=for eksempel

hhv.=henholdsvis, respektive

ibid.,=samme sted, i samme skrift, på samme side, ibidem. Informasjonen i teksten er hentet fra det forrige verket det er referert til

ID= Innenriksdepartementet

iflg. = ifølge

ift.= i forhold til

Iht.= i henhold til, under henvisning til, ifølge, i overensstemmelse med

jfr.= jevnfør, se, konfererer

jnr.= journalnummer

kfr.= konferer, se, les

mfl. = med flere

mht.= med hensyn til

mnd=måned

NHH= Norges Handelshøyskole, Bergen

NK= Nestkommanderende

nr.= nummer

NS= Nasjonal Samling

NSDAP= Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Det nasjonalsosialistiske tyske Arbeiderparti

Ot.prp.= Odelstingsproposisjon

Partiet= NS

pga.=på grunn av

pkt.= punkt

PM=promemoria; dvs. *innberetning*

p.t.= for tiden, pro tempore

pr.= den dato

RK= Det tyske Rikskommissariat; ledet av Rikskansler Joseph Terboven.

s=side

SSB=Statistisk Sentralbyrå

Stud.fag. = 1-årig studentfagkurs på Handelsgymnasium

UiB=Universitetet i Bergen

UiO=Universitetet i Oslo

UK= Undersøkelseskommissjonen av 1945

vs.= versus, mot, imot, overfor, kontra

VW=Vidar Howlid Wærp, altså forfatteren av denne masteroppgave

Forord

Jeg har nesten alltid hatt en fascinasjon for historien om andre verdenskrig generelt og om okkupasjonstiden i Norge spesielt. Vi snakket aldri om denne tiden i vår familie i min oppvekst. På en måte litt pussig, siden min far og en av hans brødre og fire av hans svogere var med i hjemmefronten og i det som ofte er blitt kalt 'gutta på skauen'. På den annen side kan det forstås siden min mormor, som var vår 'mater familias' og store familiemessige samlingspunkt hadde 2 svogere som begge var ordførere i hver sin kommune i okkupasjonstiden (Rollag og Flesberg i Numedal), innsatt av Nasjonal Samling (NS). Dette ble det aldri snakket om i vår familie. Ei heller hørte jeg mishagsytringer om disse ordførerne.

Jeg har fått meget god hjelp til oppgaven både av Arkivverket - Riksarkivet ved Sognsvann i Oslo, særlig når Landssvikdokumenter har vært studert og av Statsarkivet i Kongsberg og det Interkommunale Arkiv der. Statistisk Sentralbyrå har også hjulpet meg mye, likeledes Nasjonalbiblioteket med gjennomgang av aviser fra okkupasjonstiden.

Veilederne, Olav Njølstad og Hilde Henriksen Waage, har bidratt mye med særlig struktur og oppgavens omfang. Jeg har en tendens til å skrive for omfattende; og deres veiledning har vært til stor nytte. Mange takk til begge to.

Til slutt i oppgaven har jeg oppført hvilke kilder jeg har benyttet. Det er ikke skrevet så mye om 'mitt' tema de senere årene i master- doktorgradsoppgaver ved universitetene. De få verk jeg har funnet har jeg gjennomgått. En del kilder fra historikere som dokumenterte sitt stoff kort tid etter okkupasjonen er benyttet fordi disse hadde førstehånds kunnskap om hva som skjedde, da flere av dem faktisk 'var med' sentralt, i den tiden. Spesielt statsviter T Chr Wyllers to bøker fra hhv. 1953 og 1958 omhandlet og analyserte godt NS's bestrebelser for nyordningen. Likeledes var høyesterettsdommer F Schjelderups bøker fra 1945 og 1947 oppklarende om nyordningen. Schjelderup kom til å øve stor innflytelse innenfor den sivile motstandsbevegelse, inntil han måtte flykte våren 1944 (Grimnes 2018, 350). I tillegg har den litteratur nevnt under kilder til slutt i oppgaven, vært kunnskapsberikende for meg, blant annet Undersøkelseskommissjonen av 1945 og flere bygdebøker. Verker fra nyere historikere er også gjennomgått, siden disse personene har kunnet vurdere det som hendte i den tiden med større distanse og bredere overblikk. Spesielt bøkene til O K Grimnes, B Nøkleby, Ø. Sørensen, H F Dahl mfl. har vært viktige som relevante og interessante kilder for min oppgave. Ellers viser jeg til benyttet litteratur og kilder listet opp til slutt i oppgaven.

Tårnåsen, 8.mai 2023

DEL 1:

Kapittel 1: Innledning. Tema og problemstillinger

Den kommunale nyordning (ofte bare kalt *nyordningen*) innebar hvordan den nazistiske maktovertagelse skjedde. I denne oppgave diskuteres hva dette fikk å si for de 13 kommunene langs Numedalslågen, fra Hardangervidda til ytre Oslofjord. Syv av kommunene befinner seg i Buskerud fylke, Uvdal, Nore, Rollag, Flesberg, Kongsberg, Øvre Sandsvær og Ytre Sandsvær. (Hvorav de fire første tilhører dalføret Numedal.) De seks siste er i Vestfold fylke, Lardal, Hedrum, Larvik, Tjølling, Brunlanes og Stavern.

Nyordning ble av Nasjonal Samling (heretter kalt NS) tidvis benevnt *revolusjon* – ‘en nasjonal revolusjon’. NS folk så seg selv gjerne som revolusjonære (Grimnes 2018, 303). Høsten 1940 tok NS fatt på oppgaven med å omforme det norske samfunnet, og holdt på med prosjektet å skulle gjennomføre en nasjonalsosialistisk revolusjon- i fem år. NS var høyrerevolusjonær med ambisjon om å gjennomføre revolusjon ovenfra, i motsetning til nedenfra, som venstrerevolusjonære i Norge hadde snakket om tidligere.

Nyordningen, eller den nasjonalsosialistiske revolusjon gikk i to retninger (Grimnes 2018, 309). Det var en ideologisk revolusjon, hvor nordmennene skulle omvendes til nasjonal-sosialismen. Den andre retningen gikk på å innføre en ny politisk orden. Nyordningen innebar å bytte ut de folkevalgte organer og innsette NS folk i stedet, altså demokratiets opphør. Det norske samfunn skulle nazifiseres, inkludert offentlig styre og stell.

NS sitt forsøk på en nasjonalsosialistisk revolusjon var ganske enestående. I de andre tyskokkuperte landene fantes ikke et innenlandsk nasjonalsosialistisk parti som fikk hånd om statsmakten som ved hjelp av denne ville søke å gjennomføre sin revolusjon (ibid.,). I de andre landene fikk aldri de nasjonalsosialistiske bevegelsene regjeringsposisjon til å få samme grepet om statsmakten som NS hadde.

Bak NS sto Terboven (kfr. s 8) og kontrollerte, med sitt Reichskommissariat (heretter kalt RK). Sommeren 1940 trodde han på tysk seier og på en nyordning i Europa, også i Norge. Han ønsket å legge opp en ordning med et Norge innlemmet i et tysk Europa (Nøkleby 1985, 26).

Kjennetegnet ved nyordningen var at fører- og ansvarsprinsippet skulle innføres i organisasjoner og stats- og kommuneforvaltning. Forvaltningenes ledere skulle utpekes til sine verv av minst en autoritet på et høyere nivå i hierarkiet og fatte beslutninger under fullt personlig ansvar og bare stå til ansvar overfor dem som hadde utpekt dem (*Fritt Folk* 3.juni 1937. NS' hovedorgan).

Etter først å ha beskrevet hva nyordningen besto i og hvilke følger den fikk på landsbasis, har jeg tatt for meg forsøket på å nazifisere lokalforvaltningen, med fokus på de 13 kommunene langs Numedalslågen.

Det er ordføreres rolle, adferd og handlinger i disse kommunene under okkupasjonstiden som var mitt hovedfokus. Derfor er herreds- og bytingsmøter og ordførernes vedtaksbøker

studert for å sjekke om nyordningen var blitt viktig tema, eller om det stort sett var de samme saker fra før 1940 som hadde hovedfokus fortsatt. Hva slags ettermæle disse ordførere fikk og hvilken behandling de ble til del i rettsoppgjøret fra mai 1945, er diskutert i oppgaven.

Som underproblemstilling har jeg drøftet hvorfor en slik nyordning inntraff og hvilke interesser den tjente. Likeledes er analysert i hvilken grad NS lyktes i sitt nyordningsprosjekt. Sammenhengen mellom økonomisk krise i kommunene og NS styrke er diskutert. Den politiske spenningen mellom klasser og sosiale lag i befolkningen og hva det hadde å si for NS' tilslutning har jeg vurdert og kommentert. Avslutningsvis rangerte jeg disse kommunene etter NS styrke og til sist hvordan kommuneøkonomien utviklet seg og hvordan dagliglivet ble i noen av disse kommunene sammenlignet med tiden umiddelbart før okkupasjonen.

For bedre å forstå NS bevegelsens vekst og gjennomslagskraft i disse kommunene, er det forsøkt å beskrive hvem som kan regnes for den mest sentrale drivkraft i nyordningen. Fylkesmannens rolle og forholdet til fylkesfører, som var vesentlig i medvirkning til at NS og RK skulle lykkes med nazifiseringen av okkupasjonsmaktens kommune prosjekt er også redegjort for.

Det er de syv Buskerudkommunene som har hovedfokus i denne oppgave, fordi det er få, om noen masteroppgaver om dette temaet i disse kommunene. Nyordningen i disse syv er sammenlignet så med tilsvarende i de seks Vestfold kommunene og i noen få fylker.

Jeg har også undersøke om det de anerkjente historikere Berit Nøkleby og Ole Kristian Grimnes skrev om nyordningen i mer 'nyere tid', også ble gyldig for de 13 kommunene langs Numedalslågen.

9.april 1940

Det tyske overfallet på Norge 9.april 1940 førte til et nazistisk ideologisk styresett – et diktatur, som ødela det norske demokratiet ved avskaffelse av de folkevalgte organer, først og fremst Storting, kommunestyre og formannskap. I september/oktober 1940 var grunnlaget for den nazistiske maktovertagelse lagt. Fra å ha en demokratisk valgt ordfører som sin førstemann, fikk alle de 13 kommunene i løpet av 1941 en nasjonalsosialist i dette vervet. I et demokrati er kommuneforvaltning et redskap for å nå politiske mål vedtatt av folkevalgte organer lokalt. Fra 1941 oppnevnte NS selv sine ønskede ledere. De politiske mål ble da diktert av NS og tyskerne. Omleggingen av kommuneforvaltningen i disse kommunene var gjennomført i løpet av 1942.

1.1 Kilder og kildegransking

Primærdokumenter fra Landsvikoppgjøret på Riksarkivet og Statsarkivet i Kongsberg (Ika - Interkommunalt Arkiv) er gjennomgått og benyttet for denne masteroppgaven.

Vedtaksbøker fra by- og herredsting samt protokollene og ordføreres vedtaksbøker for å dokumentere saksbehandling, styringsvedtak og bevilgninger til politiske formål, vedtatt av NS for perioden 1941-45 er analysert. Avisene *Kongsberg Dagblad*, *Fremtiden*, *Buskerud Blad* og *Laagendalsposten* 1940-1945 for å få innblikk i hvordan befolkningen reagerte på nyordningen er gjennomlest. Statistisk Sentralbyrå -SSB- har også vært til stor nytte for å

finne befolkningsstørrelse i de aktuelle kommuner i den aktuelle tidsepoke, samt å få frem valgoppslutningen i de to stortingsvalgene og de to kommunevalgene på 1930 tallet. Avisene *Fremtiden* (Ap avis) og *Buskerud Blad* (Høyre avis) for 1934 og 1937 er studert for å finne NS oppslutningen i kommunevalget disse årene. Dessuten har jeg hatt nyttige intervjuer av og med formann i Kongsberg Historielag, Dag Kristoffersen, lokalhistoriker i Numedal, Even Traaen og tidligere oberst Åge Bjøråsen, Flesberg. Disse har viktige og omfattende kunnskaper om forholdene i okkupasjonstiden i Numedal, Kongsberg og Sandsvær.

1.2 Anonymitet, personvern og landssvikoppgjøret

Jeg har valgt å navngi sentrale NS-ledere i departement, fylke og kommuner, herunder navn på ordførere og lensmenn. Disse representerte det øverste sjiktet i NS og var dermed sentrale aktører innenfor naziregimet med makt til å styre offentlig sektor. De fleste NS-aktørene i denne fremstillingen ble anklaget og dømt for landsforræderi. Jeg mener det ville være uriktig å anonymisere kollaboratørene og hvordan disse utøvde sin makt innenfor sine respektive sektorer. Dessuten åpnet Riksarkivet i januar 2015 landssvikarkivet. Disse saker har derfor ikke lenger samme behov for vern fra offentligheten.

1.3 Nazifisering, kollaborasjon og motstand

Nazifisering har jeg forstått som forsøk på, helt eller delvis, omforming av samfunnets institusjoner, verdier og normer, innenfor ulike samfunnssektorer, i tråd med nasjonal-socialismens ideologiske og politiske mål. Ordet **kollaborasjon** betyr 'samarbeide', etter det latinske verbet 'collaborate' altså samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten og deres partnere. Begrepet inneholder dermed både moralske og politiske konflikter; og kan derfor være både utilbørlig og nasjonalt forkastelig. Historiker, dr.philos. professor Ole Kristian Grimnes har imidlertid benyttet en ganske nøytral tolkning i sine historiebøker om okkupasjonstiden. Noe samarbeid med okkupasjonsmakten ble ansett som forræderi mot norske nasjonale interesser og derfor utilbørlig. Men en relativ stor del av samarbeidet ble oppfattet som nasjonalt legitimt. Han har definert *kollaborasjon* som et aktivt samarbeid med okkupasjons-makten og deres samarbeidspartnere. 'Et hvert samarbeid med okkupanten, enten samarbeidet vurderes som nasjonalt forkastelig eller som nasjonalt forsvarlig' (Nytt Norsk Tidsskift 2009, Volum 26, *Kollaborasjon og oppgjør*, av Grimnes). Grimnes benyttet begrepet i tre forskjellige former: Politisk, administrativt og økonomisk. Han skilte kollaborasjon fra *tilpasning* etter nivået på samarbeidsvilje og initiativ fra nordmenns side (ibid.,). I samarbeidet mellom okkupert og okkupant var det glidende overganger og gråsoner. Grimnes snakket om skillet mellom tvangspålagt kollaborasjon og ideologisk kollaborasjon som ble oppfattet som frivillig (ibid.,). Denne oppgaven bruker Grimnes sin definisjon om kollaborasjon.

Motstand deler jeg i militær motstand og sivil motstand. Militær motstand kaller jeg militære tiltak som våpenbruk, sabotasjer og attentater. Sivil motstand omtaler jeg gjerne som *holdningskamp*.

Som eksempel på holdningskamp nevner jeg forsøk på å motvirke de nye forordningene fra 1940/41 og forsøk på å oppnå en nøytral saksbehandling og vedtaksforslag for å redusere nazistenes påvirkning av vår kommunalforvaltning.

Kapittel 2: Bakgrunn

2.1 Det tyske overfallet på Norge. Statskupp. Administrasjonsråd. Riksrådsforhandlinger og tysk krav om *nyordning*

Etter det tyske overfallet på Norge 9. april 1940 fulgte en rekke skjellsettende hendelser i rask rekkefølge. Først var det Quislings statskupp samme kveld. NS hadde minimal oppslutning blant befolkningen. Quisling manglet tysk støtte. Han hadde ikke kvalifisert personell for nøkkelstillinger særlig innen jus og forsvar, og det var intet Innenriksdepartement (heretter kalt ID) som kunne være sentral for å skape en indrepolitisk revolusjon (Wyller 1953, 22.) Deretter ble Administrasjonsrådet etablert 15. april 1940, og Quislings regjering måtte tre tilbake. Like etter, den 24. april 1940 ble Joseph Terboven utnevnt av Hitler som *Reichskommissar*. Han hadde vært medlem av NSDAP fra 1923 og var Gauleiter (fylkesleder) i Essen fra 1933. Hans hensynsløshet og hardhet mot motstandere ble høyt verdsatt av Hitler. Han sto Josef Goebbels nær, likeså stålmagnaten Alfred Krupp. Terboven ble nå øverste sivile myndighet i Norge og var bare ansvarlig overfor Hitler. General von Falkenhorst, tyskernes militære øverstkommanderende i Norge, var således sidestilt Terboven (Grimnes 2018, 130).

7. juni 1940 forlot kongen og regjeringen Norge og dro til England. Kampene mellom de tyske og norske militære styrker ble innstilt tre dager etter. Ytterligere tre dager senere kom det første kravet fra Terboven om en *nyordning* i Norge. Deretter fulgte Riksrådsforhandlingene i perioden 13. juni til 18. september 1940.

Etter to ganger å ha akseptert tyskernes krav (18. juni og 10. september (Schjelderup 1945, 167, 168)) avviste så Stortingets Presidentskap 18. september de endelige tyske krav. Først hadde imidlertid et flertall i Stortinget, den 10. september, sagt ja til tyskernes krav om Kongens abdikasjon (Innstilling fra Undersøkelseskommissjonene av 1945. Bind III om Riksrådsforhandlingene. Aschehoug forlag 1947; for Stortinget, sidene 108, 148, 157, 163, 167. Den endelige formulering i Stortinget var, etter mange interne møter innen hvert parti: 'Kong Haakon VII trer for seg og sitt hus tilbake som Norges konge inntil Kongehusets stilling er endelig avgjort ved fredsslutningen. Kongehusets forfatningsmessige rettigheter og plikter settes ut av kraft' (UK 1945, 167)).

2.2 Terbovens tale 25. september 1940. Et systemskifte inntraff

Med Terbovens radiotale 25. september 1940 kom det virkelige systemskiftet i Norge. Inntil da hadde tyskerne holdt seg til de gamle organene for styre eller de som nødretten hadde skapt (Skodvin i Sverre Steen 1948, Bind 2, 573). Nå skulle Norge omformes etter nasjonal-sosialistiske prinsipper. NS ble det eneste lovlige partiet. De startet arbeidet med en revolusjonær endring av samfunnsliv og statstjenester. Deres målsetting var å erstatte styringssystemet med et nytt, basert på utnevnelser og tett forbindelse mellom parti og stat. Med et planlagt *Riksting* ønsket Quisling at Norge skulle vinne tilbake den frihet som var mistet 9. april 1940. Videre var det i Quislings planer og ønsker at Norge skulle inngå en fredsavtale med Tyskland (Wyller 1958, 94).

Kongehus og regjering var nå avsatt. Alle politiske partier var oppløst med unntak av NS. Administrasjonsrådets virksomhet var slutt. 13 konstituerte statsråder var i stedet innsatt for å overta regjeringens forretninger, iflg. Terboven.

2.3 Tyske krav om en **nyordning** skulle nå prege hele det norske samfunnet. Slutt på det kommunale selvstyre

Helt tilbake til Harald Hårfagres tid og kanskje tidligere, kan vi finne røttene til lokalt selvstyre i Norge (Nøkleby 1985, 84). Etter bortfall under enevoldstiden (fra 1660), ble den gjeninnført ved formannskapslovene av 1837 (Danielsen mfl. 1991,217).

Høsten 1940 iverksatte NS og RK en rekke tiltak for å omforme offentlig forvaltning og organisasjonslivet i Norge. Nyordningen innebar et sivilt diktatorisk okkupasjonsstyre hvor folkevalgte i offentlig forvaltning ble avsatt. Nyordningen hadde tysk forbilde og ble igangsatt fra januar 1941. De nasjonalsosialistiske idealene skulle iverksettes ved at NS og RK overtok styringen av det norske samfunnet. De nye myndighetene ønsket også å plassere flest mulig tilhengere av nasjonalsosialismen i administrative stillinger og politiske verv i den offentlige forvaltning (Grimnes 2018, 105).

Å reformere det norske samfunnet i nasjonalsosialistisk retning, der hovedmålet var å få kontroll over etablerte maktposisjoner var oppgaven. Nye maktposisjoner skulle etableres med NS sine egne folk. Politisk frihet og ytringsfrihet var utelukket etter 25.september 1940. For nazifiseringen av Norge, etter tysk mønster, ble fire nye departementer etablert. Disse skulle være sentrale for NS' prosjekt med å omforme Norge i nasjonalsosialistisk retning (ibid.,70). De fire nye var Innenriksdepartementet, Politidepartementet, Kultur- og folkeopplysningsdepartementet og Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett. Innenriksdepartementet, heretter kalt ID, viste seg helt vesentlig i nyordningen. Terboven avsluttet sin tale 25.september med å si at det norske folks vei mot frihet og selvstendighet gikk gjennom Nasjonal Samling.

RK, altså den sivile delen av okkupasjonsmakten, fulgte imidlertid det NS- ledede reformarbeidet med argusøyne. Det grep inn i prosessene i form av råd og assistanse, og gjennom diktat og tvangsmidler. Planen til RK hentet tydelig inspirasjon fra Tyskland, der en ny kommunalforvaltning var innført i 1935 basert på fører- og ansvarsprinsippet. Terbovens begrep 'kommissarische Staatsräte' var nytt for nordmennene. Det ble gjerne oversatt til 'konstituerte statsråder', fordi *kommissarisch* på tysk betyr *midlertidig ansatt, altså konstituert*.

2.4 Ingen plass til Quisling

Quisling ble ikke gitt plass i nyordningen, trolig for ikke vekke altfor stor motstand i befolkningen. Men han ble holdt orientert gjennom regelmessige konferanser mellom parti-ledelsen og NS statsrådene. Det var her de store linjer ble trukket opp, aksjonslinjer likeså. Dermed var det liten grunn til å tro at vesentlige aksjoner ble igangsatt fra et departement uten at Quisling hadde gitt sin sanksjon (Wyller 1953, 46). 8 av de 13 stats-rådene var NS-medlemmer ved utnevnelsen 25.september (Drolsum Kroglund 2010, 124). To meldte seg inn etter at de ble utnevnt som statsråder. De departementer Terboven fant viktigst, var de

tre som hadde ansvar for økonomiske spørsmål. Her satte han ikke-NS folk til å lede. Disse tre forble utenfor partiet, og de gikk av da Quisling dannet sin såkalte nasjonale regjering i februar 1942. Quisling erstattet da disse med tre NS medlemmer.

De øvrige samarbeidet, hver innen sitt saksområde med RK's fagavdelinger. De fikk råd og direktiver fra tyske 'Berater' – fra et viktig tysk rådgivingsorgan. Et slikt sentralt rådgivningsorgan var den tyske 'Einsatzstab'. Dette var det viktigste politiske bindeledd mellom NS og RK (Wyller 1958, 4). De kommissariske statsrådene kunne ikke utstede forordninger uten Terbovens forhåndsgodkjennelse; de kunne ikke møtes til felleskonferanser eller tilta seg noen regjeringsfunksjon. De var også underlagt Quisling. Han hadde selv ingen stilling i statsledelsen fra 25. september 1940; men hadde som partifører mottatt troskapsforsikring fra alle medlemmer av bevegelsen.

De kommissariske statsrådene utgjorde ingen regjering. Men de sto formelt og reelt under Terboven (Wyller, 1958 49). Alle rapporterte rett til ham. Det fantes ikke noe samlet kollegium, heller ingen plenumsvedtak. Det var kun enkeltpersonene som styrte hvert sitt departement uten noen felles regjeringsmyndighet (Wyller 1953, 46). Hele myndigheten hvilte på okkupasjonsmaktens militære styrke.

Få dager etter utnevnelsen av de konstituerte (kommissariske) statsråder foretok NS de første utspillene for å sikre økt samfunnsmessig innflytelse. Disse fremstøtene høsten 1940 fulgte grovt regnet tre hovedlinjer. Den ene gjaldt organisasjonene, den andre domstolene og den tredje de forskjellige offentlige institusjoner. Til siste kategori hører omformingen av det lokale selvstyre, altså den kommunale nyordning, som er temaet i min masteroppgave.

Mot *organisasjonene* forsøkte Quisling først forhandlingsveien i sitt nyordningsforsøk. Her ønsket RK at det ble gått forsiktig frem. Quisling startet med Bondelaget allerede 27. september 1940. Det ble ingen stor suksess for NS (Schjelderup 1947, 47). Nyordningsforsøket mot *domstolene* ble heller ingen suksess for Quisling. Høyesterettsdommerne (alle 18) fratrådte sin stilling 21. desember 1940 (UK 1945,335).

Når det gjaldt den offentlige forvaltning og det kommunale selvstyre, kunne NS utvide sin maktposisjon betraktelig ved å legge direkte under departementene de forvaltningsledd som tidligere var under kommunal eller fylkeskommunal myndighet.

En hovedmålsetting for NS ble å besette nøkkelstillinger med egne medlemmer og overta ledelsen i landets 747 kommuner. Dette krevde ikke forhandlinger, men forordninger, noe vi i dag ville kalt direktiver, som kom på 'løpende bånd'.

2.5 Hva skjedde med den økonomiske frihet

Som øverste sivilmyndighet i Norge hadde RK fått pålagt to oppgaver, å opprettholde ro og orden og så effektivt som mulig utnytte Norges ressurser til fordel for den tyske krigsmakt. Politisk frihet og yringsfrihet ble klart rammet fra 25. september 1940. Hva var situasjonen til næringslivet? RK måtte hele tiden påse at nyordningen ikke ble gjennomført slik at den ble forstyrrende for arbeids- og næringsliv slik at produksjonen ble hindret. RK ønsket å sikre norsk næringsliv, som tyskerne ville ha nytte av og at Norge ikke ble en økonomisk byrde for

okkupanten. Så Terboven holdt de tre viktige økonomiske departementene Handel (med industri/håndverk, fiskeri), Forsyning og Finans utenfor NS innflytelse (Grimnes 2018, 310). Det kunne registreres en positiv samarbeidsholdning overfor tyskerne blant ledere av det norske private næringsliv i 1940. Etter initiativ av RK ble 'die deutsche Handelskammer in Norwegen' opprettet 19. november 1940 (Dahl, 1974, 63). De fremtredende norske næringsledere her var toppsjefene i Norges Industriforbund, Norsk Arbeidsgiverforening, Rederforbundet og i Norsk Hydro og i Ringnes Bryggeri (ibid.,). Det var tydelig at RK ønsket å frede den norske industrien. At norske næringslivsledere ikke hadde noe imot det, syntes seg ikke minst på stiftelsesmøtet i november 1940, hvor henimot 1000 norske bedriftseiere hadde svart ja på tilbud om medlemskap i Tysk-norsk handelskammer. Og dette var den toneangivende del av norsk næringsliv (ibid.,).

2.6 Mot kommuneforvaltningen ble fremstøtene iverksatt gjennom en rekke forordninger og rundskriv

Allerede 4. oktober 1940 kom en forordning fra RK som ga de kommissariske statsrådene mulighet til å avskjedige eller flytte offentlige tjenestemenn på politisk grunnlag dersom de ikke kunne antas å gå inn for nyordningen for fullt. Denne forordning ga åpning for nazifisering av offentlig sektor. Prinsippet om et nøytralt byråkrati ble nå forkastet. (De videre forordninger kom fra ID, gjerne undertegnet av Hagelin.)

Den 8. oktober 1940 kom 'Forordning om rådmenn'. Da ble funksjoner som i henhold til kommuneloven av 1938 var tillagt herreds- eller bystyrene, overført til ID. Dette gjaldt så vel ansettelse, oppsigelse og suspensjon av rådmenn. Dagen etter ble kontrollen ytterligere forsterket ved at den kommunale revisjon ble underlagt Innenriksdepartementet (Rønning 1977,15). Med hjemmel i en forordning av 12. oktober 1940 fulgte to dager senere et rundskriv fra ID til landets fylkesmenn. Dette inneholdt bestemmelser om at ledige fylkes- eller de sentrale kommunale tjenestestillinger foreløpig bare måtte besettes ved konstituering. Forordningen sikret departementet rett til å gi forskrifter om ansettelse og oppsigelse av øvrige kommunale tjenestemenn (Olstad 1969, 35).

Forordningene av 8., 9. og 12. oktober 1940 angikk tjenestestillinger. Den 22. oktober kom forordning om de kommunale *ombud*; altså den kommunale forvaltning. Her ble det kunngjort at andre personer kunne oppnevnes til å utføre gjøremål som sorterte under fylkesting, fylkesutvalg, kommunale by-, herreds- eller sognestyre, formannskap, utvalg og styrer, i stedet for dem som tidligere var valgt etter Kommunestyreloven fra 1938 (Olstad 1969, 6).

Heretter kunne NS gjennom ID foreta utskiftninger i så vel offentlige tjenestestillinger som i kommunale ombud. Samtidig ble det øvet et vedvarende press mot de forskjellige grupper offentlige tjenestemenn for å øke frivillig oppslutning om NS. Det mest ytterliggående var nok dette: 16. desember 1940 ble det sendt ut et usedvanlig og meget skarpt rundskriv om offentlige tjenestemenn og NS. Alle ansatte i ID og underliggende institusjoner, også de kommunale, fikk pålegg om å være positive og understøtte NS på alle måter (Rønning 1977, 35). Det sto videre at den ringeste form for svikt ville bli betraktet som statsfiendtlig, og at dramatiske straffer kunne ramme enhver fiende av staten (Rønning 1977, 36). Nytt i dette

rundskrivet var forsøket på å skremme arbeidstagere i offentlig forvaltning til samarbeid med og lydighet mot det nye regimet. Rundskrivet betegnet Thomas Chr Wyller som et 'knyttneve sirkulære' (Wyller 1958, 14).

2.7 Den viktigste forordning om endringer i kommuneloven av 1938 Forordningen av 21. desember 1940

Denne forordningen ga en entydig redegjørelse for det nye system. Saker som tidligere var betrodd bystyre og formannskap, skulle heretter håndteres av ordfører. Ordfører ble fullt ut underlagt sin fylkesmann (Olstad 1969, 11). Ordfører skulle rapportere til denne alle beslutninger av betydning. Disse var ikke gyldige før fylkesmann hadde godkjent dem (Olstad 1969, 11). Etter denne forordningen skulle ordfører være kommunens leder. Selv om han skulle ha rådgivere, såkalte formenn (kfr. s 22), var det ordfører alene som i siste instans skulle ta avgjørelsen, under fylkesmannens godkjennelse.

Dermed ble førerprinsippet innført i både kommunal- og fylkesforvaltning. De nye myndighetene hadde nå kontrollen med landets forvaltning sentralt, regionalt og lokalt. Demokratiet var avskaffet. Diktaturet hadde fått fotfeste også i lokalstyret (Rønning 1977, 37). Folkestyret var satt til side og erstattet av førerprinsippet.

Forordningen av 21. desember 1940 fikk meget stor oppmerksomhet, både i datiden og senere. Historieprofessor Øystein Sørensen har uttrykt det slikt: 'NS-regimets kanskje mest vellykkede nyordningsfremstøt' (Flo 2015, 5). Under debatten om Undersøkelseskommissjonen av 1945 ble en lignende karakteristikk fremført, 'forordningen var kanskje den største seier nazistene vant under krigen innenfor Norge' (Ot.prp. 1948, 730).

Øystein Sørensen har kalt det en strategisk triumf som innebar at styresmaktene i stor utstrekning maktet å få 'demokratiets menn' til å stille seg til tjeneste for nyordningen der NS ennå ikke hadde kompetente folk til å aksle de kommunale verv (Flo 2015 *ibid.*).

Etter denne forordningen fulgte en rekke rundskriv med utdyping og nærmere forklaring. Den opprinnelige teksten ble endret bare én gang. By- og herredsstyrenes mandater skulle utløpe 31. desember 1940. Allerede under Administrasjonsrådet (perioden 15. april-25. september 1940) innstilte man kommunevalget denne høsten 'inntil videre' (Lorentzen 1973, 37). Terbovens september tale gjorde det klart at parlamentarisme ikke var tiltenkt plass i det nye regimet.

RK hadde klare planer for hvordan en nasjonalsosialistisk lokalforvaltning burde organiseres. Forbildet og mønsteret var den tyske 'Gemeindeordnung' av 30. januar 1935 (Lorentzen 1973, 38). RK ønsket klart at den norske nyordningen skulle ligge tett opp til det som ble praktisert i Tyskland.

Forordningen om endringer i kommuneloven av 1938 var ventet (UK 1945, 343).

Forordningene fra oktober (04, 08, 12 og 22) samt rundskrivet fra 15. november, alle i 1940, ga bud om dette. Grunnlaget for at valg ikke skulle gjennomføres i kommunene var også et fortrolig rundskriv fra 10. desember 1940 til fylkesmennene. Der ble det bedt om å informere ordførerne om at det ikke skulle velges, men oppnevnes ordfører og varaordfører. Dette var ledd i nyordningen av kommuneforvaltningen (Drevland 1969, 33). NS-ordførerne

overtok nå alle de tidligere fullmakter som de folkevalgte organer hadde hatt. NS-ordførerne ble oppnevnt av ID etter innstilling fra NS-fylkesfører og fylkesmann, og skulle lede kommunen etter fører- og ansvarsprinsippet. Kommunen skulle nå underlegges en effektiv statskontroll og være fagstyrt. Nå skulle legmannens innsikt settes bak fag- eller ekspertstyre bestående av personer med faglig, yrkesmessig bakgrunn. For kommuneforvaltningen innebar dette at ulike representanter for yrkesgrupper og næringer ble utpekt til by-tinget, der såkalte formenn skulle representere de ulike yrkene i kommunen. Formennene (kfr. s 22) skulle fungere som rådgivere for ordfører. Men de hadde ingen maktposisjon.

2.8 Rådmennenes viktige rolle i den nye kommune-forvaltningen.

Rådmennene ble pålagt å stille seg positive til ordningen og være aktive når det gjaldt NS-retningslinjer og partiprogram. Rådmennene ble underlagt ID med fylkesmannen som nærmeste sjef (Rønning 1977, 15). Rådmannen var altså ikke lenger underlagt kommunestyret. Dog ble dette endret av ID i november 1944 til at rådmannen administrativt ble underlagt ordfører. Alle forespørsler fra rådmann til departementer og fylkesmann skulle fra da av sendes via ordfører. ID's endring her kan synes noe underlig med tanke på at okkupasjonen nærmet seg slutten og at fører- og ansvarsprinsippet ble stadfestet i 1941 (Lorentzen 1973, 73).

2.9 Den kommunal nyordning, av meget stor betydning for NS.

Fra 24.april 1940 ved den såkalte 'führer forordning' ble både Stortingets lovgivende og regjeringens utøvende makt lagt i Terbovens hender. Etter den norske militære kapitulasjon 10.juni 1940 kunne han utøve denne makten uhindret. For NS-bevegelsen var den kommunale nyordningen av stor betydning. Dette hadde både praktiske og ideologiske årsaker. NS hadde fått tildelt 8 statsråder gjennom Terbovens september tale. Andre politiske partier hadde RK forbudt. Den ideologiske plattformen var uttrykt i 'NS prinsipp program' fra 1934. Nå kom de første utspillene for å sikre NS økt samfunnsmessig innflytelse. NS begynte å 'nyordne' det norske samfunn umiddelbart etter 25.september 1940 da NS 'statsrådene' var på plass.

2.10 Oppsummering kapittel 2

De nye ordførerne skulle oppnevnes innen 1.januar 1941, hvis praktisk mulig. Oppnevningen var tillagt ID i samråd med fylkesmann og NS fylkesfører. Ordførere skulle få oppnevnt rådgivere (formenn), i fellesskap av fylkesmann, fylkesfører og ordfører. Disse rådgiverne (formennene) skulle oppnevnes i samarbeid med de forskjellige yrkesorganisasjoner innen kommunen. Dersom fylkesmann og fylkesfører var uenige, skulle ID fatte endelig avgjørelse. Funksjonstiden for de nye ordførere og rådgivere var satt til maksimalt 2 år.

Bestemmelsene i kommunalforordningen av 21. desember 1940 kom stort sett til å bli stående uendret okkupasjonstiden ut. Den eneste endring som ble gjort i denne forordningsteksten, skjedde ved en tilleggsforordning, gitt 17.juni 1941. Tilleggsforordningen lempet på kravene for oppnevning til formann. Dette var tydelig betinget av vanskeligheter med å skaffe nok kvalifiserte tillitsmenn til nyordningen.

Del II:

Kapittel 3: Situasjonen ved begynnelsen av 1941

I praksis kom nyordningen i gang fra 1. januar 1941 da de nazistiske prinsipper ble innført overalt i den kommunale og fylkeskommunale forvaltning. Nå skulle ikke kommunevalg lenger finne sted. Alt var lagt til rette for en nazifisering av kommunene ved NS ledelse i ID. Samarbeidet med NS fylkesførere var nå påtvunget og måten ordførerne heretter ble oppnevnt på, preget retningslinjene. Selv om 1940 forordningene var et klart brudd med det 'gamle', innebar ikke dette noe gjennombrudd for NS i det norske folks bevissthet. Innenriksråd Thorleif Dahl (se kapittel 4), en av de viktigste tenkerne bak NS-statens kommuner, visste at dette bare var et skritt på veien mot den kommune NS ønsket. Imidlertid rant de senere forsøk på å forandre kommunalforvaltningen ut i sanden. Et meget viktig skritt i tempoet i nyordningen var et såkalt PM fra Vries Hassel (se kapittel 4) av 7. desember 1940. Her beskrev han fem hovedprinsipper for den nye forordningen. Det kommunale selvstyre skulle holdes ved lag. Med det var det ment at kommunene skulle ta seg av de samme oppgavene som før nyordningen. Førerprinsippet skulle innføres. Den som styrte kommunen måtte arbeide for programmet og NS retningslinjer. De forskjellige yrkesorganisasjoner i en kommune skulle være representert i den nye kommunestyringen. Og det skulle føres en sterkere statskontroll med kommunene.

Disse fem hovedpunktene lå til grunn for et fortrolige rundskriv (10. desember 1940) til alle fylkesmennene (Nordås 1972, 23). Fylkesmennene skulle innen syv dager senest sende inn sine forslag på to ordførere og to varaordførere fra hver kommune. NS fylkesførere skulle sende inn tilsvarende.

ID jobbet videre med den endelige utforming av sin 21. desember forordning. 17. desember hadde departementet ferdig revidert utkast som dagen etter ble drøftet med de tyske styresmaktene. Tyskerne godkjente forslaget etter presisjon om at ID ikke skulle utnevnte ordførere før NS-fylkesfører var konsultert. 20. desember ble framlegget til forordning oversendt Justisdepartementet for lovteknisk behandling; altså en meget grundig behandling.

21. desember 1940 var forordningen klar. Men passusen om yrkesorganisasjonenes medvirkning var tatt ut i den endelige forordningsteksten - mot Vries Hassels ønske. Likeledes var punktet om lojalitet og aktiv innsats for NS-programmet ute. I stedet sendte ID rundskriv om dette til fylkesmennene (2. januar og 21. februar 1941). Dessuten understreket avisen *Fritt Folk*, NS hovedorgan, dette kravet sterkt 31. desember 1940. Denne melding ble sitert i de fleste andre aviser de nærmeste dagene.

Fritt Folk skrev at kommunens ledelse må virke aktivt og positivt for gjennomføringen av Nasjonal Samling og den nye tids retningslinjer (*Fritt Folk* 31. desember 1940).

Dette avstedkom et dilemma blant dem skulle være ansvarlige for gjennomføringen av nyordningen. Skulle man ta mest hensyn til disse avismeldinger og de nye rundskriv, eller måtte man holde seg kun til forordningsteksten av 21. desember 1940, hvor det ikke var

uttrykt noe krav om positivt å støtte NS og 'den nye tid' eller om yrkesorganisasjonenes medvirkning (Nordås 1972, 25).

Oppsummering kapittel 3

Den kommunale nyordningen medførte store forandringer i kommunelovene fra 1938. Forordningen av 21. desember 1940 var opprinnelig ment å være en overgangsordning. Den endelige nyordning var ment å skulle innføres når de forskjellige yrkeslaug var organisert og utbygd. Dette ble det intet av (Lorentzen 1973,73). Første januar 1941 skulle de nye ordførere være utnevnt, en oppnevning tillagt ID i samråd med fylkesmann og fylkesfører. De nye ordførers myndighetsområde tilsvarte det som tidligere hadde hørt innen under kommunestyre og formannskap. For å presisere, gjøre klarere om og hvordan gamle bestemmelser fortsatt var gyldige, sendte ID et rundskriv til ordførere og formenn, 6. februar 1941.

Kapittel 4: Den drivende kraft i nyordningen -forberedelse og iverksettelse

I dette kapitlet har jeg analysert om Undersøkelseskommisjonen (UK) av 1945 hadde rett i sin antagelse om at ekspedisjonssjef og øverste embedsmann i kommunalavdelingen i det nye Innenriksdepartementet (ID), Vries Hassel, var den drivende kraft bak den kommunale nyordning. Mon tro om ikke toppsjefen i ID, Hagelin, var langt mer sentral i å administrere nyordningen. Da det anses viktig å balansere UKs formulering noe klarere her, er spalteplass brukt på dette tema i denne oppgave.

Albert Viljam Hagelin var den avgjørende person i forberedelse og gjennomføring av nyordningen, som leder av Innenriksdepartementet (ID), den mest sentrale instans i dette arbeidet. Etter Riksrådsforhandlingenes avslutning september 1940 ble han leder av ID og hadde rundt seg et par helt vesentlige medarbeidere i arbeidet, Thorleif Dahl og Ole Vries Hassel (kfr. s 18). Quisling og fremfor alt Terboven sto dog bak og kontrollerte.

Quisling ønsket å bygge opp et organ som kunne koordinere nyordningen (Wyller 1953, 48). Han ønsket et ID under sin egen kontroll med en sentral stilling innen 'regjeringen' og med flest mulig viktige administrative enheter under seg. Helt vesentlig var det å skaffe den rette mann i den rette stillingen.

Etter Riksrådsforhandlingenes avslutning kvelden 18. september 1940 startet en ny tid uken etter. 25. september begynte de 13 kommissariske statsråder sitt arbeide. Quisling hadde ivret for å få et så sterkt ID som mulig, som et instrument for og som et koordinerende organ i nyordningen som NS skulle stå for. Dette ble gjort i forståelse med Terboven, og de 13 sto helt og fullt ansvarlig overfor ham (Rønning, 1977, 71).

Kommunalavdelingen ble kjernen i det nye departementet (ID), nylig overført fra Justisdepartementet. Særlig Quisling hadde ivret for å få et så sterkt ID som mulig, som et instrument for og som koordinerende organ i nyordningen som NS skulle stå for. ID var en

nyordning, bygget ut med 10 avdelinger og 43 kontorer (Rønning 1977,7). Til og med utenriks- og forsvarssaker ble underlagt ID, overført fra justisdepartementet. Dette skyldes trolig Hagelins store interesse for utenrikspolitiske forhold.

Etter noe nøling utpekte Quisling Hagelin til å lede det nye ID (Rønning 1977, 9).

Hagelin var et forholdsvis ubeskrevet blad. Han hadde vært handelsminister i den regjering Quisling overraskende proklamerte i radiotale 9. april 1940. I forsøk på å overbevise tyskerne om nødvendigheten av at han fortsatte som statsminister ble Hagelin sendt til Berlin av Quisling i et forsøk på å hindre et ydmykende fall. Dette lyktes ikke.

Hagelin var født i Bergen i 1881. Som 19 åring reiste han til Dresden og ble arkitekt på den tekniske høyskole der. Han forble i Tyskland helt til 1940. Hagelin tok også musikkstudier i Tyskland og sang operaroller både i Dresden og Berlin. Han giftet seg til formue i 1912 med innehaversken av et importfirma i Bremen og økte formuen ved heldige børsspekulasjoner under første verdenskrig og drev kaffeforretning, kunsthandel og hotellvirksomhet. Da hans kone falt fra i 1935, dro han til Norge på et kortvarig besøk, hvor traff Quisling og melde seg inn i NS. Han giftet seg samme år på nytt med sin avdøde kones kusine, som også var meget godt bemidlet.

Hagelin kjente gjennom tennisklubben i Dresden, Herman Gørings nevø og fikk kontakt med storadmiral Erich Rader og nazipartiets sjefsideoolog Alfred Rosenberg (Sørensen 1989, 124). Det var Raeder og Rosenberg som åpnet døren for Quisling inn til Hitler personlig i desember 1939 (Drolsum Kroglund 2010, 205). Hagelin var tolk mellom Quisling og Hitler, til tross for at Quisling var språkmektig. Han var imidlertid ikke så sterk som Hagelin i tysk. Hagelins tyske forbindelser gjennom mange år viste seg å være til stor nytte for Quisling. Det er trolig at Hagelin gikk lengre enn Quisling med å antyde for Hitler at en NS maktovertagelse i Norge kunne være realistisk. NS kunne tilby Hitler støttepunkter langs norskekysten for å hindre at engelskmennene satte seg fast i Norge (ibid.,).

Hagelin hadde som få en nødvendig hensynsløshet. Imidlertid hadde han mer kjennskap til internasjonal kaffehandel enn til de personer og forhold i Norge som denne hensynsløsheten kunne vært anvendt på til fordel for partiet (Wyller 1953,89).

Etter stor sannsynlighet var det Hagelin, som sammen med Rosenbergs medarbeider Hans-Wilhelm Scheidt, som sto bak Quislings kupp 9. april 1940. Hagelin lot seg utnevne til Nærings- og handelsminister i denne kortvarige kuppregjering. Før 9. april hadde knapt noen hørt om Hagelin. Så sto han plutselig i begivenhetenes sentrum som Quislings nære betrodde og venn av Scheidt. Quislings nærmeste medarbeidere så med stor skepsis på Hagelin og hans innflytelse (Drolsum Kroglund 2010, 205).

Etter at Hagelin var utnevnt til kommissarisk statsråd for ID 25. september 1940, gjøv han med stor energi løs på arbeidet med å nyordne statsforvaltning, kommuner og organisasjoner. Hans effektivitet og kontroll overrasket de fleste (ibid., 206).

Han hadde god hjelp av departementsråd og NS jurist Thorleif Dahl og jurist Ole Vries Hassel, som var nyinnmeldt i partiet.

På Hagelins initiativ ble kommunale forordninger utarbeidet på løpende bånd; samt en forordning som ga ID rett til å frata nordmenn sitt statsborgerskap hvis de viste motstand

mot nyordningen, altså fremsto med fiendtlig sinnelag. Politidepartementet fikk en forordning som ga dem rett til å sensurere post og telegrammer. Hagelin arbeidet også med å få opprettet et såkalt *Riksting* og forberedte overgangen til en ny forfatning. Helseavdelingen fikk han overført til ID fra Sosialdepartementet. Det ga ham kontroll over helsepolitikken. Den var viktig i 'vern av folke-ætten', som det het i NS partiprogram.

ID fikk innført registrering og dermed kontroll over nærings- og yrkesorganisasjonene. Og det ble opprettet en NS Personaltjeneste – *NSPOT* -for å overvåke motstand mot nyordningen. Etter hvert ble denne brukt til å sørge for at partimedlemmer ble foretrukket ved ansettelser i administrasjon og forvaltning. Ikke minst gjennomførte Hagelin nyordning i sitt eget departement, ID. Han avsatte gjerne illojale ordførere og embetsmenn.

Nyordningen var viktig for Hagelin for å bevise at NS hadde handlekraft og kunne innføre nasjonalsosialismen i Norge. Dermed kunne man stå imot den tyske innflytelsen og gjøre Norge raskt selvstendig. Eller var det et ambisiøst og overbevist forsøk på å innføre et nasjonalsosialistisk styre i Norge? Han markerte trolig også sin autoritet i forsøk på å vinne innflytelse hos RK, noe Quisling også kunne trenge.

Hagelin ble betraktet som hjernen bak Quisling; en som drev partiføreren frem og som i mangt og mye dikterte partiets taktiske opplegg (Wyller 1958, 4). Han ble en mektig mann; sett på som maktglad, ja kanskje maktsyk (Sørensen 1989,124).

Sommeren 1940 fikk han en slags formell status som nestkommanderende i NS, som Førerens stedfortreder. Han oppførte seg brautende og uforskammet; ble oppfattet som korrump, både blant NS folk og andre. Som ytre tegn på sitt maktvesen flyttet han inn i Sam Eydes praktvilla på Bygdø (ibid.,125). Trolig var det et utslag av ønske om å ta seg godt ut.

Mellom Quisling og Hagelin var det allerede før IDs opprettelse en nær personlig kontakt. Forholdet mellom Hagelin og Terboven var imidlertid meget kjølig (Lorentzen 1973, 27). Hagelin mente RK la unødig hindringer for hans maktutfoldelse. Til å begynne med hadde Hagelin kontakt med Terboven. Etter hvert benyttet han mer og mer Einsatzstab Wegener som formidler, ifølge utsagn fra Dahl (ibid.,27). Kontakten ID og tyske myndigheter virker å ha vært mest av formell karakter, i henhold til IDs arkiv (ibid.,28). Hagelins forhold til RK ble stadig dårligere med tiden. Fra høsten 1943 ønsket Terboven Hagelins avgang rett og slett (Drolsum Krog Lund 2010, 212). Også innen NS høstet Hagelin motbør i økende grad. Han fikk blant annet korrupsjonsanklager mot seg. Og forholdet til Quisling begynte også å skranke. Oppsiktsvekkende var Hagelin mot jødeaksjonen i Norge høsten 1942. Ifølge utsagn fra både Dahl og Vries Hassel etter okkupasjonen (ibid., 215) hadde Hagelin foreslått flere modifikasjoner i jødelovene. (Hagelin hadde jødisk slekt på morssiden.)

Hagelin, ved siden av Quisling, er trolig den som har fått det dårligste ettermæle av ministrene. I Landssvikoppgjøret ble Hagelin (1881-1946) dømt til døden og skutt i mai 1946. I tillegg til Quisling og Hagelin var bare kirke og undervisningsminister Ragnar Skancke de eneste NS statsrådene som ble dømt til døden og skutt ved landssvikoppgjøret.

Thorleif Dahl ble Hagelins, og dermed IDs nestkommanderende, i nyopprettet stilling som innenriksråd. Dahl undertegnet, særlig fra 1942 mange rundskriv 'for departementets sjef'.

Fra da av hadde nemlig ikke Hagelin kontor i samme bygning. Dahl hadde drevet sin egen advokatforretning i Skien fra midten av 1930-tallet og hadde tidligere ikke brydd seg så mye om politikk (Rønning 1977, 12). Først i 1938 meldte han seg inn i NS. Han var Hagelins rake motsetning. Dahl var formell og korrekt i sin opptreden. Hagelin var pågående, dynamisk og handlingens mann. Han var vant til å ta raske beslutninger fra sin virksomhet i Dresden. Imidlertid var han helt ukjent med vanlig saksbehandling og forlangte at alle beslutninger skulle iverksettes på rekordtid (ibid., 13).

Dahl ble sett på som den viktigste tenkeren blant NS statens kommuneordning (Flo 2015, 14). Ved landssvikoppgjøret ble han dømt til 5 års tvangsarbeid; tap av borgerlige rettigheter i 10 år og fikk inndratt kr 10 000 (Karlsen 2020,307).

Ole Vries Hassel, ekspedisjonssjef, var øverste embedsmann i kommunalavdelingen. Han hadde denne stillingen fra 1.juli 1940, altså før kommunalavdelingen ble overført til ID fra Justisdepartementet senere det året. Med forarbeidet og også selve praktiseringen av den nye, sentrale kommunalforordning av 21.desember 1940, var Vries Hassel viktig i bildet. Imidlertid sto det strid etter okkupasjonen om hvor betydningsfull hans rolle egentlig hadde vært (Rønning 1977, 14). NS medlem ble han 22.september 1940 (Drevland 1969, 12). Undersøkelseskomiteen av 1945 mente at Vries Hassel var den drivende kraft bak nyordningen (UK 1945, 344). Han hadde 20 års erfaring fra kommunalavdelingen og ble byråsjef i 1927 og konstituert ekspedisjonssjef sommeren 1940. Han hadde nok en betydningsfull medvirkning i utarbeidelsen av desember forordningen. Imidlertid hadde UK 1945 en for ensidig formulering om Vries Hassel. Det viste seg at han gradvis hadde utviklet en uenighet med IDs ledelse; så han søkte til slutt avskjed. Imidlertid ble han nærmest tvunget til å fortsette; noe som medførte at han ble fylkesmann i Hedmark fra januar 1942. Forholdet til partiledelsen ble preget av stadig mer uenighet. Mot slutten av 1943 meldte han seg ut av NS etter å ha irritert Quisling mye med sine mange kritiske uttalelser. Han ble likevel under landssvikoppgjøret i 1948 dømt for forræderi og ilagt 3 ½ års fengsel.

Reichkommisariatet (RK)

RK svulmet raskt ut til en institusjon av betydelig omfang. Under Terbovens kommando ble det opprettet lokale avdelinger i vel 30 norske byer og tettsteder. Samtidig vokste sentral-administrasjonen. Ved utgangene av september 1940 arbeidet 300 tyskere i RKs indre krets. I juli 1941 var bemanningen økt til nærmere 500. Året etter var dette økt med ytterligere 100, som ble toppbemanningen. Dessuten var vel 100 nordmenn ansatt i forskjellige avdelinger (Lorentzen 1973, 17). Den såkalte indre krets i RK besto av 3 avdelinger; hvorav én var tillagt kontrollen med norsk kommuneadministrasjon. Okkupasjonsmaktens kommunalekspert og sentral i utarbeidelsen av den kommunale nyordning i Norge var dr. Rudolf Schmidt. Han hadde bakgrunn fra Innenriksdepartementet i Berlin og ble av Terboven i januar 1941 utnevnt til leder for den avdeling i RK som hadde kontrollen med norsk kommuneadministrasjon. Den andre helt sentrale person i RK, som bør fremheves her er Paul Wegener, leder for 'Einssatzstab Wegener (EW), som var et meget viktig kontaktledd mellom NS og RK. EW's oppgave var å bistå, men først og fremst kontrollere NS. Derfor ble også underavdelinger opprettet i tilknytning til NS' fylkesstaber (Danielsen mfl. 1976, 205).

Dessuten var Wegener, av Hitlers mann Martin Bormann, satt til å kontrollere Quisling og hans forhold til RK (Wyller 1953, 47).

Oppsummering kapittel 4

Nyordningens drivende krefter må vi finne blant Vries Hassels oppdragsgivere. Innenriksråd Thorleif Dahl var Vries Hassels nærmeste overordnede. Imidlertid spilte Dahl neppe så fremtredende rolle ved desember forordningen. Hagelin sto for igangsettelse av dette arbeidet gjennom sin ordre til Vries Hassel av 3. desember 1940. Quisling selv grep også inn i dette arbeidet og personlig instruerte Vries Hassel om innholdet i den planlagte viktige forordning av 21. desember 1940. Byråsjef Dybsjord tok så fatt på forordningsutkastet den 10. desember (Lorentzen 1973, 49).

Det er derfor grunn til å mene at flere av de endelige formuleringene som ble besluttet 21. desember 1940, ikke var forfattet av Vries Hassel (Lorentzen 1973, 51). Byråsjef Dybsjord 'pennførte' det siste utkastet som ble diskutert med alle de tre nevnte sentrale personene i ID. Noe ble justert. Deretter gjennomgikk dr. Schmidt hos RK utkastet. En god del av formell karakter ble rettet av ham. Siste sjekk ble foretatt av Quisling og Terboven. Deretter fikk byråsjef Dybsjord oppdraget med å sette opp et endelig utkast til forordning i samsvar med de endringene som nå var foretatt. Det endelige utkastet forelå altså 20. desember 1940 (ibid).

Konklusjon om dette blir at det først og fremst var Hagelin som var den sentrale personen i denne prosessen, og at UK 1945 tok for hardt i da de betegnet Vries Hassel som den drivende kraft bak den kommunale nyordningen.

Kapittel 5: Hva skjedde med nyordningen fra 1941

-Utvikling og spesifisering av forordningene

I dette kapitlet er undersøkt hva som skjedde med forordningene som ble iverksatt fra høsten 1940 -og særlig den meget viktige fra 21. desember.

Her blir også betraktet *nemder, styrer, råd og utvalg* som ikke var regulert gjennom *kommunelovene, men etter den såkalte Særlovgivningen*; hvor lokale myndigheter likevel var forpliktet til å oppnevne representanter; for eksempel til skolestyre, fattigstyre, jordstyre, helseråd, forliksråd, forsyningsnemnd, menighetsråd, trygdenemnder, skogutvalg, domsmenn, skjønnsmenn, rettsvitner og edruskapsnemnd.

I løpet av 1940 var ordfører blitt fullt ut underordnet sin fylkesmann. Han skulle rapportere til ham alle beslutninger av betydning. Disse var ikke gyldige før fylkesmannen hadde godkjent dem (Olstad 1969, 11).

Allerede 2. januar 1941 kom årets første rundskriv til fylkesmennene fra ID. Her ble det fastholdt at man måtte ta hensyn til de typiske yrker som eksisterte i kommunen når man oppnevnte nye by- og herredsting (Nordås 1972, 24). Dette var det første rundskriv til fylkesmennene om den nye kommunalforordningen av 21. desember 1940. Her ble hovedprinsippene bak nyordningen klargjort. Rundskrivet av 2. januar 1941 kan sees på som en forløper for de generelle anmerkninger som kom 6. februar samme år. Rundskrivet

behandlet videre hvilke kriterier som skulle legges til grunn ved formannsutnevnelser (kfr. s 22). Dermed var dette sannsynlig en videreføring av retningslinjene i det fortrolige rundskrivet til fylkesmennene av 10. desember 1940, som hadde bebudet slike bestemmelser.

Grunnen til at yrkesorganisasjonene ble tatt ut i forordningen av 21. desember 1940 kan på den ene side virke noe underlig i og med at de forskjellige yrkers deltagelse i styringsorganer var et av hovedpunktene i NS's prinsipp program fra 1934 (paragraf 1). På den annen side kan det forstås ut fra de forhandlingene Quisling førte med organisasjonene innen nærings- og yrkesliv høsten 1940; men uten suksess for ham, i forsøket på en omdanning av disse.

Rundskrivet av 2. januar 1941 omtalte i generelle vendinger hvordan de forskjellige yrker skulle legges til grunn ved oppnevning av formenn (kfr. pkt. 5.2 s 22). Et sentralt punkt var at formennene skulle bli valgt ut slik at det kunne sies at de representerte de yrker som var typiske for kommunen (Drevland 1969, 80). NS var opptatt av at arbeiderbefolkningen ble tilstrekkelig representert.

Særlig i de første måneden av 1941 ble det foretatt flere utskiftninger i ledelsen av kommuner, ofte som følge av søknader om fritagelse (Drevland 1969, 54). Begrepet ordfører og kommuneleder ble brukt noe om hverandre. Selv om søknader om fritagelse i noen kommuner førte til forsinkelse i prosessen, var ordningen med nye ordførere bragt i orden innen mars 1941. Ordningen med formenn måtte vente til ordførerne var kommet i funksjon. 21. januar 1941 fulgte en presisering (Lorentzen 1969, 95) til de andre departementene om at oppnevning av medlemmer til nemnder skulle skje i henhold til særlovgivningen (kfr. Pkt. 5.7 s 27). Tre uker senere ble de samme departementer bedt om at førerprinsippet også måtte gjelde for disse nemnder. Som en purring på 21. januar 1941 rundskrivet, sendte ID ny henstilling om at departementene snarest måtte sørge for oppnevning. Alle tilføyelser og utdypinger til forordningen av 21. desember hadde én hensikt: Å sikre en så effektiv og ensartet gjennomføring av den kommunale nyordning som mulig.

5.1 Pressens rolle ved nyordningen

Pressen hadde en viktig rolle i å skape en virkelighetsforståelse av hendelser og nyheter. Allerede tidlig i april 1940 hadde okkupasjonsmakten planer klare for hvordan norsk presse skulle styres gjennom instruksjoner og pålegg for å kontrollere avisenes innhold (Andresen 2020, 26). Og i mai hadde tyskerne opprettet en politisk sensurorganisasjon. Norsk presse var dermed sensurert. NS-vennlige avisredaktører ble utnevnt i eksisterende aviser, for nesten halvparten av avisene ble innstilt etter hvert (Grimnes 2018,316).

15. februar 1941 ble det sendt et brev fra ID til det nyopprettede Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet/Pressedirektoratet hvor pressens rolle ved oppnevning av kommunale tillitsmenn ble innskjerpet (Lorentzen 1973, 79). Allerede høsten 1940 hadde ID nedlagt forbud mot at pressen brukte 'negativ kritikk' i referater fra kommunestyrene. Pressedirektoratet ble nå pålagt å gjøre de forskjellige avisredaksjoner kjent med IDs bestemmelser. Enkelte aviser var imidlertid meget raske. Gjennom et rundskriv ble fylkesmennene samme dag kjent med dette brevet til Pressedirektoratet. Her ble det understreket at liste over oppnevnte formenn ikke måtte publiseres før den var endelig godkjent. Allerede 2. januar 1941 publiserte avisen *Buskerud Blad*, på side 1, de nye ordførere, i medhold av ID's

forordning av 21. desember, §4. Her sto oppnevnte bonde Petter Pytte fra Ytre Sandsvær, bonde Peder Haug, Øvre Sandsvær, ligningssjef Anton Lande, Kongsberg, lærer Tov Flatin, Flesberg, bonde Simen Rostad, Rollag, lærer Tore Bergstøl, Nore og bonde M. O. Tandberg Uvdal. Alle disse hadde på dette tidspunkt meldt seg inn i NS, bortsett fra Simen Rostad, som aldri var innmeldt. I tillegg sto de andre ordførere i Buskerud benevnt, bortsett fra i Hønefoss, Lier og Krødsherad, hvor de ikke hadde oppnevnt ordfører foreløpig (*Buskerud Blad*, 2. januar 1941).

Avisene på nyåret 1941 var mye preget av taler fra så vel Terboven som Quisling og nyttårsbudskap fra der Führer. Den internasjonale krigssituasjon ble fulgt nøye av avisene. *Buskerud Blad*, som dekket de nevnte syv Buskerud kommuner, hadde daglig sitat fra tyske kommunikeer, hvor krigssituasjonen ble kommentert – fra et tysk perspektiv. Det var ingen kritiske røster i denne avisen. Stadig kom det forordninger i avisen, blant annet om omsetning av en rekke produkter, om klesrasjonering og annen begrensning i varehandel. (Avisen lest på Riksarkivet 19. oktober 2022.) 7. januar omtalte *Buskerud Blad*, på side 5, nyordningen i kommunene, med fylkesmanns- og ordførers myndighetsutvidelse. En rekke radioforedrag av NS ledere, omtalte avisen nøkternt, mer som en sitering. 21. og 23 januar 1941 bekjentgjorde *Buskerud Blad* formanns-oppnevningene i 'våre' kommuner. Men hele tiden var den internasjonale krigssituasjonen hovedfokus i avisen.

Våren 1941 meddelte avisen at økonomien i Buskerud kommunene gikk godt. Det var ingen arbeidsledighet å snakke om i Numedal, ifølge denne avisen.

Etter 21. juni 1941 var det situasjonen i Russland som hadde størst oppmerksomhet i *Buskerud Blad*, hvor tyskernes fremmarsj ble behørig kommentert.

Periodevis ble ernærings situasjonen *og matauk* viet oppmerksomhet, med råd om grønnsakdyrking og hva man burde spise.

Det var også mye sport i *Buskerud Blad*, særlig om bandy og lengdeløpsskøyter.

Skøyteløperne Hans Engnestangen og Finn Hodts NS synspunkter er kjent for alle idrettsinteresserte, likeledes stavhopperen Charles Hoff. Alle tre var i verdenseliten i sine grener. Sistnevnte fikk en dom på 9 års tvangsarbeid for sitt landssvik (Landssvikarkivet. VW møte Riksarkivet 14. oktober 2022).

5.2 Yrker

I rundskriv fra ID til fylkesmennene 21. februar 1941 ble det listet opp hvilke yrker det ble tenkt på i rundskrivet fra 2. januar. ID avsluttet dette rundskrivet med å påpeke at tallet på representanter for de forskjellige yrker i noen grad måtte være avhengig av yrkets betydning i vedkommende kommuner (Lorentzen 1973, 77). Det ble innrømmet at bestemmelsene kunne by på visse fortolkningsvanskeligheter (Lorentzen 1973, 76). Det ble presisert at det ikke var tatt tilstrekkelig hensyn til at de forskjellige yrker skulle være representert.

Yrkesorganisasjonene var altså ikke kommet med i oppnevningsprosessen; ei heller var yrkesrepresentasjon nevnt i teksten til forordningen – som Vries Hassel ønsket og hadde foreslått i PM av 7. desember 1940 (kfr. s 14). Hans tanke var at de oppnevnte skulle ha tilknytning til yrkeslivet i en kommune. I en del kommuner i Rogaland for eksempel kom

yrkestilknytning til å telle mer enn både kommunal erfaring og geografisk representasjon, da de første by- og herredsting ble oppnevnt (Nordås 1972, 24).

Videre nevnte rundskrivet av 21.februar 1941 at yrkene i noen kommuner var foreslått alt for sterkt spesifisert, og at spesifiseringen var ulike i de forskjellige kommunene.

En uke senere fulgte et nytt rundskriv fra ID om fritak av oppnevning. Dette var sannsynligvis årsaken til et fortrolig rundskriv fra ID til fylkesmennene. Her anmodet ID, når søknader om oppnevningfritak skulle behandles, om at fylkesmannen, før han tok avgjørelse, la frem saken for ID, i de tilfeller han vurderte imøtekommenhet fra søkere, som nevnt over. Pressen ble pålagt ikke å offentliggjøre lister over oppnevnelser før disse var formelt godkjent av fylkesmannen.

Med dette rundskrivet tok ID den reelle avgjørelsesmyndighet ved oppnevningfritak ut av hendene på fylkesmennene. Og det var en oppfordring til å følge en restriktiv linje.

ID hvilte ikke. 31.mars 1941 sendte de ut rundskriv om navnene byting og herreds ting. Nytt var nå navnet på møtene mellom ordfører og formenn, fastsatt til *byting* for by kommune og *herreds ting* for landkommune (Lorentzen 1973, 96).

17. juni 1941 kom den eneste endring av den kommunale forordning av 21.desember 1940, ved en såkalt tilleggsforordning. Tilleggsforordningen lempet på kravene til oppnevning av formenn. Bakgrunnen var trolig utfordringer med å skaffe kvalifisert personell til nyordningen. Så nå kunne man bli oppnevnt som formann selv om man ikke bodde i kommunene. Dog måtte man ha IDs samtykke.

5.3 Formenn

I henhold til forordningen av 21.desember 1940 skulle ordfører ha formann/rådgiver med seg i nyordningen. Denne var forutsatt å hjelpe ordfører i å ta avgjørelser som kommunestyre og formannskap hadde tatt tidligere. Formennene kom altså i stedet for medlemmer av by og herredsstyret (Rønning 1977, 110).

De hadde ikke besluttende myndighet. De skulle kun uttale seg om saker de fikk seg forelagt av ordføreren (Drevland 1969, 79). Oppnevning av formenn og varaformenn skulle foretas av fylkesmann i samråd med fylkesfører og ordfører i de respektive kommuner. Ordfører måtte altså være oppnevnt først. Det ble ordførers møter med formannen som ble by- og herredstingsmøter. I den viktige 21.desember 1940 forordningen var det nedfelt flere bestemmelser om formannen og hans oppgaver. Gruppen av formenn utgjorde bare omtrent 1/3 av antall medlemmer i de tidligere kommunestyrene. Formennene skulle ikke stemme, men de fikk bokført dissenser. Sammen med forordningen av 4.oktober 1940 (kfr. s 11) der ID ga seg selv ryggdekning for å avsette, flytte og ansette offentlige tjenestemenn (Flo 2015, 14), fikk det nye regimet et 'legalt' grunnlag for å innplassere regimetro folk inn i alle verv; uavhengig hva kommunens innbyggere måtte mene. NS mente at den gamle parti-politikken hadde vært et hinder for gode beslutninger, noe som hadde fremmet sær-interesser på bekostning av helheten. Førerprinsippet var garanti mot maktmisbruk, ved at ansvaret var plassert tydelig hos ordfører, var synet til NS. I Rundskrivet av 2. januar 1941 (kfr. s 20) ble det gitt retningslinjer for oppnevning av formenn. Formennene skulle ha

almen aktelse og tillit i kommunen. Dessuten burde de ha vist positiv tilslutning til samfunns-synet til Partiet. Og de burde representere de yrker som var typisk for kommunen. Det skulle påaktes særskilt at arbeiderbefolkningen ble tilstrekkelig representert. I tillegg til yrkesfordeling vektla så vel fylkesmann som fylkesfører distriktsrepresentasjon tungt. Disse to hensyn var ikke alltid like enkelt å balansere ut (Drevland 1969, 85).

Fylkesmannen skulle bestemme, innenfor oppgitt ramme i denne forordning, hvor mange formenn hver kommune skulle ha. Formennene hadde liten betydning, utover å gi nyordningen et skinn av demokrati. Deres mening telte ikke. Ordfører var suveren. Han kunne fatte vedtak etter eget skjønn, selv om formennene var uenige. Selv om protokoll skulle føres, også om uenighet, bidro ikke det til innflytelse for formannen. Denne ordning var et resultat av møte på Skaugum 18. desember 1940 mellom Quisling og Terboven. Rundskrivet fra ID til fylkesmennene 2. januar 1941 behandlet altså også formannens rolle i tillegg til ordfører. Det var ordfører som oppnevnte formenn.

Utnevnelse av formenn skjedde forholdsvis raskt.

Kongsberg Dagblad (venstreavis, stanset av NS i 1942) orienterte leserne i dagene 21.-25. januar 1941 om hvem som var utnevnt til nye formenn og varamenn i Buskerud kommunene (gjennomgått av VW 21. juni 2022 på Riksarkivets mikrofilm om *Kongsberg Dagblad*). Blant Kongsberg kommunes 14 nye formenn var 3 tilhørende NS. En av dem var en av toppsjefene i Kongsberg Våpenfabrikk (KV), direktør Thomas Mørk, NS medlem allerede fra 1933 og aktiv som tillitsmann de første årene (Myrvang 2014, 666). Han jobbet iherdig for å fremme den sivile produksjonen ved KV og ivret ikke for våpenproduksjon til tyskerne. Han hadde derfor ingen høy stjerne hos tyskerne (ibid; 667). Etter Motstandsbevegelsens vellykkede sabotasjeaksjon på KV (av Gunnar Sønsteby, Arne Gundeid og Oscar Beck) 17. september 1944 ble direktør Mørk først arrestert av tyskerne og så løst fra sin stilling som toppsjef.

De neste dagene i avisen kom orienteringen om nye formenn. Først nevnt var Øvre Sandsvær, med ett NS medlem blant de syv nye formenn. Dernest var omtalt Ytre Sandsvær hvor ingen av de oppnevnte seks formenn var NS medlemmer. I Rollag derimot var tre av de seks oppnevnte formenn tilhørende NS; blant annet lensmann Olaf Frogner og herredsskogmester Steinar Gladheim og bonde K K Tråen. I Uvdal var kun bonde Rudi NS medlem av tre nye formenn totalt. I Flesberg var tre av ni nye formenn medlem av NS, Einar Evju samt herredsskogmester Olaf Dalegård og klokker Torgeir Flåtrud. For Nore kommune foreligger ingen opplysninger om de nye formenn

For Vestfoldkommunene brakte avisene i Larvik fra 24. januar 1941 jevnlig oversikt over alle som var utnevnt til formenn og varaformenn. I 23 av de 26 Vestfoldkommunene var oppnevnelserne offisielle 10. februar 1941. Bare i Hedrum og Stavern dro det ut. Hedrum fikk ikke fungerende ordfører før i midten av mars. Formann oppnevnelser fulgte i begynnelsen av april 1941. Stavern var sist ut i hele Vestfold med formannsoppnevnelser. Det kan skyldes at NS-laget i Stavern var meget svakt. Derfor tok det tid å finne NS-folk som kunne brukes som formenn.

5.4 Utskiftning/oppnevning av ordførere

16. juli 1941 kom et interessant rundskriv fra ID til alle fylkesmenn og fylkesførere, signert Hagelin, parafert av Vries Hassel, om 'oppnevning av ordførere, varaordførere, formenn og varaformenn' og nødvendigheten av å skifte ut ordførere som ikke ble ansett for politisk pålitelige (Olstad 1969, 40).

Det ble innledningsvis henvist til rundskrivet av 10. desember 1940 (kfr. s 13) hvor det ble gitt en del foreløpige bestemmelser på dette området. 16. juli 1941 rundskrivet sa det var nødvendig å innskjerpe og utdype disse bestemmelser.

Nytt i forhold til 10. desember 1940 rundskrivet var at 2 til 3 personer skulle foreslås til hvert tillitsverv (Lorentzen 1973,83). Inngående opplysninger om kandidatens bostedsforhold ble krevet av forslagsstillere. Imidlertid representerte ikke 16.juli rundskrivet noe nytt med hensyn til ordførerens politiske kvalifikasjoner. Det var tidligere fastslått (blant annet i 10. desember rundskrivet) at de nye ordførere måtte arbeide lojalt etter NS program og retningslinjer (Lorentzen 1973, 84). Medlemskap i NS var ikke påkrevet for å bli oppnevnt som ordfører. Det var åpenbart at det ville gjort det svært vanskelig å finne kvalifiserte kandidater til ordførervervene. Vries Hassel hadde også tidligere uttalt at det var av langt større betydning at den nye ordning virket tilfredsstillende, enn antall NS ordførere.

Resultatet av oppnevningen viste også at slik praksis ble fulgt. Av landets 747 ordførere fortsatte ca. 400 i sine verv utover 1. januar 1941 (UK 1945, 347-348). Mindre enn 25 % av de 400 var medlem av NS. I noen fylker lot over 90% av de gamle ordførerne seg oppnevne. Hovedgrunnen til at de fungerende ordførere i så stor grad valgte å delta i nyordningen, har trolig vært ønsket om å opprettholde en så tilfredsstillende forvaltning som mulig under de rådende forhold. Å melde seg inn i NS eller aktivt arbeide for å fremme bevegelsens program, var ikke av interesse for de flestes vedkommende.

Innen 1. april 1944 var imidlertid 82 % av landets ordførere NS innmeldte (UK 1945, 348). Ved frigjøringen i 1945 regnet man med at alle ordførerne var NS folk, selv om enkelte ikke sto i partiet (UK 1945, 348).

15.oktober 1941 kom et nytt skarpt rundskriv fra ID om NS ordførere i alle kommuner. Tonen lignet på tilsvarende som rundskrivet av 16. desember 1940 (kfr. s 12) og var undertegnet av Hagelin, parafert av Vries Hassel. Nå skulle det være NS ordførere i alle kommuner. Selv om ID hadde forsøkt å skifte ut ordførere som ikke var tilstrekkelig samarbeidsvillige, var ikke det nok. Det var på tide at alle disse konsekvent måtte bli fjernet. Det samme måtte skje med de ordførere som dog sympatiserte med NS' ideer og arbeidsprogram men uten ville gå aktivt inn som parti medlem. Det nyttet ikke å stå med ett ben i hver leir, ifølge Hagelin her. Å beholde en norsk administrasjon kunne kun skje gjennom NS, skrev Hagelin videre. Departementet fant at tidspunktet var inne for å få satt inn NS ordførere i alle kommuner (ID 15.oktober 1941).

5.5 Mangel på ordførerkandidater

I februar 1941 hadde bare tre fylkesmenn sluttet seg til NS, nemlig i Sør-Trøndelag, Telemark og Buskerud (Henriksen 2020, 113). De øvrige fylkesmenn fortsatte litt til i sine embeter fra

før okkupasjonen. Det kunne derfor være tenkelig at disse kunne være imøtekomende når det gjaldt søknader fra folk som ikke ville delta i nyordningen. De hadde ingen mulighet til å treffe hverandre for å enes om en felles linje. Det samme gjaldt ordførerne. Hver enkelte ble stående ganske alene med sine avgjørelser (Nøkleby 1985, 94). For hverken fylkesmann eller ordfører hadde fått entydige råd om hvordan de skulle forholde seg overfor NS-angrepet på lokalstyret. Regjeringen i London uttalte seg ikke, da de mente utefronten ikke hadde rett til å gi hjemmefronten forholdsregler (Nøkleby 1985, 94).

Det var imidlertid problematisk mangel på ordførerkandidater innen kommunene. Derfor åpnet Hagelin i 15. oktober 1941 rundskrivet for å oppnevne samme mann som ordfører i flere kommuner; altså se etter kandidater i nabo-kommunen, og be ham fungere også i kommunen ved siden av, til en tilfredsstillende NS ordfører kunne skaffes i den aktuelle kommune (ibid.,). Det skarpe rundskrivet hadde virkning. I februar 1942 var ca. 70% av ordførerne tilsluttet NS (statistikk fra ID i Lorentzen 1973, 86). Dette var det første og eneste utspill fra ID om en total utskiftning av ordførere utenfor partiet (Lorentzen 1973, 87).

Mot slutten av 1942 (6. november) kom rundskriv fra ID til alle fylkesmenn, signert av Th Dahl, for departementets sjef og parafert av A Dybsjord, om nyoppnevning av ordførere, formenn, fylkesformenn, medlemmer av bygningsnemnd og brann-nemnd og av styre og råd, og om oppnevningsperioden for disse. Dette rundskrivet og et nærmest likelydende rundskriv av 4. november 1944, besto hovedsakelig av henvisninger til tidligere gitte regler. Imidlertid ga ikke Dahl her noen bestemmelse om at ordførerkandidater måtte være medlem av NS, som Hagelin hadde krevet i 15. oktober 1941 rundskrivet.

Først i desember 1942 ga fylkesmannen ordførerne beskjed om å sende inn oppgave over de offentlige tjenestemenn som burde skiftes ut på grunn av deres politiske innstilling og oppførsel (Olstad 1969, 35). I Oppland fylket ga de aller fleste ordførere, som på denne tiden alle var medlem av NS, beskjed til fylkesmannen at de ikke fant illojalitet blant tjenestemennene, og at upålitelige elementer allerede var skiftet ut. Dette var sjekket ut og klarert med NS lagførerne, meddelte ordførerne (Olstad 1969, 35).

5.6 Mot ny kommunelov?

Mot slutten av 1941 mente okkupasjonsmakten at tiden var inne for å innarbeide alle forordningene inn i en ny kommunelov. RK sendte (12. desember 1941) brev til ID om nyordning av kommuneforvaltningen.

Her ble det innledningsvis henvist til de kommunale forordningene som erstatter lov av 10. juni 1938, nedfelt i IDs mange forordninger i 1940, samt hovedforordningen av 21. desember 1940. Den nye loven skulle gjelde for både by- og landkommuner (Lorentzen 1973, 125). Hver kommune måtte oppnevne formenn for å sikre samarbeidet med 'erfarne personligheter' innen kommunen.

RK ba nå om å få oversendt et utkast til ny kommunelov innen midten av februar 1942. Flere av punktene var imidlertid allerede gjennomført. De fleste rådmenn satt allerede i heldagsstillinger. Nytt var dog kravet om NS leders adgang til formannsmøtene (Lorentzen 1973, 127). Flere av punktene til RK ga nå klart inntrykk av deres ønske om en tilnærming til tyskernes egen nyordning fra 1935 (ibid.,).

Brevet fra RK ble mottatt av innenriksråd Dahl 18. desember 1941 og videresendt byråsjef Dybsjord for uttalelse. 17. januar 1942 forelå Dybsjords kommentar i form av et PM (Lorentzen 1973, 128). Her imøtegikk han de tyske synspunktene og fremholdt at det neppe var behov for noen ny kommunelov på dette tidspunkt. Dette fordi en rekke saker som burde inn i en fremtidig kommunelov ikke var ferdigbehandlet; bl.a. arbeidet med å organisere yrkeslaugene, kommunal finansutjevning, regler for endringer i kommunegrensene og en eventuell oppheving av soknegrensene. Dessuten påpekte Dybsjord at kommunalforordningen av 21. desember 1940 hadde fungert for kort tid til at slutninger og erfaringer kunne trekkes (Lorentzen 1973,128).

Forslag om ny kommunelov og om styret i kommunene ble forelagt først 7. oktober 1943 av et utvalg som var nedsatt 18. mai 1942. 42 møter var avholdt i de 17 måneder arbeidet om dette hadde pågått. Ett punkt som var av vital betydning for den kommunale nyordningen var at oppnevning av yrkesrepresentanter ikke var kommet med i lovforslaget. Grunnen var at yrkeslaugene fortsatt ikke var dannet (Lorentsen 1973, 139). Utkastet av 7. oktober 1943 representerte en rekke mindre endringer sett opp mot de bestemmelser det var ment å skulle erstatte. Etter at kommunallovutvalget hadde levert sitt forslag, ble det gjennomgått, kommentert og kritisert fra fylkesmennene, Norges by- og herredsforbund og IDs kommunalavdeling.

En hovedhensikt med alle de utsendte rundskrivene hadde vært å sikre en mest mulig effektiv og ensartet gjennomføring av den kommunale nyordning (Lorentzen 1973, 160). Selv om NS og Quisling sto bak omleggingen av lokalforvaltningen, sto RK hele tiden bak og hadde kontrollen. RK støttet også med omfattende økonomiske tilførsler. Støtten var i hovedsak ideologisk betinget. Men den ble også gitt fordi RK mente den kollektive beslutningsmyndighet i kommunene ikke var i henhold til Terbovens effektivitetskrav. Han passet hele tiden på at stabilitet i produksjonslivet var sikret. Ledelsen i NS så nok den kommunale nyordningen i hovedsak som et middel i bestrebelsen for regjeringsmakt. Administrasjonens representanter la trolig mer vekt på andre sider ved den nye lokaladministrasjonen. Både innenriksråd Dahl og ekspedisjonssjef Vries Hassel fremholdt nyordningen som et viktig og nødvendig brudd med det parlamentariske systemet. Det var jo dette systemet som var hovedårsak til den kommunale gjeldskrise i mellomkrigstiden, etter begges oppfatning (Lorentzen 1973, 161). Den beste garanti for en effektiv og rasjonell lokaladministrasjon var førerstyrte kommuner under streng statskontroll, mente begge.

Terbovens ønske var nok å få til bestemmelser mer i pakt med det han kjente i Tyskland da han i 1941 krevet å få utarbeidet ny kommunelov til erstatning for både 21. desember 1940 forordningen og lovene fra 1938. Så kommunallovutvalget av 18. mai 1942 leverte sitt forslag nær opp til de tyske kravene.

5.6.1 Oppsummering av de viktigste kommunelovforslagene

De viktigste forslag var at ordførere i byer skulle bli kalt borgermester. Rådmannstillingen skulle legges under ordførerne. Det skulle være en reduksjon i antall formenn og reduksjon i antall assisterende nemnder, og antallet per nemnd ble redusert til 3 (Lorentzen 1973, 156).

Dette lovutkastet ble effektivt trenert av kommunalavdelingen i ID, under ledelse av nå ekspedisjonssjef Dybsjord. Noen ny kommunelov ble ikke fremmet. Alle faglige instanser uttalte seg dessuten sterkt kritisk til utkastet.

Med tanke på at kommunalforordningen av 21. desember 1940 ble utarbeidet og forsøksvis gjennomført i løpet av en måneds tid, kan det synes noe underlig at de 18 måneder som gjensto av okkupasjonstiden ikke var nok til å sette den nye loven i kraft. Det kan virke som interessen ikke var stor nok blant nøkkelpersoner for å få til dette. Snarere ble lovutkastet trenert av IDs kommunalavdeling. Ettersom hverken ekspedisjonssjefen eller avdelingens saksbehandler var med i NS, er det rimelig å anta at politiske motiver lå bak.

25.januar 1945 ble lovutkastet med kommentarer lagt frem for IDs sjef. IDs kommunalavdeling frarådet sterkt at utkastet ble gjennomført. Innenriksråd Dahl sluttet seg også til dette syn. Han anbefalte videre komitebehandling i stedet. Dette syn fikk gjennomslag; og komitearbeid pågikk helt til kapitulasjonen. Revidert lovforslag ble ikke fremmet.

5.7 Nemnder, styrer, råd og utvalg etter særlovgivningen

I dette avsnittet er det vurdert de rundskriv som kom fra ID om nemder, styrer, råd og utvalg som i utgangspunktet ikke var omfattet av kommunelovgivningen, men av en såkalt særlovgivning (kfr. side 18).

Kommunene hadde en rekke fagutvalg, styrer, nemnder og råd som dels kunne avgjøre saker selv og dels var rådgivende organ for kommunene. Det hørte inn under ordfører å oppnevne kommunale medlemmer til disse rådene/nemndene etter særlovgivningen. Før 1940 var denne myndighet tillagt formannskap og kommunestyre. Allerede 13.januar 1941, med oppfølging 29.januar kom rundskriv til alle fylkesmenn fra ID om overtagelse av kommunestyrets myndighet. *Med dette var førerprinsippet innført innen særlovgivningen.*

13. mars 1941 sendte ID brev til alle departementer om styrer, utvalg og råd etter særlovgivningen. Brevet var undertegnet, etter fullmakt fra Ole Vries Hassel, parafert av Arnold Dybsjord, begge kun signatur, ingen tittel (ifølge sjekk av VW på Riksarkivet 16.juni 2022). Her fremkom at IDs ledelse ikke var tilfreds med arbeidstempoet i de forskjellige departementer i saken om nyoppnevning. Vries Hassel henviste til sitt forrige brev til departementene om samme sak, den 29.januar 1941. Brevet munnet ut i en ny anmodning om å gi melding til kommunene snarest mulig om at nyoppnevning måtte foretas.

Etter dette sa kildene intet om det kom nye brev eller rundskriv fra ID om denne saken.

Dermed kan det antas at omorganisering av de enkelte særforvaltninger var foretatt, likeledes oppnevning av medlemmer til de forskjellige styrer, nemnder og råd. Dette var på linje med de styrer og råd som var regulert gjennom kommunalforordningen.

De enkelte departementene kom med justeringer av særlovene til nokså forskjellige tidspunkt. Skolestyret for eksempel kunne allerede nyordne etter forordning fra Kirke- og undervisningsdepartementet 16.desember 1940. Helserådet kom så sent som 19.mars 1943 (Drevland 1969, 128).

Det var mange styrer og råd i henhold til særlovgivningen. Særlig betydningsfulle var forsyningsnemnd, jordstyre og skolestyrene.

5.7.1 Forsyningsnemnd

Om Norges regjering før okkupasjonen ble beskyldt for forsømmelse av forsvaret, kunne man neppe si det samme om forsømmelse av forsyninger. Lov om forsyningsnemnd var satt i kraft allerede i august 1939 (Solhjell 2000, 119). Fylkesmann Hundseid i Buskerud ga straks pålegg til kommunene om å velge forsyningsnemnder. Nore kommune for eksempel valgte allerede i september 1939 sin forsyningsnemnd. Regjeringen hadde i flere år prioritert oppbygging av livsviktige varelagre. 1.oktober samme år ble et eget forsyningsdepartement etablert, med Trygve Lie som leder. Det ble arbeidet hardt for å øke lagrene enda mer. Og 9.april 1940 var kornvarelagrene doblet siden høsten 1939 (ibid., 120), og lagre av kaffe var tre ganger så store. Det var også en økning av lagrene av bensin, dieselolje, kraftfor og kunstgjødsel.

Varene ble dels fordelt mellom distriktenes butikker, dels samlet på sentrale lager under tilsyn av forsyningsnemndene. Fra 9.april 1940 satte kommunene i verk omfattende rasjoneringsiltak. Etter juni 1940 var forsyningsordningene kommet inn i faste rutiner som varte okkupasjonstiden ut. Forsyningsnemndene hadde et overordnet forsyningsansvar og prøvde å skaffe nok sunn og allsidig mat til innbyggerne. Poteter ble noen av de viktigste matvarene i disse årene.

5.7.2 Jordstyret var ved siden av forsyningsnemndene det kommunale organ som arbeidet mest med forsyningssspørsmål (ibid.,124). Fra 4.april 1941 forordningen måtte jordstyret arbeide etter førerprinsippet og ha fem medlemmer med personlige varamedlemmer. Styret i landbrukselskapet i fylket skulle oppnevne medlemmene i samråd med NS fylkesfører og etter forslag fra kommunens ordfører (ibid.,124). Omorganiseringen førte ikke til 'politisering' av jordstyrene. Jordstyrene tok seg av de samme oppgavene som før okkupasjonen (ibid.,125). Fordeling av tilskudd til settepoteter, kunstgjødsel og til jorddyrking var de sentrale oppgaver og gjøremål fortsatt. Økt selvberging kunne gjennomføres enten ved økt bruk av kunstgjødsel eller å utvide åkerarealet. Bruk av kunstgjødsel var imidlertid lite benyttet før okkupasjonen av bøndene. Forsøk på å utvide åkerarealet ble mest vanlig. Å øke arealet av korn og poteter ble høyt prioritert oppgave for jordstyrene. Når det gjaldt kontroll av husdyrene, fikk hver gård en årlig melkekvote, varierende etter beiteforholdene. Og fra januar 1942 ble det innført leveringsplikt for melkeprodukter (ibid., 128). *På mange gårder, særlig med gode beitearealer, levde folk under okkupasjonen stort sett som de hadde gjort før (ibid.,128).*

5.7.3 Skolestyret var et meget viktig råd/styre for NS, som de derfor satte mye inn på å få kontroll over og forsøkte å infiltrere. Før nyordningen hadde hver kommune sitt eget skolestyre. Dette var gjerne politisk sammensatt og valgt av herreds-bystyret. I tiden mars-juni 1941 ble skolestyrene erstattet med såkalte 'skoleråd' (Rønning 1977, 169). Disse besto av tre medlemmer; hvorav en skulle være kvinne, som selv hadde barn i skolepliktig alder. Men formannen skulle være enerådende, i overensstemmelse med førerprinsippet. Dette var bestemmelser fra sentralt hold. Allerede ved forordningen av 22.oktober 1940 ble det gitt adgang til å skifte ut også skolestyremedlemmer (kfr. s 11).

I de syv Buskerudkommune ble de opprinnelige skolestyrene avsatt i løpet av mars 1941 (Gjennomgang av Buskerud aviser (Se nedenfor) 2.mars 2023 av VW på Nasjonalbiblioteket). Samtlige nye skolestyreledere her, med unntak av Uvdal, var medlem av NS - fra høsten 1940. Lederen i Øvre Sandsvær skolestyre, lærer Strand ble imidlertid først innmeldt i NS i 1.november 1941. De øvrige to skolestyremedlemmene tilhørte ikke NS. I Uvdal forble hele skolestyret utenfor NS gjennom hele okkupasjonstiden. I Ytre Sandsvær var lederen H. Chr. Gunneng NS medlem fra 10.november 1940; ikke de to øvrige medlemmene. I Kongsberg ble lederen, fru telegrafbestyrer Jørgensen NS medlem 6.november 1940, ikke de to andre medlemmene. I Rollag ble kirkesanger Halvor Bjørnsrud NS medlem 2.desember 1940 og i mars 1941 skolestyreformann; de to øvrige medlemmene tilhørte ikke NS. Dette ble omtalt i *Drammens Tidende* (3.april 1941), *Buskerud Blad* (8. og 15.april 1941) og *Kongsberg Dagblad* (5.april 1941). Arkivverket mangler opplysninger om skolestyret i Nore kommune.

I Vestfold-kommunene var den kommende NS-ordfører i Hedrum en drivende kraft i 'opprydning' av skolestyrene (Rønning 1977, 169). De opprinnelige skolestyrene ble avsatt i mars 1941 (Rønning 1877. 171). Innen juni 1941 hadde alle kommunene i Vestfold skiftet skolestyrene etter NS-prinsippene, med unntak av Lardal, som kom etter i september 1941. De nye skolerådsformennene i Stavern og Larvik var ikke NS-medlemmer da de ble utpekt til vervene. Staverns mann ble NS medlem i januar 1942. Larviks mann tilhørte ikke NS; men ble betraktet som så 'stripete' at han ble regnet som NS-sympatisør (Rønning 1977, 173). Da skolerådene ble oppnevnt, hadde 11 Vestfold kommuner fått NS-ordfører. NS tok altså kontrollen med skoleadministrasjonen i kommuner der partiet ennå ikke hadde hånd om ordførerstillingen. NS prioriterte altså skolerådssatsningen svært høyt. På den annen side var få av rådgiverne i de nye skolestyrene NS-medlemmer (ingen i de syv Buskerud kommunene). Blant de kvinnelige skolerådsmedlemmene var det flere NS-medlemmer, blant annet i Brunlanes i tillegg til i 11 andre Vestfoldkommuner. Flere av kvinnene var hustruer til mer fremtredende NS-menn (Rønning 1977, 173).

Magne Skodvin, professor, historiker, dr.philos. har beskrevet hvordan NS overtok skolestyrene, med analyse av skolestyrene i 1942, med fordeling av NS formenn og NS rådgivere (St.m.17, 1962. Om Landssvik-oppgjøret, s 30). 1.mars 1942 var tallene for Buskerud og Vestfold, ifølge Skodvin; Vestfold: 81 skolestyremedlemmer, hvorav 8 NS formenn og 15 NS rådgivere, sum 23 NS medlemmer, hvilket ga en NS prosent på 28.4. For Buskerud var tilsvarende tall: 84 skolestyremedlemmer, 13 NS formenn, 11 NS rådgivere, totalt 24 NS medlemmer; altså 28.6 prosent NS medlemmer. For hele landet var tallet 18.8 prosent. Høyest var Akershus (nevnt i prosent) med 58.5, fulgt av Telemark og Nord-Møre og Romsdal, begge 33.3. Hedmark viste 26.0; mens Oppland 'bare' 19.4. Nordland hadde 19.8 og Rogaland kun 8.3. Hele Vestlandet fremviste meget lave tall her. Ved utgangen av august 1941 var 60 av de 69 skolestyrene i Nordland nyordnet (Drevland 1969, 130).

Det at det ikke var flere NS formenn i skolerådene gjenspeiler trolig det faktum at NS hadde en kronisk mangel på egnede kandidater. Dessuten fremgikk av NS' egne teser om fagstyret at formannsvervet i skolerådet skulle være lærer. Lærernes motstandskamp mot det nye regimet var kjent. Skolestyrene fikk fra begynnelsen av 1942 en problemfylt periode i

forbindelse med lærerstriden. Imidlertid fikk man etter en tid reorganisert de såkalte fagstyrene for skolene, slik at de fungerte videre (Drevland 1969, 140).

Dessuten hadde NS fra 1942 besatt alle ordførervervene i Buskerud og Vestfold. Dermed hadde NS likevel mulighet for å holde kontroll med de skolerådsformenn som ikke tilhørte partiet. Ordfører var tross alt den øverste sjef i kommunen. Dermed var det litt mindre nødvendig å ha en NS mann som formann i skolerådet også.

5.8 Oppsummering kapittel 5

I dette kapitlet er det sett på hva nyordningen hadde å si for utskifting av ordførere og innsettelse av formenn og nye skolestyrer. De aktuelle nyoppnevningene skjedde forholdsvis raskt både i Buskerud og Vestfold kommunene uten store vanskeligheter til tross for at NS hadde en nærmest kronisk mangel på godt egnede kandidater.

Kapittel 6: Variasjoner i nyordningens iverksettelse og hvorfor den stagnerte

I dette kapitlet er undersøkt hva grunnene kunne ha vært til at det ikke ble så stor suksess med nyordningen som NS hadde ønsket. Skyldes det trenering av ekspedisjonssjef Dybsjord i ID, som jo ikke var NS medlem? Var det Hagelin som ble skjøvet noe til side? Var det Motstandsbevegelsen som ble for sterke? Eller var det Rikstingplanene til Quisling som ble stoppet av RK? Dette vil bli forsøkt funnet ut av her.

NS sto i første rekke bak den kommunale omleggingen; støttet av RK med både økonomiske tilførsler og politisk maktdelegering (Lorentzen 1973, 161). Men støtten gikk ikke lenger enn det som var forenlig med Terbovens mål om ro og stabilitet i produksjonslivet.

Nyordningen ble gjennomført selv om det var store svingninger fra kommune til kommune og mellom distriktene. I noen kommuner tok lang tid å finne egnet ordfører. Det var samsvar mellom høy prosent NS-medlemmer i formannsgruppen og nasjonalsosialistiske ordførere. Der NS sto sterkest, ble nyordningen mest gjennomført (Olstad 1969, 87).

I kommunene i Oppland fylke (Olstad 1969, 92), viste det seg at av de 13 minst nyordnede kommuner, hadde 12 hatt stabilt borgerlig styre gjennom mange perioder. Det tegnet seg altså et bilde i Oppland av forholdet mellom tidligere politisk styrkeforhold og styrkeforholdet til NS slik det kom til uttrykk i nyordningen. I samtlige kommuner der demokratisk ordfører ble oppnevnt og deltok i den videre oppnevningen av formenn og varaformenn, var det med ett unntak ikke-sosialistisk styre i flere perioder før 1940. I de resterende 23 kommuner i Oppland, hvor ordfører med ett unntak var NS medlem og formanns- og varaformannsgruppen var mer eller mindre dominert av NS medlemmer, hadde Ap hatt makten like lenge (Olstad 1969, 93).

Hva kunne årsaken til dette være? Skapte et mangeårig Ap-styre i en kommune så stor motvilje i den borgerlige del av befolkningen mot Ap og det partidemokratiske system at ytterliggående strømninger fikk kraftigere støtte? Og at i kommuner med mangeårig

borgerlig styre hadde man fanget opp de misfornøyde elementer i partiorganisasjonene og forliket dem med det demokratiske system (Olstad 1969, 93)? Dette kunne det imidlertid være vanskelig å fastslå med sikkerhet.

Før okkupasjonen var styret i kommunene i hovedsak regulert gjennom to lover, Kommunevalgloven av 10.juli 1925 og lovene om kommunestyre i herreder og byer av 10.juni 1938 (Lorentzen 1973, 125). Den kommunale nyordning fra høsten 1940 førte til store endringer. Loven av 1925 var blitt overflødig i løpet av 1940. Det sto igjen to amputerte kommunelover, supplert med en forordning om rådmenn, enn forordning om oppsigelse av kommunale tjenestemenn og en forordning om den kommunale forvaltning, og endelig den mange ganger nevnte kommunalforordningen av 21. desember 1940.

NS ledelsen betraktet denne situasjonen som midlertidig. Deres syn var at så snart nyordningen av yrkesorganisasjonene var gjennomført, skulle den 'endelige' nyordningen være på plass. Imidlertid var det ikke skjedd noe gjennombrudd for NS i sitt utspill mot organisasjonene (Wyller 1958, 84). Snarere tvert imot. Dog mente nok NS at de innkasserte stor seier 18. juni 1940, da stortingets presidentskap og senere (10.september samme år (Schelderup 1945, 167)) da stortingsflertallet også mente de måtte akseptere de tyske kravene. Partiets store seier, som de følte det var, ble ganske snart uthulet til en tom formalitet. Organisasjonene fortsatte sin motstandspolitikk i nye former.

Organisasjonene hadde stått i sentrum for Partiets interesse fra høsten 1940 (Wyller 1958, 85). 1941 ble annerledes for NS. Organisasjonene hadde vokst frem til å være bæresøyler i den sivile motstandsbevegelse. 1941 var grotidens år for norsk motstandsbevegelse (Wyller 1958, 85). Få dager etter Quisling var blitt ministerpresident 1. februar 1942 økte denne offensiven.

Arbeidet med den nye kommuneloven gikk ufortrødent videre så å si helt til kapitulasjonen (kfr. s 26). Lovutkastet i IDs kommunalavdeling ble imidlertid ikke behandlet som noen hastesak; snarere trenert. Ekspedisjonssjef Dybsjord var ikke medlem av NS, ei heller hans saksbehandler. Dermed kan det være overveiende sannsynlig at politiske motiver lå bak. Dybsjords forklaringer etter freden forsterker et slikt inntrykk (Lorentzen 1973, 152).

6.1 Hvorfor grep ikke Hagelin inn?

Grunnen til at Hagelin, som den høyeste myndighet her, ikke grep inn for å fremskynde behandlingen av lovutkastet skyldes sannsynlig at han hadde fjernet seg fra IDs daglige arbeid. Han var mer opptatt av utenrikspolitiske spørsmål og oppholdt seg hovedsakelig i sine kontorer i NS partihus hvor han kunne være i Quislings umiddelbare nærhet. Dermed lå det i hendene på innenriksråd Dahl å ta initiativ for å sette fortgang i dette. Det viste seg imidlertid at Dahl hadde sterke faglige innvendinger mot å presse igjennom en ny kommunal lov. Å fremskynde saksbehandlingen lå ikke i Dahls interesse (Lorentzen 1973, 152).

6.2 Hvorfor presset ikke Quisling på?

Quisling var jo aktiv deltager i arbeidet med kommunalforordningen av 21.desember 1940. Hans syn var trolig at denne desember forordning var selve grunnlaget for omdannelsen av

lokaladministrasjonen. Det var et dokument av stor politisk betydning. Utkastet til ny kommunelov representerte ikke noen vesentlig videreføring av nyordningen. Utvalget presiserte i sine kommentarer hvorfor denne kommunelov ikke la opp til å være noen permanent lov: 'Da utbyggingen av yrkesorganisasjonene ennå ikke er ferdig, tar heller ikke utvalgets forslag sikte på å være en endelig ordning' (Bemerkning til lovutkastet av 7. oktober 1943, note 26. Sjekket av VW på Riksarkivet 16.juni 2022).

Dette var en viktig årsak til at kommunalnyordningen stagnerte. Helt fra IDs rundskriv til fylkesmennene 6. februar 1941, hadde NS påpekt at noen *endelig* nyordning ikke kunne gjennomføres før yrkesorganisasjonene var omdannet etter NS prinsipp program (Wyller 1958, 145). Det var jo yrkeslaugene som var ment å være selve fundamentet for det planlagte *Rikstinget*. Rikstinget hadde stått på partiets dagsorden siden statsakten 1.februar 1942 (Grimnes 2018, 345).

Oppnevning av rikstingsmedlemmer møtte imidlertid høsten 1942 så stor motstand blant en rekke forbund inne yrkes- og næringsliv at Terboven fryktet for stabiliteten i produksjonslivet og nedla allerede i september dette året et absolutt forbud mot gjennomføring av Quislings Rikstingsplan (Lorentzen 1973, 154). Dermed bortfalt dannelsen av laugene, en grunnpilar i den 'endelige' kommunale nyordning.

Quisling og NS fremstøt mot organisasjonene ble altså kun papirfraser.

6.3 Oppsummering kapittel 6

NS sitt forsøk på 'nyordning' av det norske samfunnet etter nasjonalsosialistiske prinsipper omfattet også lokalforvaltningen. Fra og med 1.januar 1941 skulle den avgjørelsesmyndighet som tidligere var tillagt kommunestyre og eller formannskap nå ble overført til én person. Avstemning skulle ikke lenger finne sted. Mulighetene for NS til å oppnå en kommunal nyordning i pakt med NS program falt imidlertid bort allerede i september 1942.

25.september dette året nedla nemlig Terboven forbud mot dannelsen av *rikstinget* (Grimnes 2018, 346).

Her er vi nok ved den egentlige årsak til at kommunalnyordningen stagnerte. Helt siden IDs rundskriv til fylkesmennene 6.februar 1941 hadde NS påpekt at 'endelig' nyordning ikke kunne gjennomføres uten yrkesorganisasjonene først var omdannet etter bevegelsens prinsipp program. Yrkeslaugene var ment å skulle være et fundament for det planlagte rikstinget. Den viktigste grunnen til at denne *nyordning* ikke ble realisert var Terbovens forbud mot å realisere det såkalte Riksting, Quislings kongstanke. Med oppgivelse av rikstingsplanen stagnerte også NS' fremstøt mot yrkes- og næringsorganisasjonene og Quislings muligheter til å opprette lokale yrkeslaug. For dette var jo en forutsetning for å få til denne grunnpilar i den *endelige* kommunalnyordning.

Del III:

Kapittel 7: Hvem var de norske nazistene

-sosial, økonomisk, politisk, yrkesmessig og regional bakgrunn

I dette kapitlet er undersøkt hvem de norske nazistene var som etter hvert påtok seg ansvaret som ordførere i de nevnte kommunene under okkupasjonen. Hvor kom de fra sosialt, økonomisk, politisk og yrkesmessig.

Dernest er forelagt noen av de viktigste aspektene ved NS-ideologien. Var NS bøndernes parti, eller var de byenes parti, appellerte de til ungdommen, til kvinnene eller utelukkende menn? Til slutt i dette kapitlet er omtalt sammenhengen mellom tidspunkt for innmelding i/utmelding av Partiet og sosial bakgrunn.

Tilslutning til NS varierte sterkt regionalt. Det var også sosiale forskjeller i støtte til NS før og under okkupasjonen. Klasseforhold og politisk kultur virket inn på rekrutteringen til NS. Tre sentrale aspekter ved NS ideologien hadde betydning for rekrutteringen: *Klasseharmonii*, *Idealisering av folkekulturen* og innslag av *antimodernisme* med *bondestand romantikk* (Myklebust 1974,33). NS grunnsyn var menneskers ulikhet. Folk skulle verdsettes etter dugelighet, ytelse og ansvar; ikke etter penger, byrd eller stand, ifølge NS' program.

a) NS lanserte en *nyordningspolitikk* for det politiske liv i Norge hvor de mente man måtte gå vekk fra tradisjonell horisontal inndeling av arbeidslivet, med arbeidsgiver organisasjon på den ene side og arbeidernes sammenslutning på den annen. NS ville ha en vertikal organisering av arbeidslivet hvor hver bedrift, hver næringsgruppe skulle ordnes som en sluttet enhet omkring de fellesinteresser som bandt alle leddene i produksjonsprosessen sammen til en felles arbeidsplass. Laug skulle innføres og ledes av et laugsråd med representanter for eiere, ledere, funksjonærer og arbeidere. NS ville lage en faglig stat der yrkeslaugene skulle danne grunnlag for den nye nasjonalforsamlingen. Staten skulle ha en viktig rolle og kontroll i denne laugsorganiseringen (Myklebust 1974, 35).

b) Vedrørende *idealisering av folkekulturen* var det særlig 'mellomstanden' som sto i fokus for partiets appell, altså bønder, fiskere med egen båt, håndverkere og småkjøpmenn. Disse representerte det sunne folket; det var en stand av produsenter som arbeidet med egne produksjonsmidler og deltok i bedriften på like fot med bedriftens lønnede folk. Det var en stand hvor den næringsdrivende både 'er kapitalisten, arbeidsgiveren og arbeideren', iflg. Johan B Hjort (Hjort 1935, appendix 3.2). Likevel tok NS fra start i 1933 sikte på å være et masse-parti. (Johan B Hjort var en av NS grunnleggere og nær Quisling til han brøt med NS i 1937, senere arrestert av Gestapo og sendt til Tyskland i 1941 og drev motstandsarbeid derfra.)

Klassepolariseringen var ikke bare faglig ødeleggende ifølge NS. Den fikk også virkninger for den verdifulle *kultur* som middelklassen representerte. *Völkisch* elementet i den nazistiske ideologi ble sentral. *Völkisch ideologien kunne ses på som* en forherligelse av den tyske nasjon med et stort innslag av romantiske forestillinger om et organisk samfunn. Grunnsynet var anti-liberalistisk og generelt anti-individualistisk (Frøland 2017,407). Frem mot Tysklands samling i 1871 vokste den tyske nasjonalisme seg gradvis sterkere med en utvikling i *agrarromantisk* og *modernitetskritisk* retning. Agrarromantikken forherliget bondestanden som nasjonens grunnlag og fremhevet den intime forbindelse mellom det tyske folk og det tyske landskap. Modernitetskritikken besto i motstand mot den økende industrialisering og urbanisering.

c) Om Anti-modernisme og bondestand romantikk kan anføres at det i NS ideologien fantes elementer fra tysk tenkning på 1800 tallet, tanker om bondestandens betydning og lengsel etter og utopisk idealisering av fortidens samfunnsformer. Idealiseringen av bonden som det rotnorske bare økte under okkupasjonen. Partiet snakket blant annet om grunnverdiene *blod og jord*. I partiets raselære ble det fremhevet at bondestanden var folkets viktigste ressurs, der fantes den gode sæd.

Sosial og geografisk bakgrunn

Tradisjonelt har partiet Høyre stått svakt på bygdene sammenlignet med byene. Imidlertid fantes en skjult konservatisme som ikke ga seg utslag i stemmegivning på bygdene. NS klarte bare delvis å mobilisere denne latente konservatismen utover bygdene i mellomkrigstiden og under okkupasjonen, særlig representert ved bondestanden. NS kraftige understrekning av *faglig styre* i stedet for et 'vilkårlig folkestyre' hadde også en spesiell appell til den nye tids eksperter: Ingeniører og teknikere, altså produkter av det voksende industrisamfunnet. Det er grunn til å hevde at det var spesielle bakenforliggende livsvilkår som gjorde de ulike yrkesgrupper mottagelig for NS ideologien, som for eksempel frykten for arbeiderklassen, eller reaksjon på den økonomiske krisen eller kanskje angst for den nye tid/moderniteten (Dahl. Hagtvet. Hjeltnes 1990, 112).

Selv om grunnleggende forhold som arbeidsløshet, gjeldskrise, en aktiv arbeiderbevegelse, offentlig fattigdom eller kommunistredsel kunne være noenlunde like, viste NS utbredelsen store sosiale og regionale forskjeller (ibid.), og støtten til NS varierte stort.

Det kunne skyldes lokale forhold som sterke personligheter med stor anseelse som gikk over til NS. Dette var tilfellet i Flesberg kommune i Numedal. I andre kommuner var det en kombinasjon av fattigdom, arbeidsløshet, arbeidskamper og en generell uvilje mot 'sentrum' på grunn av statlig styring av en kommune satt under administrasjon, som førte til NS tilslutning. Noen steder kunne forklaringen være frykten for den moderne tid, innflytelse fra byene, oppløsning av sterke slektsbånd eller lokale politiske omveltninger.

Eksempler på slike forskjeller fantes i nabokommunene Os og Tolga i Østerdalen. Mens NS i Os bare fikk 3 prosent ved stortingsvalget i 1933 fikk NS i Tolga 12 prosent av stemmene.

Andre eksempler på 'høvdingsskikkelse' (med godt omdømme) betydning fant vi blant noen Bergen-redere ved stortingsvalget i 1933, hvor Høyre inngikk fellesliste med NS.

NS rekrutterte bevisst blant førende familier på bygdene (ibid.,124), som i Flesberg og Rollag i Numedal.

NS tegnet verden i enkle bilder. Dermed kunne folk lese i partiet det de ønsket å se. Det ble for en del redskap til å orientere seg i en tid preget av krise og omveltning. Her kunne man finne tilbake til fellesskapet, samhold, tradisjoner og oversiktlige forhold. NS fikk fotfeste i bare visse strøk av landet; i enkelte bystrøk (Stavanger og Oslo), i deler av Setesdal, det indre Telemark (i allianse med Bygdefolkets Krisehjelp), i Oppland, i Hedmark og i deler av Finnmark (ibid., 177). I Stavanger hadde sannsynligvis minister for Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, Gudbrand Lunde stor betydning for NS tilslutningen i byen. Han var etter Quisling og Hagelin i ID den mest fremtredende person i NS-styret det første par årene (Grimnes 2018, 314). Han var en kulturpersonlighet og en ypperlig taler og skaffet seg lokal plattform i Stavanger. Takket være ham, sto NS sterkt i dette området. Han sto på den kristne fløy i NS; hadde doktorgrad i kjemi fra Freiburg i Tyskland og var leder for et nyopprettet hermetikkindustri laboratorium i Stavanger. Hans popularitet var stor blant NS'ere. Det ble stor sorg og savn i NS da han og hans hustru falt fra i en drukkingsulykke ved

et fergeleie på øya Veøya, syd for Molde, på vei fra Ålesund til Åndalsnes i slutten av oktober 1942.

Rekrutteringen til partiet endret seg over tid både når det gjaldt sosial og geografisk sammensetning. Yrkesgrupper som selvstendige forretningsmenn, frie yrker, ingeniører, teknikere og ledende private funksjonærer, altså høy-statusyrker meldte seg inn i NS langt tidligere enn folk med lav sosial status. I startfasen var disse yrkesgruppene overrepresentert i medlemsarkivet. Det var disse som tok initiativ og dirigerte utviklingen i partiet.

I siste del av okkupasjonen var det de grupper som utgjorde en lav andel av de tidlig-rekrutterte som utgjorde hovedtyngden av de innmeldte (Myklebust 1974, 123). Hovedtyngden av medlemmer fra lavstatusyrker meldte seg inn samtidig som de opprinnelige medlemmene fra høy sosial status begynte å forlate partiet.

Dermed endret NS' sosiale sammensetning seg i løpet av okkupasjonen. Tidlig var det et parti hovedsakelig av menn med høy sosial prestisje. Senere i perioden ble det et parti med sterkt innslag av kvinner, særlig unge kvinner og med tilsig av medlemmer uten særlig høy sosial status.

Det foregikk også en regional forskyvning av medlemsstokken. Tidligst var den sterkt østlandsdominert. Senere i okkupasjonsårene kom en sterkere rekruttering fra periferien. Bøndene var i en mellomstilling. Deres andel av medlemsstokken var relativt høy. Og bøndene meldte seg ut i mindre grad enn andre.

Det er mulig å se sammenhengen mellom tidspunkt for innmelding og sosial bakgrunn. Den harde kjerne, som fornyet sitt medlemskap etter 9.april 1940, i alt 2691 medlemmer (Dahl mfl. 1990, 169) var neppe representativ for hele partiets medlemsmasse. Fra 9. april til 25.september 1940 meldte 6 049 personer seg inn i partiet. Da var medlemsmassen nådd 8 700 (Dahl mfl. 1990, 169). Fra da av og ut året kom nye 15 983 til. Dette kunne være folk som hadde økonomisk fellesskap med okkupasjonsmakten og som så innmelding som en konsekvens av det. I året 1940 var politisk press også en årsak til innmelding. Etter 25.september, da nyordningspolitikken slo til for fullt, kom tjenestemenn og embetsfolk i den offentlige forvaltning under sterkt press fra Quisling, Hagelin og deres folk. At dette påvirket polititjenestemennene var åpenbart.

4.9 prosent var innmeldt før krigsutbruddet. Den desidert største gruppen var teknikere/ingeniører, hvor 12.3 prosent av de innmeldte var rekruttert før 9.april 1940. Relativt lavt når det gjaldt tidlig innmelding sto arbeiderne, hvor bare 2.5 prosent av alle var innmeldt før april 1940. At arbeidere kom med så sent, kan skyldes en særlig sårbarhet i arbeidslivet. Det kan ha vært trussel om oppsigelse eller mulighet for arbeid på tyske anlegg som var en viktig motivasjonskraft. Deres sene ankomst tyder i hvert fall ikke på at det forelå noen ideologiske overbevisninger (Dahl mfl. 1990, 175).

Det var stor regional variasjon i styrken til NS, målt etter hvor stor del av kommunens befolkning som støttet partiet.

NS i Sør-Østerdalen for eksempel hadde en langt større oppslutning i forhold til folketallet enn partiet fikk andre steder i landet. En årsak kunne muligens finnes i lokalpartiet NS 's kontinuitet tilbake til 1930-årene. NS hadde da tiltrukket seg en gruppe av småbønder og arbeidere som var kommet i konflikt med arbeiderbevegelsen under arbeidskampene den gang. Disse hevdet et behov for en radikal politikk av populistisk karakter- eller tolket som

bygdesamfunnets interesser, gjerne med skarp front mot byenes kapitalkrefter og arbeiderorganisasjoner (Danielsen mfl. 1976, 96).

7.1 Ulike oppfatninger blant historikere om NS' velgergrunnlag

Det var sterk regional variasjon i NS partiets relative styrke før og under okkupasjonen. Det var sammenheng mellom økonomisk krise og NS styrke. Steder hvor krisen herjet verst i mellomkrigstiden hadde sterkest tilslutning til partiet under okkupasjonen, og her var det kontinuitet fra tiden før 1940. Spesielt sterk var forbindelseslinjen fra mellomkrigstiden i en del kommuner på Østlandet. Der hvor krisen slo hardest ned, var det relativt flest bønder som meldte seg inn i partiet (Myklebust 1974, 155).

Noe virket imidlertid immuniserende på hvor mottagelig den nazistiske appell var. Der Venstre og Kristelig Folkeparti sto sterkt i befolkningen fikk NS svakere oppslutning, også blant bøndene.

Sten Sparre Nilson (Myklebust 1974, 69) undersøkte stemmetallene i fire Telemarks-kommuner, hvor felleslisten NS/Bygdefolkets Krisehjelp fikk flest stemmer. Ved Stortingsvalget i 1933 oppnådde felleslisten i gjennomsnitt 29 prosent av stemmene i disse kommunene; i Hjartdal hele 41 prosent. For alle bygdene i Telemark var gjennomsnittet 10. Ved Stortingsvalget i 1936 var Krisehjelpen oppløst. NS stilte da egen liste og fikk kun fire prosent av totalen i de fire kommunene.

Nilson konkluderte med at nazifiseringen av bøndene i Telemark var et krisefenomen. De stemte på Quisling fordi de trodde han kunne lette gjeldstrykket i bygdene. Da de oppdaget at Quisling var uegnet til dette, og den økonomiske krise gled over, gikk de tilbake til sine gamle partier. (Dog hevder Nilson at i Hedmark støttet bøndene etter all sannsynlighet NS av ideologiske grunner (ibid.,).)

Et annet syn sto forfatteren Eystein Eggen for. Han var en fremtredende representant for det syn at bøndene var tiltrukket av ideologien til NS (Myklebust 1974, 70). Det gjaldt særlig østlandsbønder på de såkalte store ættegårdene. Han fremførte at jordbrukssamfunnet ble ødelagt av industrialiseringen i perioden 1850-1950, den største omveltingsprosess i historien (ibid.,) og mente at kapitalismens fremstøt brøt ned en tusenårig samfunnsstruktur, basert på det han kalte 'feudal, agrar og patriarkalsk' samfunnsstruktur. Jordbrukssamfunnet ble ødelagt. Yrkesutøverne måtte tilpasse seg det nye industrisamfunnet. Bondestanden utgjorde den dominerende del av middelklassen i det sent industrialisert land Norge. Det var et klart samsvar mellom den fascistiske ideologi og hvordan mottageligheten til middel-klassen var for denne ideologien, hevdet han. Siden bondestanden utgjorde den største del av middelklassen, påsto han at norsk nazisme var forbundet med middelklassen og dens historie (Eggen 1970. Samtiden Nr 7).

Nilson og Eggen står altså for motsatt syn. Nilson mente at bøndenes forhold til nazismen var av midlertidig, forbigående karakter. Det lå mer opportunistiske grunner bak. De følte seg egentlig ikke tiltrukket av partiets ideologi. Eggen på den andre side, gikk langt i å hevde at NS-ideologien var en tilbakevending til bondestandens ur-gamle ideologi. Og dermed nærmest et produkt av bondestanden.

I sin hovedoppgave i historie ved UiB 1972 studerte Hans Hendriksen på om det var sammenheng mellom de økonomiske og politiske forhold i de tre Hedmarkkommunene Trysil, Aamot og Elverum (Danielsen, Ugelvik Larsen 1976, 68). Under tredveårenes

økonomiske krise var det meget sterke sosiale konflikter i dette området. Arbeidsledigheten ble stor i jord- og skogbruket der. Hendriksen fant at det var særlig arbeiderne i jord- og skogbruket der som meldte seg inn i NS under okkupasjonen. Det var disse som ble hardest rammet under denne økonomiske krise. Og dette la grunnlag for senere ekstremistadferd, ifølge hans studier (Myklebust 1974, 71).

Vestlandet hadde lav NS tilslutning. Grovt sett kan sies at dette området hadde stor grad av selvforsyning, en forholdsvis lite utviklet pengeøkonomi i jordbruket og små gårdsenheter med relativt små gjeldsforpliktelser. Dermed levde mange bønder her og befolkningen generelt relativt lite i berøringen av den økonomiske krise på tredvetallet. Dermed var ikke de sosiale betingelser tilstede for en oppslutning for NS. Dette hevdet også Thorgeir Thunshelle i sin hovedoppgave i historie ved UiB, 1972: 'NS i Sogn og Fjordane 1940-1945'.

7.1.1 NS problematikk by-land, ung-eldre og kvinne-mann

Var NS et parti for storbøndene

Bak en slik tanke har det ligget at partiet var befolket av landbrukere som flokket seg om NS samlingsappell av redsel for sine fattige sambygdinger og bankenes rentekrav (Dahl mfl. 1990, 163). Dette var tilfelle i noen grad i enkelte strøk av indre østlandsområdet og Gudbrandsdalen. Men som karakteristikk av hele NS medlemsmasse ble det for unyansert. Bergensarkivet oppførte at bare 5 387 var benevnt som bønder (ibid.,163). De regionale forskjellene som preget partiet som helhet gjorde seg også gjeldende for bøndenes vedkommende. I kommuner med mange NS medlemmer, var også en stor andel bønder innrullert i partiet.

I den indre Østlandsregionen fantes 19 prosent av medlemsstokken i kategorien bønder, hvilket var 8.4 prosent over landsgjennomsnittet (Dahl mfl. 1990,164). Høye medlemsandeler for bønder i partiet var i Buskerud (Krødsherad), i Hedmark (Øvre Rendal, Aamot), i Telemark (Hovin – mellom Notodden og Kongsberg) og Nord-Trøndelag (Egge, nær Steinkjer). I disse kommunene, samt i Aurskog i Akershus og Finsland (nær Kristiansand) i Vest-Agder, meldte ca. en fjerde del av bøndene seg inn i NS. I alt 70 kommuner hadde 10 prosent eller mer av bønder i medlemsstokken. Av disse lå 14 i Oppland, 12 i Hedmark 7 i Telemark og 9 i Akershus (Myklebust 1974, 134).

Det vi ikke vet er om det var en såkalt mot-demokratisk ideologi ved partiet som var mest tiltrekkende for bøndene, eller om det lå bekvemmelighetshensyn bak. Var det et svar på de økonomiske krisene som lå bak, eller lå en dyptgripende mental disposisjon bak (Dahl mfl. 1990, 164). Det som talte mot at det lå ideologi bak var at bøndenes andel av listekandidater til NS svingte fra 71 prosent i 1933 valget til 35 prosent ved valget i 1936 (NS lister i landdistriktene). Dette kan gi støtte til det syn at bøndenes støtte til NS var situasjonsbestemt og kortvarig, som Sten Sparre Nilson forfektet (kfr. Pkt. 7.1).

Eller var NS byenes parti

Oslo og områdene rundt Oslo fjorden var NS beste rekrutteringsområder. Lagt til de indre østlandsstrøk, kom nær 2/3 av partiets medlemmer herfra. Sør- og Vestlandet sto for ca. 15 prosent av de personer som var registrert som medlemmer på noe tidspunkt. Trøndelags tall var 10 prosent og Nord-Norge om lag 7 prosent av den samlede medlemsstokk (Dahl mfl. 1970, 164).

Med et landsgjennomsnitt på 1.77 prosent av folketallet pr. desember 1930 som medlemmer, var Vestlandet lavest når det gjaldt parti oppslutning. Bergen og Hordaland hadde 0.7 prosent, Rogaland 1.1, Møre og Romsdal 0.9 og Sogn og Fjordane 0.4.

Sett fylkesvis, toppet Oppland med 2.6 prosent av befolkningen, tett fulgt av Hedmark og Stor-Oslo, begge 2.4. Buskerud og Vestfold har lave tall: 1.5 prosent.

Hva med NS i forhold til ungdom og eldre

NS fikk et markant innpass hos den yngre generasjonen, på samme måte som nazismen i Tyskland og fascismen i Italia viste til. I 1933 var hele 42.7 prosent av NSDAPs medlemmer under 18 år (Dahl mfl. 1990, 166). I Norge var 30.5 prosent av hele medlemsstokken under 35 år. Imidlertid kom de yngre senere til i partiet enn de eldre aldersklassene. I løpet av 1930 årene kom 1.9 prosent av dem som var født mellom 1920 og 1930 til partiet (noen åpenbart svært unge). I 1940 kom 11.7 prosent og hele 67.6 prosent sluttet seg til i årene 1941-45 (Ugelvik Larsen mfl. 1980, 174, Fascismeforedrag; 'Who were the Fascists?').

Et slikt etterslep kan avstedkomme spørsmål om hvor politisk denne rekruttering egentlig var. Trolig var økonomisk krise og gjeldsforpliktelser svært viktig (Myklebust 1974, 136 og 138).

Var NS først og fremst mennenes parti. Hva med kvinnene

En mye større andel av mennene sluttet seg til partiet på et tidlig tidspunkt.

Etter 1941 kom kvinner med i større antall enn menn.

Det skjedde altså en kjønnsmessig forskyvning i retning kvinnene under okkupasjonen. Før 9. april 1940 hadde 5.8 prosent av mennene meldt seg inn i partiet. 49.1 prosent kom med senere i året 1940. I perioden 1941-45 sank dette til 45 prosent. Dette var omvendt hos kvinnene. Av de 54 651 registrerte NS-medlemmer var 35 prosent kvinner (19 083 kvinner). Årsaken kunne ha vært den moralske øremerkingen som NS medlemskap medførte. Man forsøkte å få med seg hele sin familie inn i partiet (Dahl mfl. 1990, 167).

7.2 Mange av de 13 ordførere kom fra høyere sosiale samfunnslag

Det at folk med relativ høy sosial prestisje kom tidlig med i partiet, mer enn dem med lav, kan bety en sannsynlighet for at NS medlemmene ikke var marginale elementer på tvers av alle samfunnslag, men at medlemmer med høyere sosial prestisje var overrepresentert i partiet. Flere av ordførerne i de 13 kommunene kom fra høyere sosialt samfunnslag. I henhold til Erstatningsdirektoratets kortarkiv over registrerte medlemmer av NS fremkommer 54 651 navn (Prosjekt Elvira, Historisk og Sosiologisk Institutt, U i B; omtalt i Myklebust, 1974, 78 og 97). Dette var medlemmer i perioden 1940-1945, hvor også utmeldelsene var med. Av disse var bare 2691 medlemmer før 1940 og som fornyet medlemskapet etter krigsutbruddet og okkupasjonen. Det bør bli nevnt her at en betydelig del av partiets ledersjikt fra starten forlot partiet i 1937 da Johan B Hjorts fløy brøt med partiet (Dahl mfl. 1990, 137).

7.3 Utmeldinger av Partiet. Sterke variasjoner

Det var sterk regional variasjon i NS partiets relative styrke før og under okkupasjonen.

Det er grunn til å hevde at det var sammenheng mellom økonomisk krise og NS styrke. En del meldte seg også ut av NS. I alt 8 371 av medlemmene meldte seg ut av partiet i løpet av okkupasjonsårene. Altså 15.3 prosent av det totalt antall registrerte medlemmer. Her var det variasjon mellom yrkesgrupper, også regionalt. Flest utmeldinger hadde Bergen/ Hordaland hvor 26.2 prosent av alle medlemmene forlot partiet senere. Så fulgte Agder-fylkene med 19 prosent og Stor-Oslo med 17.5. (Kommunene Aker, Asker, Bærum, Follo i tillegg til Oslo).

Yrkesmessig hadde gruppen polititjenestemenn størst frekvens utmeldinger. Blant lærerne var også tallet høyt, likeså blant private funksjonærer, akademikere i frie yrker, kunstnere samt selvstendige forretningsmenn.

Blant grupper som hadde sen innmelding, finner vi naturlig nok lavere utmeldingsandeler. Særlig gjelder dette husmor gruppen. Bøndene har også lav andel utmeldelser med 12.9 prosent. (Dahl mfl. 1990, 176)

Dette er interessant, fordi bøndene utgjorde en relativ høy andel av partiets totale medlemsstokk. Bøndene meldte seg inn forholdsvis tidlig. Muligvis var det en indikasjon på at NS-ideologien hadde en særlig appell til denne gruppen. Og det forelå regionale forskjeller. De som stemte på NS/Bygdefolkets liste i Telemark, forlot partiet da det ble brudd her. Partiets ideologiske appell hadde trolig større gjennomslagskraft i de indre østlandsstrøk.

Ca. 1/5 av høy-statusyrkene meldte seg ut av partiet under okkupasjonen, et høyere tall enn hos lav-status yrkene, folk med lavere sosial status.

Det at lav-status (og status diffuse) yrker ble rekruttert sent, og relativ høy utmeldingsfrekvens blant høy-status yrker som var rekruttert tidlig til partiet, gjør grunn til å mene at NS medlemsstokk var sosialt forskjellig ved okkupasjonslutt enn ved dens begynnelse.

Partiet virket tvetydig til industrisamfunnet. På den ene side argumenterte de for 'fagstyre' av profesjonelle – mot det de kalte Stortingets evneløshet og indre kjepling. De snakket varmt om effektivitet, fellesnytte fremfor egennytt, økt arbeidsinnsats og nasjonal samstemmighet.

På den annen side var partiet sterkt tilbakeskuende; romantisk i sin lengsel til fortiden (kfr. s 33). De forsøkte å appellere til den truende *mellomstanden*. Og bøndene ble gjenstand for en stor og klar idealisering.

Mot slutten av okkupasjonen fantes et betydelig arbeiderklasseinnslag i partiet.

Selv om middelklasse innslaget er påvist i denne oppgaven, hadde partiet en noe uklar profil også. Men det synes å være et fellestrekk at de hadde en politisk reaksjon mot Ap. Dette var særlig tydelig i Hedmark og Oppland. Det kan virke som at der Ap har stått sterkt, var sjansene for NS tilslutning store.

Steder der klasseskillene ble opplevet som skarpe og store, sprang NS ut med stor kraft. Arbeidsløsheten og Aps politiske mobilisering førte med seg en fordypning av avstanden mellom ulike sosiale klasser. Så arbeidskonflikter, offentlig fattigdom, gjeldskrise, arbeidsløshet, frykt for urbanisering førte også til økt NS tilslutning.

7.3.1 NS medlemsprosent i forhold til folketall

Nedennevnte tabell viser kommunene med høyest medlemsprosent ift. folketallet, regnet ut fra befolkningens størrelse i 1930 (Ugelvik Larsen, Hagtvedt, Myklebust, 1980, 627).

<u>Kommune</u>	<u>Fylke</u>	<u>% medlemmer i NS i f t folketall</u>	<u>Antall</u>
1.Valle (I Setesdal)	Aust-Agder	11.9	115
2. Finsland	Vest-Agder	8.5	72
3. Tolga	Hedmark	8.2	158
4.Levanger	Nord-Trøndelag	7.1	115
5. Aurskog	Akershus	7.0	226
6. Åsgårdstrand	Vestfold	6.8	30
7. Haltdalen	Sør-Trøndelag	6.7	66
8. Torpa	Oppland	6.6	162
9. Hølen	Akershus	6.6	15
10.Dovre	Oppland	6.5	181
11.Beitstad	Nord-Trøndelag	6.5	147
12.Øvre Rendal	Hedmark	6.2	116
13.Hovin	Telemark	5.7	43
14.Kongsvinger	Hedmark	5.6	111
15.Mysen	Østfold	5.5	109
20.Rakkestad	Østfold	4.9	237
22.Nordre Land	Oppland	4.8	145
23.Krødsherad	Buskerud	4.8	112
24.Åmot	Hedmark	4.6	217
26. Trysil	Hedmark	4.6	323

Gjennomsnitt for alle kommunene i landet: 1.8 prosent. I alt 746 kommuner i arkivet. (Basert på 55 000 NS medlemmer av en befolkning i Norge på 3.1 millioner.) Til sammenligning lå kommunene Ytre Sandsvær, Kongsberg, Rollag og Nore med en NS medlemsstyrke på omtrent 1.5 prosent. Øvre Sandsvær noe lavere, Flesberg høyere med 2.4 og Uvdal høyest av de undersøkte kommunene i denne oppgave med 2.9 prosent. Dette er utdypet nærmere senere i oppgaven (kfr. s 90-92). Denne distriktvise oppslutningen fra 1930 fantes også igjen i okkupasjonsårene ti år etter; noe som ga inntrykk av kontinuitet. Det er dog ikke gitt at det var de samme individene som i mellomkrigstiden stemte NS som var de samme som dukker opp igjen senere. Noen hadde forlatt partiet, og nye hadde kommet til. Men den distriktvise oppslutning vitnet om kontinuitet (Dahl mf.l 1990, 138). Særlig i Setesdalskommunen Valle og Finsland (sistnevnte nå i Kristiansand) var det høy score for partiet, både i valgstatistikken fra tredveårene og i medlemskapsarkivet fra okkupasjonsårene. En annen gjenganger i begge arkivene/oversiktene var Østerdalskommunene Tolga, Øvre Rendal, Trysil, Åmot, Elverum og Kongsvinger. Sistnevnte oppnådde over 8 prosent for partiet ved valget i 1936. I 1933 hadde NS over 5 prosent av de avgitte stemmene. I tillegg til Hedmark, markerte Oppland seg også med høy NS-tilslutning i en liten geografisk stripe: Fra Dovre, nord i Gudbrandsdalen, over Lom, til Torpa vest for Lillehammer og Nordre Land med tettstedet Dokka. Torpa hadde høyest NS oppslutning ved både 1936 og 1937 valgene. Dette kan ha sammenheng med den såkalte Randsfjordkonflikten fra 1930 til 1936-37. Dette var en langvarig arbeidskonflikt mellom skogseierne og skogsarbeiderne i Randsfjordområdet, trolig den hardeste og lengste av slike konflikter i mellomkrigstiden. Den handlet ikke bare om lønn, men også om organisasjons- og forhandlingsrett. Konflikten rammet særlig skogsarbeiderne i fjellbygda Torpa ekstra hardt, hvor så mange som nærmere 400 mannfolk var uten arbeid i lang periode. Siden det var svært få mulighet for annet arbeid her, rammet nøden Torpa svært hardt. Konflikten endte med at skogsarbeiderne fikk tariffavtale i 1936. En mulig bakspiller her var Thorstein Fretheim, veterinær, varaordfører for Fluberg i flere år i mellomkrigstiden

for Bondepartiet, nestformann og senere formann i Norges Skogeierforbund; med en viss kontakt med Quisling under Randsfjordkonflikten. Han meldte seg inn i NS først i mai 1941; men var kommissarisk statsråd/landbruksminister fra 25. september 1940. Han var sterkt inne i bildet ved avsettelsen av Johan E Mellbye som Bondelagets formann i mars 1941. Årsaken til at befolkningen i disse Hedmark og Oppland kommuner var spesielt hardt utsatt under den økonomiske krisen, var nok at situasjonen allerede før krisen var prekær. Da krisen inntraff, var det ikke midler å møte dem med (Myklebust 1974, 137). De kommuner som var verst stilt lå i Hedmark/Oppland. Og en rekke kommuner her var satt under administrasjon. For bøndene i dette området var krisen i stor grad en gjeldskrise. I Finnmark hadde Vadsø høye NS tall ved både 1933 og 1934 valgene. Men også herredene Gamvik, Berlevåg, Tana og Polmak rangerte høyt (Dahl mfl. 1990, 143).

Det er også interessant å se på de bortfall som lar seg spore. Det var tydelig i noen kommuner i det indre Telemark: Hjørdal, Seljord, Bø og Kviteseid. De lå høyt på valgstatistikken i 1933 med 1., 3. 5. og 6. plass på valgstatistikken (Dahl mfl. 1990, 130). Etter bruddet med Bygddefolkets Krisehjelp forsvant disse herreder som betydningsfulle NS 'bastioner'. Bø var et unntak, hvor NS også i 1936 oppnådde 8.2% av stemmene, hvilket plasserte kommunen på 5. plass i landssammenheng. I Telemark så vi Hovin herred – ikke så langt fra Kongsberg og Notodden, med brukbare NS tall utover tredveårene.

7.4 Yrkesgrupper og innmeldelse i Partiet

Andelen av de 54 651 NS medlemmene, fordelt i ulike yrkesgrupper – med vekt på innmeldelse i partiet gir interessant informasjon (Myklebust 1974, 103. Tabell 7.1).

Dato	1933-45	Før 09 04 40	Fra april 40	Fra okt 1940
Yrke	%	%	%	%
Bønder	10.5	9.0	12.2	14.9
Lavere private	11.1	15.3	13.5	11.8
Funksjonærer				
Politi	3.8	1.6	2.2	7.8
Lærere	1.6	1.4	1.3	2.7
Teknikere/	1.3	3.3	2.1	1.7
Ingeniører				
Frie yrker	1.2	2.9	1.8	1.9
Kunstnere	0.8	1.2	1.2	0.9
Ledere privat	3.7	8.1	6.7	4.8
Virksomhet				
Selvst forretn.menn	2.2	3.5	3.3	2.8
Faglærte arb	8.2	7.6	9.6	7.9
Ufaglærte arb	17.3	8.9	17.4	15.2
Tjenere/stuepiker	2.5	0.4	1.2	1.0
Studenter	3.6	4.6	3.6	3.6
Pensjonister	0.8	0.4	0.6	0.6
Husmødre	17.8	13.5	13.8	11.9
Ingen info	9.2	12.9	5.3	4.8
Til sammen	100%	100%	100%	100%
Sum	54 651			

Denne tabellen viser hvor stor andel av NS medlemmene som ble rekruttert i de ulike tidsintervallene, som hører hjemme i de ulike yrkesgruppene.

Den største yrkesgruppen er husmødre, dog en sammensatt kategori med hensyn til sosial status. En husmor i et overklassehjem i Oslo vest tilhører en annen befolkningsgruppe enn en husmor i småbruker hjem i utkant Norge. Derfor gir denne kategorien lite informasjon. Tett fulgt av husmødrene kommer de ufaglærte arbeiderne, også kalt de *manuelle arbeidere*. Dernest lavere private funksjonærer, bønder, og faglærte.

Tabellen viste at gruppen arbeidere kom senere til partiet enn høystatus folk – altså et interessant sosialt etterslep i rekrutteringen. At husmødre scoret så vidt høyt kan skyldes behovet for å slutte rekkene utover i okupasjonen. Etter hvert som NS medlemmer kunne føle seg isolert i befolkningen, meldte de inn hele familien i partiet (Dahl mfl. 1990, 156).

Om enkelte yrkesgrupper var over eller underrepresentert, var omtalt i fremstillingen 'Who Were the Fascist' fra Universitetsforlaget i 1980 redigert av Ugelvik Larsen, B Hagtvedt og P Myklebust. Her var innslag av NS medlemmer innen yrkesgrupper kommentert. Blant lavere og høyere funksjonærer var 5.4 prosent medlemmer av NS, iflg. deres beregninger. Deretter fulgte forretningsfolk i ledende stillinger med 3.1 prosent (U.Larsen mfl. 1980, 612). Frie yrker kom deretter med 2.2 prosent, så faglærte og ufaglærte arbeidere med 2.1. Bønder kom på 5.plass med 1.7 og til slutt husmødre og studenter med 1.2 prosent (Dahl mfl. 1990, 157).

Dette materialet viste en klar overrepresentasjon av funksjonæryrkene. SSB Folketellingen i 1946 viste at 9.9 prosent av den voksne befolkningen tilhørte gruppen 'lavere eller høyere funksjonærer'. Men i NS (pr.1945) utgjorde de hele 24.5 prosent. På samme tid utgjorde 'arbeidere' 28.4 prosent av befolkningen, som tilsvarte omtrent deres andel (26.6) av NS-medlemmer (Dahl mfl. 157).

Forretningsfolk var svakt overrepresentert. Bønder og fiskeres andel av NS medlemmer lå litt under deres andel av befolkningen. Det var langt færre studenter, husmødre og pensjonister i NS enn deres andel av den voksne befolkningen skulle tilsi.

Dette bekreftet NS såkalte hvitsnipp-preg. Statsfunksjonærenes holdninger og rolle under okupasjonen var godt dokumentert i Myklebusts beregninger fra 1974. Det var imidlertid store forskjeller mellom de ulike statsetater. Etatene under Justis- og politidepartementet hadde den absolutte høyeste NS-prosent. Høyest var andelen i politietaten; der var 41.7 prosent av de ansatte NS medlem. Mange av dem ble utsatt for sterkt press om å melde seg inn i partiet, for å hindre at tyskerne selv overtok denne viktige etaten.

Polititjenestemennene var da også den yrkesgruppe med sterkest tendens til utmeldelse av partiet senere (Dahl mfl. 1990, 162).

7.5 Konklusjon sammenheng sosial bakgrunn og NS medlemskap

Ugelvik Larsen mfl. ønsket med sin undersøkelse av NS sosiale opprinnelse å finne noe om NS medlemmene representerte mer perifere elementer i den norske befolkningen. Partiets elite, viste deres undersøkelse, var borgerlig dominert, med personer i høystatusyrker med utdannelse godt over gjennomsnittet i Norge. Det avdekket en klar sammenheng mellom et medlems sosiale plassering og tidspunktet for rekruttering til partiet. De med høy sosial prestisje kom tidligere inn i partiet enn medlemmer med lav sosial prestisje. Dette viste at NS hadde uforholdsmessig stor støtte blant høystatus mennesker, som dermed var overrepresentert i partiet. Dette vare gjeldende for hele perioden 1933-45.

Med den relativt brede tilslutning NS fikk, særlig i *høysosiale miljøer*, kan det hevdes at dette viste en anti-demokratisk tradisjon i norsk politikk, i forlengelsen av de anti-parlamentariske strømningene som hadde ligget latent siden 1905 (Dahl mfl. 1990, 162). Partiet ble en mot-ideologi til de rotfestede norske demokratiske tradisjonene.

Et slikt perspektiv på NS har vært et langt mer betydningsfullt og alvorlig bilde enn det som mange krystet frem rett etter 1945; NS som en sammenrasket gjeng lykkejegere og forhutlede fantastaster uten rot i noen virkelighet.

Enkelte historikere har ment at det var folk med middelstand bakgrunn og høystatus-yrker som følte seg tiltrukket av NS-ideologien, mens andre har hevdet at det var den sosiale spenningen og klassekonflikter i mellomkrigstiden som var viktig for en sterk NS rekruttering under okkupasjonen. Trolig hadde begge faktorer gyldighet for NS tilslutningen.

7.6 NS medlemsmasse før okkupasjonen

Mobiliseringen til Partiet kom i to bølger, ifølge statsviter Stein Ugelvik Larsen.

Den første bølge brakte de fleste av partiets førkrigsmedlemmer inn i løpet av de første årene frem til 1935/36. Deretter flatet det ut.

Den andre bølge begynte da tyskerne invaderte landet 9. april 1940.

Ugelvik Larsen opererte med disse fasene i partiets medlemsutvikling (Dahl mfl. 1970, 145):

Den første fra 1933 til 1935/36. Partiet rekrutterte i hovedsak ved å være et svar på den økonomiske krisen samt Ap's nye maktstilling. Den andre fase var fra bruddet med Johan B Hjort våren 1937 frem til de første kontakter med tyskerne i 1939. Dette var en periode med sterk tilbakegang. Den tredje fase var okkupasjonstiden fra 1940 til 1943 da medlemstallene kulminerte. Den siste fase var nedgangen frem til 8. mai 1945.

Sammenfattet kan vi si at partiets medlemsutvikling foregikk som en slik rekrutteringsutvikling (Statsviter Stein Ugelvik Larsen. *Recruitment to NS*. Paper til Bergenskonferansen om Fascisme 1974): Fra høystatus til lavstatus. Høystatusfolk etablerte partiet; lavstatusfolk fylte rekkene. Dernest fra sentrum til utkant. Oslo og Østlandet utgjorde først partiets hovedområde.

Senere i partiets historie kom andre distrikter med. Dog brøt partiet aldri gjennom på Vestlandet. Dernest fra de eldre årsklasser til de yngre. Partiets medlemsstokk var som helhet preget av ungdom. Men de yngre sluttet seg til senere enn de eldre.

I de første fasene var andelen menn høyere enn kvinnenes. Fra 1941 og ut okkupasjonstiden ut var kvinnene i flertall blant de nyinnmeldte (Dahl, mfl. 1970, 148).

I 3 kommuner i Hedmark (Trysil, Elverum, Åmot) (Danielsen mfl. 1976, 96) var den lokale partiledelsen rekruttert fra de høyere sosiale lag blant medlemmene. De tre ordførere som ble oppnevnt i januar 1941 var en postmester, en herredsaagronom og en storbonde (ibid.,).

De aktive hirdmennene derimot, var rekruttert fra det brede lag av medlemsstokken (ibid.,). Ordførerne i Rollag og Flesberg i Numedal i 1941 tilhørte definitivt det øvre sosiale lag, som storbønder.

7.7 Hvilken valgoppslutning hadde NS før okkupasjonen

Som bakgrunn for NS tilslutningen under okkupasjonen har det vært interessant å se på valgoppslutningen til NS i de 4 valgene partiene deltok i.

-Stortingsvalget 1933	2.2 prosent	= 27 850 stemmer
-Kommunevalget 1934	1.5 prosent	= 16 130 ---'-----
-Stortingsvalget 1936	1.8 prosent	= 26 577 ---'-----
-Kommunevalget 1937	0.06 prosent	= 1 422 ---'-----

(Dahl mfl. 1990, 128).

NS hadde altså en marginal tilslutning i det norske folk. Men tilslutningen var regionalt skjevt fordelt. Enkelte distrikter hadde en relativt høy stemmeandel til NS før okkupasjonen og antall registrerte medlemmer under okkupasjonen. Som nevnt hadde den økonomiske krise spesiell hard virkning for bestemte yrkesgrupper og distrikter noe som ga NS høy tilslutning her.

7.7.1 Stortingsvalget 1933

I dette valget hadde NS fellesliste med *Bygdefolkets Krisehjelp* i 27 kretser (Dahl mfl. 1990,130). Partiet fikk 27 847 stemmer, tilsvarende 2.2 prosent av de avgitte stemmer.

Dette ble det beste resultatet for partiet i de 4 valgene de deltok i. Dette var imidlertid ikke nok for å få representasjon på Stortinget. I 37 kommuner fikk de over 8 prosent; høyest i indre Telemark (Hjartdal med over 47 prosent). Foruten indre Telemark, skilte Setesdal og enkelte kommuner i Oppland seg ut med høy NS oppslutning.

Blant de 13 kommunene i denne oppgaven skilte Uvdal seg ut med 26 prosent av stemmene (174 stemmer) og var fjerde høyeste NS kommune i Norge. I Uvdal var det listesamband mellom NS og Bygdefolkets Krisehjelp. Uvdals plassering var iøynefallende. Men plasseringen var ikke høy på medlems-statistikken. Bondepartiet, som hadde makten i kommunen, viste svak partiloyalitet. Flere ledende partimedlemmer tok steget over i det nye partiet NS (Solhjell 2000, 21). Også mange arbeiderpartifolk gikk over til NS (ibid.,24). Stortingsvalget i 1933 falt sammen med en intens aksjonsfase; dvs. en fase hvor Bygdefolkets Krisehjelp organiserte aksjoner mot tvangsauksjoner. De organiserte boycott mot aktuelle gårdskjøpere og organiserte massedemonstrasjoner på selve auksjonsdagen. Bygdefolkets Krisehjelp var en gjeldsorganisasjon, en sammenslutning med store indre konflikter. Det var stiftet i 1931 og oppløst i 1933. Støtten til NS gikk tilbake da valgforbundet ble oppløst.

Neste var Rollag, som nr. 27 med 10 prosent (80 stemmer) (Dahl mfl. 1990, 130). Nore var oppført med 53 stemmer, det vil si 6 prosent. Øvre Sandsvær hadde 6.5 prosent med 71 stemmer, Ytre Sandsvær 36 stemmer og 2.3 prosent; Flesberg 39 stemmer og 3.5 prosent. I Buskerud fylke stilte ikke NS liste i kjøpstedene (byene) ved Stortingsvalget 1933.

I de seks Vestfoldkommunene viste Lardal en oppføring på 112 stemmer, det vil si 10.4 prosent noe som ga plass nr. 25 blant landets kommuner, rett foran Rollag. Hedrum hadde 82 NS stemmer, som ga 3.4 prosent; Tjølling 1 prosent med 17 stemmer; Brunlanes tall var 1.3 prosent med sine 25 stemmer. Lavest andel NS medlemmer hadde Stavern med kun én NS stemme, altså 0.2prosent For Larvik by var tallene 47 stemmer, som ga 0.9 prosent. I nederste del av Numedalsvassdraget hadde NS altså svært liten oppslutning i 1933.

7.7.2 Kommunevalget 1934

Valget i 1934 var ikke oppløftende for NS. De stilte liste i 16 av 65 byer/kjøpsteder. Av 13 869 kommunestyre-representanter på valg landet over fikk NS i alt 69 (Dahl mfl. 1990, 132). Det var stor forskjell på partiets tilslutning i by- og landdistrikter:

	Stemmer	Prosent	Kommunestyrerepresentanter	Prosent
Bygder	5 587	0.82	28	0.24
Byer	10 543	2.75	41	1.82
Sum	16130	1.5	69	

Det var sterk regional skjevfordeling av stemmene. På bygdene hvor NS fikk representasjon fant vi en representant i Østfold, seks i Akershus, syv i Hedmark, 13 i Oppland og en i Hordaland. I Torpa i Nordre Land i Oppland fikk NS ordføreren. (Torpa var egen kommune fra 1914-1962. Før og etter var de del av Nordre Land kommune, nord for Randsfjorden; tettstedet var Dokka.)

Ifølge *Laagendalsposten* (politisk uavhengig avis) fra oktober 1934 stilte ikke NS lister i Kongsberg, Øvre Sandsvær, Ytre Sandsvær, Rollag og Flesberg ved kommunevalget 1934. I Kongsberg og Sandsvær bygdene var det Arbeiderparti flertall ved dette valget. Bondepartiet var størst i Numedal kommunene.

7.7.3 Stortingsvalget 1936

Resultatet for NS ble svakere enn ved forrige Stortingsvalg i 1933. 1.8 prosent av stemmene på landsbasis (Myklebust 1974, 56). Antall stemmer var dog nesten på høyde med valget i 1933, 26 756. Dette var nok overraskende for en del, som hadde trodd at partiet nå hadde hatt tid på seg til å bygge ut en partiorganisasjon. Dessuten hadde partiet markert seg i den offentlige debatt. Denne gang var det bare åtte kommuner i landet som hadde mer enn 8% oppslutning, mot hele 37 ved stortingsvalget sist. Kommuner som Torpa i Oppland, Nordre Land, Bø i Telemark hadde fortsatt høy oppslutning også denne gang. Kommuner med høy oppslutning fant man fortsatt i Telemark, Oppland og Hedmark, altså i innlandet på Østlandet.

Det er interessant å notere at fylkesmann Jens Hundseid, som senere ble NS medlem, sto på 2.plass i Buskerud på Fellelisten Buskerud Samlingsparti, Bondepartiet og Venstre og ble innvalgt.

Det ble en klar nedgang i NS partiets oppslutning ved Stortingsvalget i 1936 i forhold til forrige Stortingsvalg i 1933. Uvdal med 174 stemmer i 1933 fikk nå kun én, altså bare 0.1 prosent mot 26 prosent i 1933.

Flere av de såkalte hjemløse velgerne fra Krisehjelpelisten i 1933 vendte seg nå til Samfundspartiet, særlig på grunn av enkelt personers innsats (Solhjell 2000, 26). Men raskt gikk velgerne tilbake til sine tidligere partier; noe som viste seg i Stortingsvalget 1936. NS viste seg ikke lenger som noe alternativ for Uvdalvelgerne.

Rollag gikk ned fra 10 prosent til 0.1 prosent; det vil si kun én NS stemme, mot 80 sist. I Flesberg var resultatet 12 NS stemmer mot 39 forrige Stortingsvalg, det vil si ned fra 3.5 prosent til 1. Øvre Sandsvær gikk ned til 9 stemmer fra 71, det vil si fra 6.5 prosent til 0.7. Og Ytre Sandsvær til 34 stemmer fra 36 stemmer, det vil si 2.3 prosent til 2.1. Kongsberg viste 69 NS stemmer; dvs. 1.8 prosent.

I Vestfoldkommunene ble resultatene: Lardal 0.3 prosent, det vil si 4 stemmer; Hedrum 0.4 det vil si 12 stemmer; Tjølling 0.3, det vil si 7 stemmer; Brunlanes 0.2, det vil si 4 stemmer; Stavern 0.4, det vil si 2 stemmer. Larvik by fikk også få NS stemmer ved dette Stortingsvalget, kun 18 stemmer, det vil si 0.3 prosent av stemmene totalt i kommunen.

Tallene for NS ved de to stortingsvalgene i de 13 kommunene var:

	1933		1936	
	Prosent	Stemmer	Prosent	Stemmer
Uvdal	26.3	174	0.1	1
Nore	6.0	53		2
Rollag	10.1	80	0.1	1
Flesberg	3.5	39	1.0	1
Kongsberg			1,8	69
Øvre Sandsvær	6.5	71	0.7	9
Ytre Sandsvær	2.3	36	2.1	34
Lardal	10.5	112	0.3	4
Hedrum	3.4	82	0.4	12
Larvik		47	0.3	18
Tjølling	1.0	17	0.3	7
Brunlanes	1.3	25	0.2	4
Stavern	0.2	1	0.4	2

7.7.4 Kommunevalget 1937

Dette valget var nok partiets svanesang, med bare 1422 stemmer, tilsvarende 0.06 prosent av de totale stemmene (1164 på bygdene og 258 i byene. I tillegg til Torpa, hadde skogbrukskommunene langs svenskegrensen stor oppslutning; rundt fire-fem prosent på Våler i Hedmark, Elverum, Tynset og Elverum. Både Nordre Land og Gjøvik fremhevet seg igjen med 'gode' tall for partiet. Torpa holdt samme tall (12.1 prosent) som ved siste kommune-valg. Hedmark var nok en gang den største NS bastion, med 608 stemmer, fulgt av Oppland på 332. I Buskerud fikk NS kun 39 stemmer denne gang.

Antall kommunestyrerepresentanter NS fikk på landsbasis var kun syv, en nedgang fra 69 ved kommunevalget 3 år før. I de aktuelle Buskerud kommunene langs Numedalslågen stilte ikke NS lister ved dette kommunevalget. NS stilte liste i 15 landkommuner; flest i Hedmark med seks, dernest Oppland med fem; og i tre av landets 65 byer/kjøpsteder (Ikke i Kongsberg og Larvik).

Oppsummert kan sies om disse fire valgene (to stortingsvalg og to kommunevalg) i hhv. 1933, 1934, 1936 og 1937:

- Bygdene på Østlandet skilte seg ut med forholdsvis 'høy' NS oppslutning. Særlig skogsbygdene langs svenskegrensen i Hedmark og i Oppland var oppslutningen anselig.
- Indre Telemark og Setesdal pekte seg også ut som viktige støttepunkter for NS.
- Akershus hadde forholdsvis lav NS oppslutning, med unntak av Drøbak og Frogn.
- Kommunene Våle og Ramnes (dagens Re) i Vestfold scoret også relativt høyt i de tidlige valgene for partiet.
- I noen sentrale byer på Østlandet sto også partiet ganske sterkt; særlig i Gjøvik og i enkelte strøk av Oslo. I 1933 fikk NS i valgsoknet Aker 4.3 prosent. Og merkelig nok hele 6.3 prosent og 5.7 prosent av stemmene i såkalte 'høystatusstrøk' som Ullern og Vestre Aker.
- Vadsø i Finnmark utmerket seg med høye tall for NS i 1933 og 1934, med hhv. 12 og 19 prosent.

-Stavanger skilte seg ut i 1934 valget med 12 prosent og 8 representanter for partiet (Dahl mfl. 1970, 136). Den senere NS minister Gudbrand Lunde var kommet til Stavanger i 1929 som direktør i hermetikkbransjen og var aktiv i NS etableringen i byen i 1933 og i valgkamp.
-NS oppslutningen falt utover på 1930-tallet i 'våre' 13 kommuner også, som ellers i landet.

NS kraftige tilbakegang ved kommunevalget 1937 var iøynefallende.

Kan en av årsakene ha vært at norsk økonomi var på bedringens vei? En del som forlot Bondepartiet tidlig på 1930 tallet kom trolig tilbake etter at dette partiet fikk regjeringsmakt sammen med Arbeiderpartiet i 1935. Dermed var det kanskje ikke så attraktivt å være tilsluttet Quislings parti lenger? Det var interessant å lese (VW på Nasjonalbiblioteket 12.oktober 2022) så vel høyreavis *Buskerud Blad* og Ap avis *Fremtiden* fra 1937 som begge fremhevet den gode norske økonomien. 'Aldri før i Norges historie har produksjonen og dens verdi vært så stor som i år. Det gjelder både industrien og landbruket' (*Fremtiden*, side 2, 27.november 1937). Og *Buskerud Blad* fra 31.desember 1937 skrev at '1937 må karakteriseres som et stort sett godt år. Vårt distrikt har omtrent vært forskånet for arbeidsstans. Det skulde heller ikke ligge så dårlig an for 1938.' Det sto at kornhøsten var den beste i fylket siden 1918. I avisen *Laagendalsposten* (politiske uavhengig) kunne man lese i 1937 at 'Øvre Sandsværs økonomi er gjenreist. Store arbeider er holdt i gang. Fonds er avsatt'. *Fremtiden* i utgavene sine av 15. 23. og 27.oktober i 1937 fremhevet også den gode økonomien i landet og bet seg merke i gartnerienes gode utvikling og påpekte spesielt at økonomien i Øvre Sandsvær var gjenreist.

Ellers var avisene i Buskerud i 1937 preget av den internasjonale krigssituasjon. Både *Buskerud Blad* og *Fremtiden* hadde daglige førstesideoppslag om krigen mellom Japan og China og borgerkrigen i Spania. President Roosevelts bekymring om en internasjonal krigsfare var ofte omtalt. 2.april 1937 hadde *Laagendalsposten* på første side synspunkter på at 'nu må Kongsbergfolk lage bombesikre kjeldere'. Og den omtalte byens stilling under en eventuell krig. Og at faren fra luften vesentlig var rettet mot sivilbefolkningen. Det var særlig Kongsberg Våpenfabrikks plassering og betydning som skremte avisen.

7.8 Var NS et middelklasseparti

Ap sin nye maktstilling i norsk samfunnsliv var en viktig årsak til at NS oppsto. I starten lå dets tyngdepunkt i Oslo (Dahl mfl. 1990, 148). Etter hvert endret partiet seg. Hans Olav Brevig gjorde analyse av NS' sosiale rekrutteringsgrunnlag (Brevig 1971,?) hvor NS liste-kandidatenes yrke ved Stortingsvalgene i 1933 og 1936 ble studert. Han viste til at NS var sterkt støttet av ingeniører og teknikere. I kategorien 'høyere teknisk utdannede' (som Brevig definerte som arkitekter, ingeniører, farmasøyter, kjemikere og offiserer) fant han at teknokrat-innslaget var høyere i NS enn i de andre borgerlige partier. For det Brevig kalte 'lavere teknisk utdannede' var forholdet mellom partiene ganske jevnbyrdig, mente han å bevise. Brevigs analyse påviste dog en svak tendens; at kretsen rundt Quisling besto av solide forretningsmenn og at det var en borgerlig dominering av partiets elite.

Hans Fredrik Dahl har i sin bok 'Hva er fascisme?' fra 1972 skrevet at NS hadde en særlig småborgerlig appell. Bodil Wold Johnsen analyserte i sin hovedoppgave i historie ved UiB, 1972, 'NS i Stavanger 1933-1937' NS oppslutningen i denne periode og påvist at NS fikk en relativt større oppslutning blant selvstendige næringsdrivende, funksjonærer og

håndverkere. Arbeidere var derimot underrepresentert i partiet. Hennes hovedkonklusjon var at hovedtyngden av partiet medlemmer tilhørte middelklassen –noe Dahl også har hevdet, begrenset oppad til kjøpmenn og håndverkere og nedad til lavere funksjonærgrupper. Funnene til Bodil Wold Johansen fra Stavanger virket bekreftende på tesen til Brevig om øvre-middelklasse dominans i medlemsstokken til NS.

7.9 Oppsummering kapittel 7

Det var sterk regional variasjon i NS relative styrke før og under okkupasjonen (Myklebust 1974, 155). Det var sammenheng mellom økonomisk krise og NS-styrke. Sterkest tilslutning til NS var det der den økonomiske krise var størst i tyve- og tredveårene. Dette gjaldt under okkupasjonen; men det var også en sterk kontinuitet fra mellomkrigstiden når det gjaldt partiets relative suksess i befolkningen. Spesiell sterk var forbindelseslinjen fra mellomkrigstiden i de kriserammede kommuner på Østlandet. Der hvor krisen rammet hardest, var det relativt flest bønder som meldte seg inn i partiet, spesielt på Østlandet. NS hadde sin beste støtte i det indre av Østlandet, Setesdal pluss en liten lomme av Finnmark. Vestlandet derimot var ingen suksess for partiet. Det virket sannsynlig at sterke Venstre og Kristelig Folkeparti kommuner ga liten grobunn for NS. Dette kunne bero på at streng politisk og religiøs bekjennelsestrohet virket immuniserende på mottageligheten for den nazistiske appell. I hvert fall så vi at der Venstre og Kristelig folkeparti sto sterkt, sto NS svakt.

Kapittel 8: Nyordningen og fylkets nøkkelmenn

Det var to personer i Buskerud og to i Vestfold som i kraft av sine posisjoner kom til å stå sentralt i bildet da nyordningen skulle settes ut i livet. Det var *fylkesmannen*; statens øverste representant i fylket og det viktigste leddet i forbindelsen mellom kommune og stat. Den andre var NS-bevegelsens øverste leder, *fylkesføreren*, som var direkte underlagt Quisling. Dette gjenspeilte det tyske mønster om enhet mellom parti og stat. Fylkesmannen, statens representant, ble pålagt å samarbeide med den viktigste kampfellen til Quisling (fylkesføreren) i fylket. Premissene for samarbeidet var offisielt formulert av ID. Men i realiteten sto partiet bak dem. (Ordet *kampfelle* var i vanlig bruk mellom fremtredende NS-medlemmer og var direkte inspirert av det tyske ordet *Kampfgenosse*.)

8.1 Fylkesmannsrollen

Fylkesmannsembete, med statens første representant i fylket, hadde bestått siden 1662, fra eneveldets dager, og forvaltet en særegen kombinasjon av 'alminnelige' og spesifikke oppgaver (Flo 2015, 8). Blant de 'alminnelige' oppgaver var pålegget om å samordne, ta selvstendige initiativ, holde de sentrale myndigheter orientert om situasjonen i fylket og fremme interessene til statsmakten. Fylkesmannens plikt til å stå for offentlige tiltak var formulert tilbake fra amtmannsinstruksen i 1685 (NOU 1976: 17. *Oversikt over den lokale statsforvaltning* – Fylkesmannsembetene). Fylkesmannen som den fremste statlige representant i fylket skulle sørge for at Stortings- og Regjeringsvedtak ble fulgt opp. Fylkesmannen var et mellomledd, et samordningsorgan mellom sentrale og lokale myndigheter. I 1935 kom en ny fremstilling som gjaldt til okkupasjonen. Den supplerte tidligere fylkesmannsoppgaver, som for eksempel tilsyn med offentlige ansatte, domstolen, lensmenn, fengsel vesen og helsevesen.

Fylkesmannen hadde dermed en nøkkelrolle, enten han var lovlig ansatt, eller oppnevnt av okkupasjonsmakten (Andresen 2020, 147).

Høsten 1940 ga ID ordre til fylkesmennene om å oppnevne kandidater til ordførere og varaordførere i samråd med fylkesfører, som var NS mann. Valg til kommunale verv skulle nå opphøre. ID skulle nå være ansvarlig for oppnevning. I fall fylkesmann og fylkesfører ikke ble enige om kandidat, skulle fylkesmann bringe saken inn for ID til endelig avgjørelse. Deretter skulle han oppnevne formenn og varaformenn for byting/herredsting for en to års periode i samråd med fylkesfører og også NS ordfører når denne var utpekt. Under nyordningen av offentlig forvaltning var statens hovedkontrollorgan fortsatt fylkesmannsembetet - som skulle føre tilsyn med kommunens forvaltning og økonomi. Fylkesmannen var også sjef for fylkeskommunens egen forvaltning. Han skulle godkjenne vedtak som var fattet av ordførerne, heriblant finansielle saker. Han kunne også innvilge permisjon for rådmannen inntil fire uker. Fylkesmannen hadde også ansvar for fylkets matforsyning, skogbruk, strømforsyning, helse, skole og fylkesøkonomi. Kommunenes budsjett, regnskap og skatt var også sentrale oppgaver for fylkesmannen. Som overordnet ordfører hadde fylkesmannen også sentrale ansvarsoppfølginger av matauk og velferdstiltak, forsyning av matvarer og forbruksmateriell, tilfredsstillende forsyning av brensel, helse og hygiene til folk. Diffteri og tuberkulose var viktig å følge med på. Videre hørte bevilgninger til NS' særorganisasjoner; særlig Frontkjemperkontoret og Den norske legion ble det gitt penger til fra ordførerne. Å følge opp tyskeres rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger var omfattende. Allerede høsten 1940 var det 230 000 tyske soldater i Norge. Gjennomsnittlig var det 300 000 her under hele okkupasjonen, altså 10% av den norske befolkningen (Grimnes 2018, 196). Skolebygninger var som regel det første de tyske okkupantene beslagla for innkvartering for sine soldatstyrker. Dermed måtte kommuneledelsen og lærere finne andre undervisningslokaler for de norske elevene. Konsekvensene for tap av skolelokaler ble nok manglende undervisningstimer og tapte skoledager for elevene.

8.1.1 Oppfølging fra ID

Fra ID fikk fylkesmannen retningslinjer som skulle følges opp av ordfører om hvordan han skulle avholde bytingmøter. Månedlig måtte fylkesmennene rapportere til ID om tilstanden i sine fylker. Gjenpart gikk til RK. Terboven ville tydeligvis ha kontroll med hvordan fylkesmannen utøvde sitt arbeids- og ansvarsområde, og ikke minst om han var lojal til okkupasjonsmaktens forordninger (Andresen 2020, 148).

De lovlig utnevnte fylkesmennene som ikke var NS-medlemmer ble gradvis presset ut - fra 10.oktober 1940 allerede. 1. februar 1942 var alle ikke-NS fylkesmenn ute. De som reiste åpen og kraftig kritikk mot tyskerne og NS ble avskjediget. Dette skjedde med Vries Hassel, som etter sitt ledende og sentrale arbeid i ID var blitt fylkesmann i Hedmark (kfr. s 18).

8.1.2 Undersøkelseskommissjonen av 1945 om fylkesmennene

Det er grunn til å reise spørsmål om ikke fylkesmennene utover høsten 1940 burde ha skjønnet at en nyordning var på vei – og forberedt en felles opptreden overfor RK og Quisling; særlig etter Hagelins forordning av 22. oktober 1940 (kfr. s 11).

Det at de forble i sine embeter, mot rådet fra den toneangivende dommer i Høyesterett Ferdinand Schelderup, kom jo til å lette overgangen fra demokratisk til nazistisk kommunal-

ordning. Høyesterettsdommerne gikk av 21. desember 1940, samme dag som 'forordninga om endring av kommunelovene av 1938 kom' (Nøkleby 1985, 88). Undersøkelseskommisjonen av 1945 nevnte at bortsett fra to (i Telemark og Sør-Trøndelag) valgte de øvrige å bli stående og medvirke ved nyordningen. Var dette riktig valg (UK1945, 352)? Under normale forhold ville fylkesmennene ikke bare ha rett, men også plikt til å motsette seg ulovlig tiltak innenfor sitt embetsområde. Men overfor den nye tvangen gjaldt det å overveie hva som ville medføre de største skadevirkninger, enten å fortsette i embetet, eller å ta avskjed. Selv om de tok avskjed, var det ikke å forvente at innføringen av den nye kommunalordningen ville bli stoppet.

Selv om det virket som UK 1945 hellet mest til at det ville vært best om fylkesmennene hadde tatt opp kampen som Høyesterett gjorde, konkluderte Kommisjonen at de ikke fant grunn til å rette noen bebreidelse mot dem. De sto overfor et meget vanskelig valg. De valgte å bli på post for å opprettholde en viss kontroll. Dessuten fikk fylkesmennenes standpunkt den konsekvens at de beveget ikke-nazistiske ordførere til å fortsette (UK 1945, 353). En annen viktig effekt av fylkesmennenes fant sted på nyåret 1941 da NS forlangte at embedsmenn skulle avgi lojalitetserklæring til det nye styret. Fylkesmennene fikk hindret at dette anslaget lyktes, som kom fra justisminister Riisnæs (Rønning, 1977, 62). Dette var en seier for en gryende motstandskamp. Det var også grunn til å frykte at dette kunne gått ille i fylkene om nye NS menn på det tidspunkt hadde bekledd fylkesmannsembetene.

8.2 Fylkesførerrollen

I Forskrifter for fylkesføreren av 18. desember 1943 fremgikk at fylkesfører hadde en nøkkelstilling innen fylket (Fylkesfører Iver Leuch Eliesons landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 31. mai 2021). Fylkesfører koordinerte, ledet og kontrollerte alle sider av partiets virksomhet. Han hadde full myndighet over alle partimedlemmer. Han sto direkte ansvarlig overfor Quisling og ingen annen. Under seg hadde han varierende antall kretsførere. I tillegg hadde han avgjørende innflytelse på den sivile administrasjonen (Olstad 1969, 37). I henhold til ovennevnte forskrift hadde fylkesfører fullmakt og rett til å innkalle til forhør av hvem han ville innen sitt fylke, om 'ethvert forhold av offentlig interesse'. I sin skarpe kontroll av 'all folkefiendtlighet og statsfiendtlig virksomhet', skulle han samarbeide med statspolitiet, hirden og Germanske SS Norge. Og han kunne foreslå formue inndragning, om han fant det påkrevet. Det sto videre i denne forskriften at han, selv om han hadde fylkets øverste politiske kontroll med de offentlige myndigheter, skulle arbeide i nøye kontakt med fylkesmannen. Sistnevnte var jo statsforvaltningens øverste sjef i fylket.

8.3 Fylkesmann og fylkesfører i Buskerud

Fylkesmann og fylkesfører var helt sentrale i nyordningen. Hva slags rolle skulle de ha hver for seg og felles? Dette er undersøkt i dette avsnittet.

Fylkestingene ble avskaffet ved nyordningen samtidig med kommunestyrene.

8.3.1 Fylkesmann i Buskerud

Jens Hundseid, født i 1883, var fylkesmann i Buskerud fra 1935 til 9. mai 1945. Da ble han arrestert og siktet for landssvik på grunnlag av sitt NS medlemskap. Han var statsminister,

for Bondepartiet, fra primo mars 1932 til 1933. Han overtok da etter Peder Kolstad, som var falt fra. Hundseid var også stortingsrepresentant og leder av Bondepartiet.

Selv om Hundseid ikke hadde vært tilhenger av Quisling (som var forsvarsminister i Hundseid regjeringen), meldte han seg inn i NS i oktober 1940. Han var en av Bondepartiets stiftere i 1920; medlem av Stortinget fra 1924 og leder av partiets stortingsgruppe 1931-1940. Etter okkupasjonene hevdet han at han forsøkte å motvirke nazifiseringen, ifølge Høyesterettsdom av 24.oktober 1946. Av betydning for dommen han fikk var hans tidligere meget fremtredende stilling i det offentlige liv, både som en av de ledende i et stort parti, og som stortingsrepresentant i flere perioder, som odelstings-president og særlig som landets statsminister samt som fylkesmann flere år før okkupasjonen.

Den støtte NS fikk ved hans tilslutning til partiet har sannsynligvis vært betydelig, særlig fordi han meldte seg inn så tidlig som i oktober 1940. Dette var omtrent på den tid det gjaldt å få samlet hele nasjonen til en fast holdning mot fienden og dens forbundsfelle NS.

Dog følte Hundseid seg truet av Quisling; og han oppnådde noen resultater i å motvirke nazifiseringen. Som statsminister tok han til motmæle mot Quisling i Stortinget. I april 1932 hadde Quisling på Stortinget talt mot kommunistene. Hundseid svarte at Quislings tale måtte stå for hans egen regning da den ikke var forelagt regjeringen på forhånd. Deretter beskyldte Quisling Hundseid for å ha sveket ham. Forholdet mellom disse to ble meget tilspisset. Quisling forlangte sågar Hundseids avgang som statsminister.

Bondepartiregjeringen falt i mars 1933; og Hundseid hadde ingen forbindelse med Quisling frem til april 1940. Quislings tale 9. april 1940 gjorde et meget sterkt inntrykk på Hundseid.

Han avsto å lede et bondesamband tyskerne ønsket å etablere sommeren 1940. Overfor justisminister Riisnæs redegjorde Hundseid for det gamle motsetningsforholdet til Quisling. Riisnæs anmodet Hundseid meget sterkt i oktober 1940 om å skrive brev til Quisling og erkjenne at han hadde sveket ham og ta tilbake forskjellige ting han skulle ha sagt. Riisnæs forfattet et skriv han ville Hundseid skulle signere. Dette gikk på at Hundseid ville melde seg inn i NS, drive propaganda for partiet, skrive avisartikler, holde foredrag, og i alle henseender støtte Quisling. På spørsmål om hva konsekvensen ville være ikke å signere, svarte Riisnæs 'da kan De vente Dem det verste' (Kilde: Rettsbok for Drammen forhørsrett 11 juni 1945, holdt på Ila fengsel. Av byfogd J M Cappelen).

Hundseid følte seg under tvang - og signerte. Han meldte seg trolig inn i NS også for å beholde embetet. Senere uttalte han at hans liv var et helvete etter dette. Han mente seg tvunget til å gå inn i et parti han avskydde.

Det er registrert at Hundseid skrev kun 2 artikler som ble inntatt i forskjellige aviser, deriblant *Fritt Folk*; som han betegnet som oppkok av

alminnelige propagandafraser. Han sa i juni 1945 at han skrev dette mens han var sterkt nedbrutt, led av søvnløshet og tok piller. Han erkjente i juni 1945 at han ikke burde ha signert det dokumentet som var forfattet av justisminister Riisnæs (Rettsbok Drammen forhørsrett 11.juni 1945).

Hundseid ble dømt etter den provisoriske anordning av 3.oktober 1941 og 15.desember 1944 (landssvikanordningen) og forbrytelse mot straffelovens paragraf 86 til 12 års tvangsarbeid samt inndragelse av kr 54 000 og erstatning. Han ble løslatt på prøve i 1949.

8.3.2 Fylkesfører i Buskerud

Axel Motzfeldt Aas, født 1914, var fylkesfører i Buskerud fra 1941, da han etterfulgte Haakon Warendorph. Han tok Middelskoleeksamen i Drammen i 1929. Så ble han landbrukslærling, bl.a. hos Axel Stang på Maarud Gaard, som ga ham gode anbefalinger. Han hadde ansvaret for 40 melkekuer, og arbeidet med fjøs, grisebinge, hønseri og vanlig utearbeid. Han var også lærling hos oberst Hoff (Heistadmoen militærleir) i Øvre Sandsvær (nær Kongsberg). Hoff skrev at Aas utførte sitt arbeid med 'megen arbeidslyst og dyktighet'. I 1933/34 gikk han Vinterlandbruksskolen i Oslo, med meget gode karakterer. Så tok han artium, stud. fag. og siviløkonomeksamen på NHH i Bergen – alle steder med meget gode karakterer. I 1933 deltok han i NS arbeid. Han var formann i NS studentgruppe i Oslo. I 1935 meldte han seg ut av NS, men kom inn igjen i 1940. Han ble utnevnt av Quisling og Fuglesang til fylkesfører i Buskerud fra 1. februar 1941. Axel Aas ble i landssvikoppgjøret fremstilt som en utpreget einstøing og var derfor vanskelig for mange å komme i kontakt med. Imidlertid var han en god venn av Fuglesang (Landssvikmappen til Axel Aas. VW møte Riksarkivet 31.mai 2021). Rolf Jørgen Fuglesang var generalsekretær i NS fra 1934 og ledet utbyggingen av partiapparatet fra 1940. Han var kulturminister fra 1942 til frigjøringen, og slapp så vidt dødsstraff deretter.

NS var opptatt av stordriftsfordeler. Det ble utvist stor aktivitet for å flytte kommunegrensene. Særlig i 1942 var virksomheten høy. NS ønsket et sterkt og effektivt lokalsamfunn gjennom ny kommuneforvaltning og nytt kommunalt styresett. NS ville også gjøre kommunene større for dermed skape bedre livsbetingelser for kommunen. En drivkraft var fylkesfører Axel Aas. Han ønsket sterkt å slå sammen Buskerud og Vestfold til ett storfylke – Vestviken. Antall kommuner skulle endres fra 53 (26 i Vestfold, 27 i Buskerud) til 35. Dette ville gi følgende fordeler, mente Axel Aas: Sterkere kommunal økonomi, mer effektiv administrasjon, bedre utnyttelse av partiets lokale ledere (Christophersen 1989, 172). Han var sterkt delaktig i omorganiseringen av fylkespartiet til NS. I februar 1942 ble fylkeslagene i Vestfold og Buskerud slått sammen til Vest-Viken NS, med Drammen som hovedsete og Aas som fylkesleder. Samtidig gikk Elieson av som fylkesfører for å bli fylkesmann i Vest Agder (kfr. s 55). Aas satt imidlertid i stillingen bare til november samme år, da han ble fylkesmann for Hedmark og Oppland. Ny fylkesfører i Vestfold/Buskerud ble Thore Tjersland fra Flekkefjord, frem til 15. april 1945. Både Tjersland og Aas var veteraner i NS, med fra starten i 1933. Tjersland var før det ti år forretningsmann i Tyskland.

8.4 Fylkesmann og fylkesfører i Vestfold

Sentralt for nyordningens iverksettelse i Vestfold var også fylkesmannen, statens øverste representant i fylket og det viktigste leddet mellom kommune og stat. Og fylkesfører, NS' øverste leder i fylket, direkte underlagt Quisling. Dette kunne sies å gjenspeile det tyske mønsteret om enhet mellom parti og stat.

8.4.1 Fylkesmann i Vestfold

Fylkesmann Johannes Gerckens-Bassøe hadde vært i embetet i Vestfold siden 1938. Før det var han fylkesmann i Troms i 10 år; altså lang erfaring fra arbeidet som statens representant overfor kommunene (Rønning 1977, 39).

Det foreligger ingen sikre opplysninger om hva han foretok seg om nyordningsspørsmålet høsten 1940. Men 11. desember, mottok han trolig ID's forberedende rundskriv fra dagen før om at en nyordning var nær forestående og at han senest om 7 dager skulle sende forslag om to navn til ID i hver av Vestfold's 26 kommuner. Om dette skulle han konferere med NS' fylkesfører.

Fylkesmannen visste at han skulle være lojal. På den annen side stred dette mot lojaliteten til den landflyktige norske regjering.

Hvordan skulle fylkesmannen reagere?

4 mulige reaksjonsmåter kunne tenkes:

- a. Fylkesmannen kunne si nei til medvirkning og nedlegge sitt embete umiddelbart, for å signalisere sin uvilje mot det nye systemet. (To fylkesmenn var allerede avskjediget: Bergsvik i Telemark og Cappelen i Sør-Trøndelag. Begge ble avløst av NS folk 10.oktober 1940. Samme måned ble også fylkesmannen i Buskerud, Hundseid, NS medlem. Dermed hadde Norge fra november 1940 tre fylkesmenn som NS medlem.
- b. Han kunne tilsynelatende medvirke til nyordningen ble gjennomført slik 10.desember rundskrivet forutsatte. Og han kunne ta initiativ i forslagsfasen med å bringe inn så mange norsksinnede, erfarne kommunalpolitikere som mulig for å prøve å redusere antall NS folk.
- c. Han kunne akseptere situasjonen og den tyske tilstedeværelsen og avfinne seg med situasjonen og samarbeide med fylkesføreren.
- d. Han kunne arbeide aktivt med fylkesfører og arbeide for å få inn så mange NS folk som mulig i de kommunale ombud.

Noe referat fra de to møtene som ble holdt mellom fylkesmann og fylkesfører hvor det ble drøftet hvem som skulle foreslås, finnes ikke (Rønning 1977, 44), hverken i fylket eller i ID's arkiver. Hvilken enighet/uenighet mellom disse to er dermed ikke lett å si noe om.

Imidlertid er det interessant å legge merke til at den fratrådte høyesterettsdommer (sammen med de øvrige dommerne der) Ferdinand Schelderup i begynnelsen av januar 1941 sendte likelydende brev til samtlige fylkesmenn (Schelderup 1947, 22,23) og advarte mot å delta i *den kommunale nyordning* (kfr. pkt. 8.1.2, s 50). Imidlertid konkluderer Schelderup senere at advarslene kom for sent. Hans henvisning til gode eksempler fra protestene til lærerne, legene, juristene og ikke minst idrettsfolkene førte dessverre ikke til noe når det gjaldt fylkesmennene.

Siden de fleste fylkesmenn var innkalt til ID i Oslo i romjulen 1940, fikk de mulighet til å konferere seg imellom om tingenes tilstand. Dog ser det ikke ut til at Bassøe var til stede. Derimot vet vi at fylkesmennene for Oslo/Akershus, Bergen/Hordaland, Rogaland, Aust-Agder og Møre og Romsdal deltok (Rønning 1977, 58). Det var stemning blant flere av fylkesmennene å gå av. Imidlertid valgte samtlige å fortsette, selv om ønsket om å markere avstand til nazifiseringen var sterkt tilstede.

Fylkesmann Bassøes holdning var – også utover i 1941, å forsøke oppnevning av så mange som mulig av de gamle ordførere. Et skifte av ordførere så han som en svekkelse av administrasjonen. Bassøes påtegninger til ID på forslag fra NS om utskiftinger bekrefter at Vestfold hadde en fylkesmann, som med de midler han hadde til rådighet, gjennomført

motsatte seg nazifiseringen av lokalstyre. At han ikke fikk gjennomslag hos sterke personligheter i ID's ledelse, var som forventet.

ID hadde møte med fylkesmennene om denne saken, enkeltvis. Dahl og Vries Hassel var ID's representant. Etter det vi vet etter Vries Hassels PM av 7. desember 1940, hadde han og fylkesmann Bassøe omforent syn på at for å opprettholde kvalitet i kommunestyrene måtte de sittende ordførere fortsette. I tillegg hadde Bassøe også en prinsipiell motvilje mot å sette inn NS folk i kommunale verv (Rønning 1977, 57).

Det er ikke funnet referater fra disse møtene, hverken i ID eller hos fylkesmannen. Men det er grunn til å anta at forslagene ble diskutert inngående. Det ble imidlertid ikke oppnevnt ordfører/varaordfører på disse møtene. Først ved telegram 1. januar 1941 om ettermiddagen ble fylkesmannen offisielt informert om hvem som ble oppnevnt.

Etter freden uttrykte Bassøe at han savnet synspunkter på saken fra regjeringen i London. Hadde instruks kommet derfra, mente han, ville disse bli fulgt (Rønning 1977, 60). Det var heller ikke dannet noen motstandsorganisasjon som ga paroler om hva som burde gjøres. Fylkesmann Bassøe's uttalelser etter okkupasjonslutt var ganske representative for den vurdering samtlige fylkesmenn gjorde seg. Han sa at en av fylkesmennenes viktigste oppgaver var å holde oppe det økonomiske liv i distriktene. Under de rådende forhold var det deres plikt å bli på sin post så lenge som mulig og forhindre at denne stillingen ble besatt av NS folk. Det var fylkesmannens plikt overfor distriktene og landet ikke å bringe ytterligere forvirring inn i forholdet. Alt tydet på at fylkesmennene forble i sine embeter med ulyst. Lojale embedsmenn som de var, hadde de ikke noe enkelt valg.

Senere i 1941 fikk plutselig to til av de lovlig valgte fylkesmenn avskjed og i januar 1942 ytterligere tre. Alle ble avløst av NS folk. Den som satt lengst var Gercken-Bassøe i Vestfold. 1. februar 1942 – med Statsakten på Akershus festning, var tiden hans også ute her. Quisling hadde forlangt at etter denne dato skulle alle fylkesmannsembetene være besatt med NS-folk. Bassøe ble etterfulgt av en NS mann, Halvor Hektoen som senere var kontorsjef ved fylkesmannsembetet i Hedmark. Helt mot slutten av okkupasjonen fungerte Aug. Lange som fylkesmann. Etter frigjøringen kom Gerckens-Bassøe tilbake som fylkesmann i Vestfold.

8.4.2 Fylkesfører i Vestfold var Iver Leuch Elieson fra januar 1938. Han tok vervet fordi ingen andre var villige (Rønning 1977, 48). Han uttalte at hans jobb fra starten var å holde kontakt med de medlemmer som ikke hadde gitt opp. For det var mange i Vestfold NS som falt fra ved valgnederlaget i 1936. NS i Vestfold hadde meget dårlig økonomi og få medlemmer, ifølge fylkesføreren (Leuch Eliesons landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 31.mai 2021). Fra januar 1942 ble Elieson fylkesmann i Vest-Agder og erstattet som fylkesfører av Thore Tjersland i november samme år. Elieson var innmeldt i NS allerede i 1933 og hadde stemt Venstre ved et par Stortingsvalg. I 1926 meldte han seg inn i Fedrelandslaget, som hadde startet lag i Sandefjord. Som fylkesfører arbeidet og agiterte han for at NS skulle holde flere foredrag om forholdet kommune, fylke og stat. Hans direkte overordnet var Quisling. Under seg hadde han opprinnelig 5 kretsførere, én for hver kjøpstad. Etter omlegging i 1942 fortsatte bare to, i Holmestrand og Tønsberg. Disse ble da kretsførere for Nordre og Søndre Vestfold krets (Rønning 1977, 51). Like etter ble Nordre

Vestfold krets overført til Drammen (Drafn krets), og bare en noe utvidet Sør-Vestfold krets var tilbake. I løpet av 1944 ble systemet med kretsførere opphevet. Under kretsførere var lagførere. Disse var sjef i det lokale NS-lag. Et lag dekket vanligvis en kommune. Lagførere kunne ha rodeførere under seg.

Denne kraftige organisasjonsstrukturen kunne kanskje passe på en massebevegelse. Det ble NS aldri. Med vel 50 000 medlemmer bare, ble dette organisasjonsmønsteret mer en klamp om foten i stedet for et hjelpemiddel (Rønning 1977, 51). Vi vet ikke med sikkerhet når fylkesfører Elieson ble oppmerksom på den forestående nyordning som kom 21. desember 1940. Det er intet som tyder på at han fikk informasjon før fylkesmann Bassøe, altså trolig 11. desember 1940. Dermed hadde de begge en snau uke på å finne kandidater.

Hvor godt fylkesfører Elieson kjente sin fylkestab og de sittende ordførere, vites ikke. Selv om Vestfold var liten i utstrekning, var det likevel vanskelig å fare over hele fylket på en ukes tid. Partiet var nylig 'våknet til live' igjen. Partiapparatet var ulikt sterkt i fylket.

Fra sitt parti kontor i Sandefjord (det såkalte NS-huset i Tønsberg ble åpnet i begynnelsen av 1941) holdt han møter med sine kretsførere. Selv om det ikke foreligger noe møtereferat, antas det at han konfererte med de fem kretsførerne. I Sandefjord, hvor han hadde bodd i mange år, kjente han mange og var i stand til å foreslå kandidater. I Larvik krets ble det ikke påvist at han grep inn og foreslo kandidater (Rønning 1977,54).

Fylkesfører var meget aktiv og godt forberedt til møte med fylkesmannen 17. desember 1940, hvoretter de ekspederte sine forslag til ID.

8.5 Oppsummering fylkesmann og fylkesfører rollen

Utover i 1941 ble fylkesmennene 'klarere'. Et stort flertall av dem henvendte seg til ID i mai 1941 med sterk kritikk av reglementet til ID fra 15. februar samme år om fremgangsmåten ved ansettelse i offentlig tjeneste, hvor NS medlemskap ble tillagt avgjørende vekt på bekostning av faglige kvalifikasjoner (Rønning 1976, 63). Noe svar på denne henvendelse er ikke blitt sporet opp, ut over at åtte fylkesmenn fikk avskjed i løpet av de første to ukene i juli 1941. Senere det året fikk plutselig to til avskjed og i januar 1942 ytterligere tre. Alle ble avløst av NS folk. Den som satt lengst var Gercken-Bassøe i Vestfold, til 1. februar 1942. Det var fylkesmannen som utad hadde ansvaret for personalpolitikken i fylket. Men hans virksomhet var mer av sandpåstrøer art. Det var partiets ønsker gjennom ID's direktiver som var avgjørende (Olstad 1969, 38). Det som var felles for fylkesførerne var deres store makt i fylket eller regionen. De skulle fremme NS' politiske målsetninger med alle midler som sto til rådighet. De hadde stor innflytelse på hvem som skulle avskjediges fra eller ansettes i offentlige stillinger, samt på forfremmelser i forvaltningen, der NS-medlemmer vanligvis ble foretrukket. Fylkesfører var sentral ved oppnevning av ordførere, og formenn til bytingene og andre offentlige verv. Dermed hadde de ikke bare det fremste politiske ansvar innen sitt fylke. De hadde også ansvar og arbeidsoppgaver som gjaldt offentlig forvaltning. De var imidlertid helt avhengig av Quislings gunst. Det var imidlertid ganske særegent at fylkesfører en periode i Buskerud, Axel Aas, senere i Hedmark-Oppland, flere ganger gikk mot tyske interesser. Dog var han pragmatisk og ingen opportunist. Som fylkesfører i Hedmark-Oppland bidro han aktivt til at Oppland og Hedmark hadde den største og nest største medlemsopplutningen i landet (Andresen 2020, 183).

Kapittel 9: NS syn på kommunene som følge av nyordningen

Før jeg i neste kapittel vill ha redegjort for hvem som ble utnevnt til ordførere i de 13 kommunene fra Hardangervidda til Ytre Oslofjord, langs Numedalslågen, er i dette kapitlet vurdert hvordan nyordningen generelt påvirket kommunene.

9.1 Kommunene før NS tiden

Jord og skogbruk preget de fleste av de tretten kommunene. Dessuten hadde Nore viktig industri på grunn av kraftanleggene der, som var av stor betydning for vårt land. Nore kraftverk var på den tid Norges største (Hytta 2020,65). I Kongsberg var viktig industri; med Kongsberg Våpenfabrikk som mest betydningsfull. I Larvik fantes viktig skipsfart, trelast-eksport og hvalfangst. Stavern hadde også skipsfart i tillegg til fiskeri og sommerturisme. I Tjølling fantes steinindustri og i Hedrum viktig sagbruksvirksomhet (Rønning 1977, 124).

De norske kommunene hadde helt fra 1837 hatt en dobbeltstilling – *både* som ramme om et lokalt fellesskap *og* som ledd i en nasjonal styringsstruktur (Flo 2015,13). Selv om den kommunale virksomheten allerede fra starten var regulert fra statlig hold, var kommunens lokale karakter dominerende. Kommunen hadde mot 1900 tallet oppnådd en status som grunnpilar i det norske folkestyret og som viktig samfunnsbyggende kraft. Kommunene hadde engasjert seg på områder der staten var mer tilbakeholden, som på det sosialpolitiske område (Flo 2015, 13). Fra begynnelsen på 1920 tallet ble mange kommuner satt på store prøvelser på grunn av gjeldskrise som satte en del av dem under offentlig administrasjon. De fleste politikere så fra 1930 tallet av at de mest alvorlige økonomiske vanskelighetene ikke nødvendigvis skyldes en u håndterlig gjeldsbyrde, men heller de store ulikhetene i ressurs – og inntektsgrunnlag.

En slik ny kriseforståelse ga et nytt syn på kommunens status og stilling (Flo 2015,13). Staten måtte gripe inn for å utjevne strukturelle ulikheter mellom kommunene. I tiden umiddelbart før okkupasjonen så politikere en stat som mer aktivt grep inn og regulerte den kommunale virksomhet.

Også NS så det slik. Allerede i sitt program fra startåret 1933 slo partiet fast at kommunene var opprettet av staten i statens interesse. Partiprogrammet av 1934 inneholdt også krav om omlegging av det kommunale selvstyre og økt statlig kontroll med den kommunale virksomhet. Disse ambisjonene skildret også Øystein Sørensen i sin bok *Solkors og solidaritet. Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge, 1930-1945*, Oslo 1991 (Flo 2015, 22). NS partiprogram kunne tolkes dithen at de mente kommunen skulle være dimensjonert for et langt høyere aktivitetsnivå enn hva som hadde vært tilfelle til da.

De norske kommunene var uensartet, både i størrelse og økonomisk bærekraft. Tradisjonelt hadde det vært aksept for at kommunene kunne foreta sine egne politiske veivalg. På 1930-tallet ble det akseptert av de demokratiske partiene at staten aktivt måtte inn og utjevne noe av de store forskjeller.

Her sto NS i en særstilling. De ville gå mye lengre for å fjerne ulikheter kommunene i mellom; i hvert fall når det gjaldt skattetrykk, men også innen tjenestetilbud. Partiet skilte tydeligvis ikke mellom ulikheter som bunnet i ulikt ressursgrunnlag og det som skyltes ulike lokale prioriteringer (Flo 2015, 15). Målet til NS var uansett en høyere grad av uniformering. Tiltak for å begrense den kommunale frihet til å velge skattøre, ble etablert allerede i 1941. Målet til NS var at de sosiale vilkår skulle være mest mulig like overalt i landet.

9.2 NS syn på kommunene. Tre sentrale trekk som var resultat av nyordningen

Fører- og ansvarsprinsippet innebar klart hierarki og kommando forhold – også i kommunene. Denne statsautoritære tenkningen var ikke ny for NS. Allerede i etableringsåret 1933 slo NS fast at kommunene var etablert i statens tjeneste. Også partiprogrammet av 1934 inneholdt krav om 'omlegging' av det kommunale selvstyre og om økt statlig kontroll med kommunal virksomhet (Flo 2015, 15). Alt tydet på at kommunen skulle være dimensjonert for et langt høyere aktivitetsnivå enn tidligere.

Tre sentrale trekk, som var resultat av nyordningen, syntes spesielt interessant å omtale her. Det ene var ønsket om revisjon av kommuneinndelingen. Ambisjonene var å redusere antall kommuner fra 747 med 1/3 og etablere kommunegrensene slik at 'rasjonelle' enheter kunne dannes. Dette kunne man lese i *Drammens Tidende* (Høyre Avis) 2. november 1942. Der ble det sitert fra et foredrag fylkesfører i Buskerud, Axel Aas hadde holdt, om forvaltningens inndeling i land- og bykommuner. NS ønsket seg færre kommuner. Det var en forutsetning for sterkere desentralisering. Hvis man konsentrerte kreftene, mente sentrale NS ledere, ville vi legge grunnlag for rasjonalisering, spesialisering og modernisering. Kommunene ville få et mer allsidig næringsliv og ha en større økonomisk motstandskraft (Flo 2015, 16). Det ville bli lettere å bo og arbeide i samme kommune.

Planene for ny kommunestruktur skapte ikke så stor uvilje og motstand hos innbyggerne. Det kunne komme av at planene var konkretisert så vidt sent at mange tvilte på om dette ville bli en realitet (Flo 2015, 16).

Det ble utvist stor aktivitet for å flytte kommunegrensene. Særlig i 1942 var virksomheten høy. Stordrift var NS opptatt av. NS ønsket altså et sterkt og effektivt lokalsamfunn gjennom ny kommunalforvaltning og nytt kommunalt styresett. Men partiet ville også gjøre kommunene større, for dermed skape bedre livsbetingelser for kommunen. En drivkraft her var som nevnt fylkesfører Axel Aas.

Grensereguleringer i flere Vestfoldkommuner ble diskutert sommeren 1942. Quisling vedtok en lov i juni det året som gikk på at Larvik fikk utvide sine grenser på Hedrums bekostning. Hensikten var å utvide Larviks industriområde, til store protester fra Hedrum. Axel Aas store tanke var å gjøre Larvik til en virkelig stor-kommune; noe det ikke ble noe av den gang. Imidlertid fikk Stavern bystatus i 1943.

Da Axel Aas forlot fylket i november 1942, stilnet organisasjonsspørsmålet av. Dessuten stilnet nok noe av reformiveren i NS etter hvert som motstanden mot partiet økte. I tillegg, og kanskje det viktigste: Ressurs- og forsyningsforholdene gjorde stordrift vanskelig.

Transportproblem og reiserestriksjoner gjorde gjennomføring av planene vanskelig og etter hvert umulige.

Ellers er det interessant å legge merke til at mange av de kommunesammenslåingene som NS foreslo i Vestfold, er blitt en realitet i 'nyere' tid.

Et annet trekk ved nyordningen var forholdet til de kommunalt ansatte.

Alle forordningen fra høsten 1940 ga NS formelt full kontroll over alle ansatte i kommunal tjeneste. De sentrale myndigheter, gjennom ID, stilte politiske krav til alle søkere av offentlige stillinger. Men ved Hagelins skarpe rundskriv av 16. desember 1940 (kfr. s 12 foran) kunne NS også stille krav til dem som allerede arbeidet i det offentlige, noe som også ble gjort (Rønning 1977, 124). NS betraktet tydeligvis NS medlemskap som en kvalifikasjon i seg selv. I henhold til dette rundskrivet ble man definert som fiender av staten og lovet drastisk straff dersom kommune funksjonærene ikke ville støtte NS og medvirke til bevegelsens formål.

Hvordan kunne de offentlig ansatte reagere på dette? De politiske partiene var oppløst. Det politiske apparat var rasert. Pressesensur var innført.

Heldigvis var Norge et meget godt organisert samfunn med landsomfattende organisasjoner, som i en viss grad fortsatt kunne agere politisk og kanalisere og gi uttrykk for den motstand som hadde oppstått mot okkupasjonsmakten. Det ble de frivillige organisasjoner som kom til å danne en felles front som bygget seg opp. Organisasjonen var for lengst blitt en del av det norske demokratiske varemerket. De sto for medarbeiderskap i samfunnet, samhold og tillit. De klarte å etablere en solid front mot NS forsøk på ensretting i alle offentlige stillinger. Skodvin kalte organisasjonenes motstand som selve *mønsteraksjonen* i motstandsarbeidet (Norge i krig 1948, bind II, 613).

Det politiske press mot kommunale funksjonærer varierte fra kommune til kommune. Den første NS-ordfører i Brunlanes (fra 1. august 1941-31. mai 1942) fikk høre at han var blant de mest uskikkede i Vestfold. Han ansatte flere NS-folk i kommunale stillinger de ikke var kvalifisert til. Den første NS-ordfører i Hedrum øvet et vedvarende press mot de kommunale funksjonærer. Derimot ble det ikke registrert tilsvarende press på formennene i 'våre' Buskerudkommuner'.

Men det fantes også eksempler på at moderate NS-ordførere til en viss grad holdt sin hånd over de ansatte og motarbeidet krav fra sentralt partihold om utskiftinger (Rønning 1977, 141). I noen tilfeller støttet også innenriksråd Th Dahl, hos ID, den mer moderate linje. Totalt antall kommunale tjenestemenn under ID som ble fjernet under okkupasjonen er anslått til ca. 300, med denne fordeling over tid: Frem til 26. februar 1942, da Vries Hassel fratrådte som ekspedisjonssjef: ca. 115. I perioden 26. februar 1942 – 8. november 1944, da Hagelin ble tvunget til å gå av: Ca. 115. I resten av okkupasjonstiden -hvor ID ble ledet av Arnvid Liljedahl Vassbotten: ca. 70 (Rønning 1977, 141).

Et tredje trekk ved nyordningen som kan nevnes i denne sammenhengen var de politiske bevilgninger i kommunene.

Så snart NS-ordføreren var på plass, begynte de kommunale bevilgninger til *Frontkjemperkontoret og Den norske legion*. I de syv Buskerud kommunene ble det bevilget én gang.

Beløpene var ikke høye. (Uvdal: kr 150 til Frontkjemperkontoret. Nore: kr 1000 til samme kontor og kr 250 til Den norske legion. Rollag: kr 200 til Den norske legion. Flesberg: kr 500 til Frontkjemperkontoret og kr 300 til Den norske legion. Kongsberg: kr 2000 til Frontkjemperkontoret og kr 1000 til Den norske legion. Øvre Sandsvær: kr 500 til Frontkjemperkontoret og kr 500 til Den norske legion. Ytre Sandsvær: Kr 500 til Den norske legion (16.juli 1941) og kr 500 til Frontkjemperkontoret (27.mars 1943). Stavern bevilget kun én gang; Larvik hele fire ganger, samme som Skoger kommune, flest i Vestfold. Stavern, sammen med Stokke kommune, bevilget minst. (De 13 ordføreres landssvikmappe om disse bevilgningene. Sjekket av VW på Riksarkivet 25.mai 2021.Kontrasjekket ordførernes vedtaksbøker om det samme på IKA Kongsberg 10.januar 2022).

Bevilgningene var omstridt. I mange tilfeller der slike saker ble behandlet i by- og herredsting, protesterte formenn som ikke tilhørte NS, uten at det hjalp noe. Mange mer varsomme, moderate NS-ordførere bevilget penger til slike formål med ulyst. De visste de ikke hadde noe valg.

Særlig ett formål ble tilgodesett slik med penger, *Den norske legion*, senere *Frontkjemperkontoret*. Dette var en avdeling frivillige som gjorde fronttjeneste på tysk side. Slike avdelinger ble opprettet i flere tysk-okkuperte land. Våren 1943 ble legionen oppløst og mannskapene overført til det som ble kalt panser-grenaderregiment Norge. Fra slutten av 1943 overtok Frontkjemperkontoret innsamlingen og fordeling av midler til de norske frontkjemperne.

NS satte mye inn på at kommunene bevilget penger til disse formålene. Dette ble brukt i propaganda overfor befolkningen, som tegn på at samfunnet støttet opp om Quisling. Overfor RK var det viktig for NS at kommunene støttet opp om legionen. Det gjaldt å vise at partiet hadde befolkningen i ryggen og dermed vise styrke.

Samtlige 13 ordførere fikk ansvaret for ovennevnte bevilgninger og ilagt straff for dette ved rettsoppgjøret etter okkupasjonen.

Kapittel 10: Nazi ordførernes oppnevning og adferd

Hvordan ble de vurdert etter okkupasjonen

I dette kapitlet er diskutert hva de 13 ordførerne oppnådde i okkupasjonstiden med nyordningen og hvordan de ble sett på av sine sambygdinger og hvilken straff de fikk etter okkupasjonen

10.1 De syv ordførere i de aktuelle kommunene i Buskerud

Uvdal kommune

Til Uvdal kom tyskerne først Kristi himmelfartsdag, 2.mai 1940 (Hytta 2020, 44). De rastet ved kirken mens det var gudstjeneste. Det likte sognepresten dårlig, og ba tyskerne flytte seg, noe de etterkom. Så inntok de Nore kraftverk som på den tid var landets største kraftverk (ibid., 65). Ble den satt ut av drift, ville store deler av Østlandet bli rammet

(ibid.,59,65). Den tyske aktiviteten i Uvdal var først og fremst konsentrert om å hindre sabotasje mot Tunhovddammen og kraftverket. Dette var også i lokalbefolkningens interesse (ibid.,65).

Uvdal var i 1930-årene en av de dårligst stilte kommunene i Buskerud. (Nore kraftverk tilhørte Nore kommune.) Små lønninger og økede skatter bevirket mindre kjøpeevne særlig blant arbeiderbefolkningen (Kilde: Avisen *Fremtiden*). Kommunens inntekter var bundet opp av renter og avdrag (Solhjell 2000, 115). I 1939 grep staten inn og fikk i stand en gjeldsordning, en 25% nedskrivning av all uprioritert gjeld. Dette førte imidlertid ikke til noen bedring av inntektssituasjonen i kommunen. Dette til tross, kom Uvdals kommunekasse styrket gjennom okupasjonsårene, i hovedsak pga. at kommunen fikk utbetalt kr 45 000 i ubudsjetterte konsesjonsavgifter fra Tunhovd- og Pålsbureguleringen (Solhjell 2000, 115). De kommunale tjenestetilbud ble redusert i okupasjonsårene, men kommunen fikk løst sine gjeldsproblem.

I Uvdal var gårdbruker **Martinus Olsen Tandberg ordfører**; født i 1887, ordfører første gang i 1923, fra Bondepartiet; og gjenvalgt i hver følgende periode helt til okupasjonen. I tillegg til å være gårdbruker hadde han også vært bank-kasserer. Han eide og bodde på gården Tandberg i Uvdal; medlem av Norges Bondelag før okupasjonen, men hadde ingen verv. Han fortsatte i stillingen etter tyskernes innmarsj og ble oppnevnt som ordfører da den kommunale nyordning ble innført. Han var ordfører under den kommunale nyordningen fra 1.januar 1941 til 31.desember 1944. 7.oktober 1944 skrev Tandberg til lagfører A Flåten i Uvdal at han på grunn av sine private gjøremål ikke ville motta ny oppnevning til ordfører for kommende periode. Gjenpart sendte han til fylkesmann Hundseid. Da overtok Henrik Brun hans rolle fra 1.januar 1945 (se side 62. Grunnen til den brede omtale av Brun er hans store betydning for NS tilslutningen i kommunen).

Første formannskapsmøte i Uvdal i henhold til den *kommunale nyordningen* fant sted 17. mars 1941. Da ble nye nemnder i henhold til nyordningen oppnevnt. (Interkommunalt Arkiv -IKA, Statsarkivet, Kongsberg, 28.juni 2022. VW møte IKA). Deretter finnes ikke referat fra ordfører Tandbergs *Vedtaksprotokoll* før 3.mars 1942; deretter 2.september 1942 om oppnevning av menighetsrådsmedlemmer. Så 10.oktober om menighetsråd på nytt. De neste møtereferatene var fra 9.februar 1943 og 2.mars samme år. Da var saken oppnevning av ligningsnemnd medlemmer. I møte 12.mars 1944 var kun én sak på agendaen, om bokettersyn. Neste dokumenterte møte fant sted 2.oktober 1944 om oppnevning av forliksrådsmedlemmer og rettsvitner. Neste møte ble holdt 11. november 1944. Da ble det referert de offisielle evalueringer fra evakueringen fra Nord-Norge. På møtet 20. desember 1944 var kun én sak; renteutviklingen i et nevnt firma i kommunen. I 1945 var avholdt fire møter før fredsinngåelsen, men da med Henrik Brun som ordfører. 25.januar var det bare én sak på agendaen: Forlengelse av frist for levering av selvangivelse. 15.februar møtet omhandlet instruks om evakuering av Uvdal. Det samme gjorde møtene 28.februar og 3.mars.

I Bygdehistorie for Nore og Uvdal (Solhjell 2000, 113) er det imidlertid omtalt at ordfører Tandberg i Uvdal innkalte til 12 møter i 1941 og bare 5 i 1944, og at ordfører Henrik Brun innkalte til to kommunestyremøter i 1945. Her er det tydeligvis avvik fra opplysningene hos IKA og Bygdehistorien. Bygdehistorien nevner 12 og 5 møter (i 1941 og 1944), mens IKA kun har referat fra ett møte i 1941, 3 i 1942, 2 i 1943 og 4 i 1944. Bygdehistorien omtalte 2 møter i 1945 under ordfører Henrik Brun, mens IKA opererte med fire møter.

Tandberg meldte seg inn i NS 19. desember 1940, et par uker før utnevnelsen etter nyordningen, fordi han syntes partiets jordbrukspolitikk var god, forklarte han i første avhør i juli 1945. Han sa videre at han hadde tenkt å melde seg ut i 1943, men innså at det ville være nytteløst. Han betalte dog ikke kontingent, men sto som medlem okkupasjonstiden ut. Om sin innmeldelse i NS forklarte han i avhør etter okkupasjonen at den fant sted etter et møte i Drammen (ikke NS møte), hvor en Truls Rishovd overbeviste ham om riktigheten av å melde seg inn.

Han bemerket han at han syntes programmet til NS var bra; derfor meldte han seg inn. Samtidig sa han seg misfornøyd med Bondepartiet jordbrukspolitikk, som han mente ikke hadde innfridd sine løfter. Dessuten mente han det ikke kunne være straffbart i 1940 å stå i et politisk parti som var blitt godkjent i 1933. Etter som tiden gikk, reagerte han på partiets politikk. Etter aksjonene mot lærerne i 1942, ble han lei av partiet, nevnte han i avhør etter okkupasjonen. Som ordfører mottok han kr 4 900 som lønn for perioden 1. januar 1941 til 1. februar 1945 (Tandbergs Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 7. juni 2021).

Han ble tiltalt som landssviker av følgende grunner:

- a) Han sto oppnevnt som NS medlem fra desember 1940 til partiets oppløsning 7. mai 1945.
- b) Han sto som ordfører i Uvdal kommune under den kommunale nyordningen fra 1. januar 1941 til 31. desember 1944.
- c) Han samtykket i at hans navn ble tatt med under et opprop rykket inn i *Buskerud Blad* 6. august 1941. Oppropet hadde overskriften: 'Norge-Finland. Opprop fra landets ordførere'. I oppropet stod det anført 'vi finner det naturlig at det i norske kommuner i størst mulig utstrekning gis uttrykk for det norske folks oppslutning mot faren fra øst og for vårt broderfolk, og at oppslutningen gir sig synlige utslag i vedtak som fattes i kommunene, slik som skjedd i Oslo og Aker'.
- d) I egenskap av ordfører i Uvdal bevilget han i 1944 kroner 150,- som ble utbetalt til Frontkjemperkontoret. Dette var noe av det siste han gjorde før han trådte av som ordfører.

Han hadde ikke hatt tillitsverv i NS og deltok ikke på NS møter. Han hadde ikke våpenlisens eller våpen. Han påsto i avhør etter fredsslutningen at han ikke hadde radio i okkupasjonstiden og sa han ikke kjente til at noe het Hjemmefronten. (Tandbergs mappe i Landssvikarkivet. VW møte Riksarkivet 25. mai 2021). Militærtjenesten hadde han gjennomført i 1909 i Telemark Regiment, Numedal bataljonen, ifølge hans rapport av 18. juni 1945 på Rollag Fylkesskole, til lensmann Foss, videresendt politimesteren i Kongsberg. Iht. Landssvikarkivet ble han vurdert som et passivt NS medlem (ibid.,).

Når det gjaldt oppropet i *Buskerud Blad*, hevdet han at han ikke selv underskrev det. Men han hadde samtykket i at hans navn ble tatt med under oppropet, da han forsto at også mange andre ordførere også hadde signert oppropet. (Kilde: Rapport til politimesteren i Kongsberg, 19.juli 1945.)

I Uvdal var lensmann Alf Foss medlem av NS; men ikke alle visste at det var etter ordre fra Hjemmestyrkene. Foss var aktiv i Milorg. Det samme var tilfelle med lensmann Kittil Hvaale i Nore (Hagelien 1995, 36,37).

I rapport til politimesteren i Kongsberg 18.juni 1945 skrev Tandberg at han aldri hadde angitt noen. Han skrev at han hadde 2 tillitsverv: Medlem av fylkesskattestyret, som ordfører og overformynder revisor – begge frem til freden i mai 1945. (Tandbergs Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 7.juni 2021).

7.februar 1946 ble han i Eidsiva Lagmannsrett i Drammen dømt til forbrytelse mot provisorisk anordning av 15.desember 1944 (landssvikanordningen) til tvangsarbeid i 2 år og inndragelse av kr 4900. (Solhjell 2000, 267, skrev kr 8000). Dessuten ble han dømt til å betale kr 22 000 til Erstatningsdirektoratet og til å betale saksomkostninger; og han mistet rettigheter i 10 år. (Tandbergs landssvikmappe. VW Riksarkivet 22.mai 2021). Han vedtok siktelsen uten videre. Han startet soningen 5.juni 1946 og ble løslatt på prøve allerede 7.desember samme år. 13 mars 1947 ble han formelt løslatt fra Gulskogen tvangsarbeidsleir. Da var han 60 år og fortsatte som bonde på gården sin.

(Kilde: Samling av Provisoriske Anordninger, Kgl.Res. 1940-1945. Justis- og Politidepartementet, p.t. London 25.april 1945: Provisorisk anordning var den lovmessige begrunnelse for den straff NS ordførerne fikk etter okkupasjonen.

Den provisoriske anordning av 15.desember 1944 om tillegg til straffelovgivningen om forræderi (også kalt *Landssvikanordningen*) var omfattende. Kapittel 1 omfattet straffebestemmelser og inneholdt 13 paragrafer. Kapittel 2 gjaldt bestemmelser om inndragelse og erstatning og besto av 27 paragrafer. Kapittel 3 omhandlet bestemmelser om Erstatningsdirektoratet og hadde 7 paragrafer. Kapittel 4 besto av forskjellige bestemmelser med 4 paragrafer.

Denne anordningen trådte i kraft umiddelbart og erstattet en annen viktig anordning, den provisoriske anordning av 22. januar 1942 om tillegg til straffelovgivningen om forræderi. Allerede 3.oktober 1941 ble det gitt egne straffebestemmelser til supplement av reglene i straffeloven av 1902.

I tillegg ble det 15.desember 1944 vedtatt provisoriske anordninger om vitneplikt ved allierte militære retter i Norge om straff for visse handlinger begått i krigstid.)

Henrik Brun, bonde og offiser, født 1897 var **ordfører i Uvdal fra begynnelsen av 1945 og frem til freden**. Han kjempet blant annet på Narvik fronten i 1940, hvor han utmerket seg (Solhjell 2000, 102). Han ble kaptein og kompanisjef fra ca. 1.februar 1940 (Rapport fra Brun, 31.mai 1945 til politimester i Kongsberg). Han var kompromissløs overfor sine soldater, men utsatte seg for samme påkjenninger som han krevde av sine mannskaper. Dog hadde han lite til overs for den norske offisersstanden. Han skrev brev til Kong Haakon (28.mars 1940 og 22.mai 1940) og ba om en innskjerping av det norske offiserskorpset, som han syntes var alt for holdningsløse og slappe (ibid., 102). Det er grunn til å tro at hans opplevelser fra Narvik kampene påvirket det standpunkt han kom til å ta senere under okkupasjonstiden. Da kamphandlingene var over i Norge 10.juni 1940, dro han hjem til Uvdal 20.juni og skrev til RK

at Administrasjonsrådet burde fortsette. Han fikk intet svar (Bruns rapport av 31.mai 1940 til politimester i Kongsberg).

I et skriv etter okkupasjonen (31.desember 1945) til Henrik Bruns hustru, fra 6 av Bruns underordnede fra Narvik fronten i 1940 (2 sersjanter og 4 menige) fremkom glimrende attest for hans ledelse. Takket være Brun, hevdet disse, var 'vår' avdeling en av de ypperste i dette frontavsnittet. De la for øvrig merke til at Brun sympatiserte med det tyske folk (dog ikke Adolf Hitler). Men han poengterte alltid at han som norsk offiser først og fremst hadde sitt eget lands interesser å ivareta i farens stund. Disse soldatene nevnte også den meget grundige treningen Brun hadde sørget for; noe som gjorde det mulige for dem å greie de harde påkjenninger de ble utsatt for.

Det er interessant å notere at tre norske fremtredende generaler ga uttalelser om Henrik Brun i landssviksaken mot ham (Otto Ruge, 28.november 1946, Olaf Helset, 31.januar 1946 og Wilhelm Hansteen (udatert, trolig 1946 en gang det også)). Disse hadde arbeidet med Brun før krigen og frem til kapitulasjonen i juni 1940. Etter den tid hadde de liten kontakt med ham; og ikke etter de ble kjent med hans NS tilslutning. De tre generalene hadde noenlunde felles inntrykk av Brun: Meget energisk, iderik, uegoistisk, personlig fordringsløs, meget interessert i militært arbeide, alltid på jakt etter originale ideer og synsmåter, rettskaffen og hederlig. Helset beskrev han også som en forskrudd idealist, som alltid likte å gå sine egne veier. Enkelte ganger oppnådde han å nå frem til gode og fruktbringende resultater, skrev general Helset.

General Ruge fremførte tilsvarende synspunkter. Han beskrev ham som en rar og egen mann, som var sterkt opptatt av sine egne ideer og lite tilgjengelig for andres. Ruge mente han var snever, med sterkt utviklete skylapper og var glødende interessert for det han selv mente var militært betydningsfullt. Men han mente han var utpreget rettskaffen og rettlinjert. Dog kunne Bruns iver og ideer undertiden være litt plagsomme, konkluderte general Ruge i ovennevnte skriv. Og avsluttet med å tro at det ikke var for personlig vinning Brun sluttet seg til NS, men av dumhet og tro på at han handlet rett (Bruns Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 28.september 2022).

Etter kapitulasjonen i Nord-Norge 10. juni 1940 meldte Henrik Brun seg i tysk tjeneste og var med under oppbyggingen av Den norske legion (Solhjell 2000, 102). Han var regnet som en av de mest fremstående NS medlemmer i Uvdal. Dog var han lite interessert i lokal politikk. Og flere ga ham attest for ikke å ha vervet partimedlemmer (ibid., 88). Han var mer opptatt av offiserspørsmål enn av partiet.

På den annen side fremkom i rapport fra Milorg mann Cleve-Hansen i Uvdal til aktor i landssviksaken mot Brun, den 17.september 1946, at Brun var en ivrig NS mann som sterkt agiterte for å verve medlemmer til partiet. Dette lyktes han med, iflg. Cleve-Hansen, for alle hans naboer ble NS medlemmer. Ifølge Milorg mannen Cleve-Hansen var Brun den absolutt ivrigste NS medlem i Uvdal.

Brun meldte seg inn og ut og inn igjen i NS flere ganger; første gang 3.januar 1941. Siste innmelding var 25.desember 1941. Fra da av var han medlem okkupasjonstiden ut. Men han uttalte at han hadde mistillit til NS evner (Bruns Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet

28.september 2022).). Til en venn av seg skrev han 18.desember 1940 at han hadde søkt opptak til NS tre ganger, og alle ganger trukket søknaden tilbake (ibid.). I dette brevet kritiserte han også Quisling, som han mente sto i veien for nyordningen som tyskerne arbeidet for.

I tiden 12. juli til 17. desember 1941 tjenestegjorde Brun i forskjellige treningsleiere i Tyskland, først som kompanisjef, deretter som fungerende sjef for Den norske legion med grad av Hauptsturmführer. Han sto da under tysk befal og var i tysk uniform (Tiltalebeslutning av 5.juni 1946, Buskerud Statsadvokatembede for Landssviksaker). Imidlertid protesterte Brun til tyskerne der over at de blandet seg bort i ledelsen av legionen, som Brun mente skulle være en norsk formasjon. Dette førte til at Brun ble hjemsendt til Norge av tyskerne (Kilde: Tidligere fylkespropagandaleder Asbjørn Konrad Hansen i rapport til politimester i Drammen, 23.april 1946). Brun var alltid senere i opposisjon til tyskerne; og også til NS ledelse (ibid.,). Han ble først hjemsendt i oktober pga. sin uenighet, men fikk ny mulighet i Tyskland i Den norske legion. Der var han bataljonssjef en måneds tid, skrev Brun (ibid.,) før han fikk 'sparken' og reiste hjem 17.desember 1941 (ibid.,).

På nyåret 1942 meldte Brun seg inn i Hirden, men trakk søknaden, på grunn av uenighet om lederen der (Rapport fra Brun, 19.november 1945 til politimester i Kongsberg).

Han var så hjemme i Uvdal som bonde til juli 1942 (Rapport fra Brun 31.mai 1945 til politimester i Kongsberg). Da meldte han seg inn i A.T. (Arbeidstjenesten) og var ute som sveitfører uten kommando på et lagførerkurs på Elverum. Der sa han opp etter en måned fordi han ikke likte seg der (ibid.,) og reiste hjem til Uvdal og fortsatte som bonde. Før han meldte seg inn i A.T., hadde han søkt som menig i Den norske legionen fordi han forsto at tyskerne ikke ville ha ham som offiser. Ut på sommeren 1942 fikk han svar at han ikke var godtatt som menig heller i legionen. Flere ganger søkte han ikke (ibid.,).

Han påsto at han ikke hadde tillitsverv i NS, unntatt hjelpeorganisasjoner, som alle var med i, ifølge Brun (ibid.,). Han påsto også at han aldri deltok i NS møter.

Han overtok som ordfører i Uvdal 3. februar 1945, men ble oppnevnt av fylkesfører og fylkesmann 25.januar. I tiden som ordfører bevilget han aldri penger til NS eller legionen.

Det eneste møterefertat som ble oppsporet i Bruns landssvikmappe hvor han var ordfører, var av 17.mars 1945 med tema 'Fylkesmannens aksjoner mot Uvdals grenser og selvstendighet'. Dette var et møte som ordfører hadde med sine formenn. Her fastslo han at Uvdal herredsting med lovlige midler ville verne om herredets grenser og selvstendighet. Det fremkom uenighet om måten hvorpå Dagali og Skurdalen ble utskilt fra Uvdal herred; uenighet om å slå sammen Nore og Uvdal lensmannsstillinger, uenighet om at Uvdal og Nore herreder burde slå seg sammen (som ble gjort i 1962). (Imidlertid har IKA oppgitt at det var fire kommunestyre-møter i 1945 i Henrik Bruns tid som ordfører (kfr. s 61)).

Etter fredsslutningen ble Henrik Brun ved Numedal og Sandsvær herredsretts dom av 2. desember 1946 dømt til tvangsarbeide i 3 år, og fradømt rettigheter i for 10 år. Han hadde en formue på kr 33 831; og herredsretten antok at kr 10 000 i erstatning ville være en passende økonomisk reaksjon (ibid.,).

Høyesteretts kjæremålsutvalg presiserte, 21.mars 1947, grensen for tvangsarbeid til 2 år og 10 mnd, og at Brun kunne løslates på prøve 20. september 1948 (Justisdept. Fengselsstyrets Landssvikavdeling, 8.juni 1948). Dette vil si at han ble benådet og slapp ut på prøve, 51 år gammel.

Nore kommune

Til Nore kom tyskerne 1.mai 1940 (Hytta 2018, 43). De første åtte kom på dresin klokken halv fem om morgenen. Ved 11 tiden kom den første troppen på nær 60 mann. Noen kom syklende; andre gikk over isen fra hovedveien – til Nore kirke. 26. april hadde tyskerne bombet broen over til Norefjord. Ca. halv åtte om kvelden kom 105 mann på motorsykel og tråsykler. En time senere kom en ny pulje på 200 mann (Ibid., 43). Så gikk det slag i slag til det var ankommet ca. 1000 soldater til Nore i løpet av 1.mai. De dro videre til Rødberg neste dag og oppover Uvdal og Dagali 4. og 5. mai.

Tyskerne hadde omfattende planer for utnyttelse av norsk vannkraft. Terboven var en pådriver i vannkraftsspørsmål. Han opprettet allerede sommeren 1940 noe som ble kalt *Abteilung Energie*, som kom til å bli den viktigste tyske administrative instans på dette feltet. Han opprettet også et tysk-norsk 'samarbeidsorgan' som skulle undersøke og vurdere anvendelsen av de norske vannkraftressurser (Ødegaard 1992, 6).

Nore kraftverk, som var landets største, var svært sentral i tyskenes planer i elektrisitet- og vannkraftpolitiske saker. Imidlertid ønsket ikke NS at tyskerne skulle få eiendomsrett til de norske vannfallene. Tyske selskaper kunne leie dem på gunstige betingelser, mente NS (Ødegaard 1992, 177). Tyskerne var interessert i norsk vannkraft, fordi omlag 75 % av tysk el-produksjon ved krigsutbruddet var basert på kulldrevne dampkraftverk. Med en begynnende kullmangel var det nødvendig å se seg om etter strømkilder basert på vannkraft. Dessuten økte strømforbruket kraftig med en ekspanderende rustningsindustri. Norsk strøm kunne frigjøre kull og annen brensel til andre krigsviktige behov. Dessuten var prisen på store elektrisitetsmengder fra Norge meget akseptable, mente tyskerne (ibid., 12).

Den tyske ledelsen i Norge så på kraftanlegget i Nore som 'krigsviktig' anlegg (Solhjell 2000, 159). Det gjaldt både selve kraftstasjonen Nore I, fra 1928 og anleggstedene ved fjorden Pålsbu og Nore II, som var under bygging. Tyskerne la ned stor innsats for å sikre dammen og kraftstasjonen mot sabotasje og andre ødeleggelser. Arbeidet med å øke kraftproduksjonen i Nore hadde derfor høy prioritet når det gjaldt tildeling av arbeidskraft, arbeidsmateriell og teknisk utstyr.

Tyskerne styrte energiforsyningen fra toppen gjennom RK. Derfor så man lite til tyskerne på kraftstasjonene og anleggstedene (ibid.,159). Nore kraftverk ble drevet stort sett på samme måte som før okkupasjonen og av de samme personene. Sivilbefolkningen så derfor ikke kraftstasjonen som en tysk arbeidsplass. Anleggsarbeidet ble ikke sett på som 'tyskerarbeid'. Det var ingen motvilje mot å arbeide der. Snarere tvert imot. Å få arbeid på kraftstasjonen eller på en av anleggstedene var et mål for mange ungdommer, særlig i de øvre Numedalskommunene. Den utbygging som skjedde der i okkupasjonsårene var en

videreføring av planer lagt før tyskerne kom til landet. Det var således intet skille å spore mellom tyske, 'krigsviktige' interesser og nasjonale, norske interesser når det gjaldt kraftforsyning.

Med den utbygging som var i gang med Nore II (fullt ferdig i 1955), ville Nore kommune få en enda sterkere stilling. Ikke overraskende derfor at Nore tiltrakk seg oppmerksomhet både fra okkupasjonsmakten og fra motstandsbevegelsen i alle faser av okkupasjonstiden. I første del av disse årene fantes det både på norsk og alliert side planer for å sette kraftverket ut av spill. Tyskerne derimot la mye arbeid i å sikre Tunhovddammen og kraftstasjonen mot sabotasje. Dette hadde nok ikke innbyggerne i Numedal mye imot. I siste fase av okkupasjonstiden ble situasjonen omvendt. De allierte fryktet da at tyskerne skulle ødelegge kraftverket. Det forelå allierte planer for å overta kontrollen i en krisesituasjon (ibid.,160). Kraftstasjonen og anleggstedene lå således i et spenningsfelt som fikk flere uttrykksformer. Ved kraftstasjonen fantes noen av de mest aktive NS-folk i hele Numedal; mens andre stilte seg i brodden for organisert motstandsarbeid.

Nore var en velstående kommune etter datidens forhold. Den var regnet for å være en av de best stilte kommuner i landet. Nore anleggene hadde som nevnt Norges største kraftstasjon. Til Nore 2 anleggene, under utbygging, kom flere hundre arbeidere fra mange steder i landet. Dessuten arbeidet ca. 100 mann ved utbygging av dammen ved Pålsbu, opp for Rødberg. Den store arbeidsstyrken ved anlegget var av stor betydning for bygdas økonomi. Ordfører Bergstøl meddelte etter fredsslutningen i en såkalt partsforklaring (tiltaltes forklaring) at kommunens økonomiske stilling var god. I hans ordførertid ble all kommunal gjeld nedbetalt; likeledes jernbanebidrag som sto til rest. Og han overlot 1 million kroner i bankbøker til 'nestemann', ifølge Bergstøl. En stor del av Nore kommunes skatteinntekter skyldes faste skatteinntekter fra Nore kraftverk. Når kommuneinntektene vokste, samtidig som rasjonering og mangel på arbeidskraft hindret kommunen i å bruke penger til nye investeringer, kunne det registreres at pengene begynte å samle seg i kommunekassen. I løpet av 1941 hadde Nore kommune kvittet seg med all kommunal lånegjeld. Året etter var all gjeld til Numedalsbanen betalt. Dermed var det en kontantbeholdning på kr 300 000 i kommunekassen. I tillegg sto det flere titusen på et driftsfond avsatt til Tunhovdveien (Solhjell 2000, 115).

Nore var fra formannskapsloven i 1837 en del av Rollag formannskapsdistrikt frem til 1858. I 1901 ble Uvdal (den gang benevnt Opdal) skilt ut fra Nore som egen kommune. Begge kommunene hadde ca. 1500 innbyggere. I 1962 ble Nore og Uvdal slått sammen til én kommune. Nore hadde da nær 2000 innbyggere.

Norefjord er sentrum i Nore. Nore har to kirker, hvorav den ene er stavkirke fra 1167.

Ordfører i Nore under hele okkupasjonstiden, dvs. fra 1.januar 1941 til 10.mai 1945 var mangeårig lærer **Tore Bergstøl**. Han var formann i Nore skolestyre fra sommeren 1942 til 10.mai 1945. Bergstøl etterfulgte G Brusgaard som var ordfører 1926-1940.

Bergstøl var født i 1884 i Vigmostad i Vest-Agder. Han hadde lærerskolen i Kristiansand fra 1906. I 1927 kjøpte han gården Strømmen i Nore. I mange år var han lærer på Numedal

fylkesskole i Rollag. Han var med i ungdomslag og avholdslag og var formann i skolestyret. I 1943 sluttet han som lærer, 60 år gammel. Han var lokalhistoriker, skrev bygdebok om sitt hjemsted Vigmostad i Vest Agder og om Numedalslågens historie.

Han meldte seg inn i NS 17.november 1940 og ble oppnevnt som ordfører ved overgangen til nyordningen uten noen gang å ha vært medlem av herredsstyret. Det var fylkesmann Hundseid som vervet Bergstøl til ordførerjobben. Bergstøl var den gang formann i Buskerud Landbrukselskap de siste 8 år. Han sluttet da nyordningen kom i stand. Etter et møte der skulle han konferere med fylkesmannen om en sak, og fikk på Hundseids kontor beskjed om at han var oppnevnt som ordfører i Nore. Bergstøl protesterte heftig sa han selv etter fredsslutningen, men til ingen nytte. Men han uttrykte han ble imponert av Hundseid som administrator, som tidligere statsminister og som stortingsmann.

Bergstøl fikk tildelt et par skriftlige innlegg som han måtte rykke inn i noe som het *Norsk Artikkeltjeneste*. Bergstøl påsto i avhør etter freden at han knapt visste hva som gikk ut i media i hans navn.

Begrunnelsen for å melde seg inn i NS oppsummerte han slik etter okkupasjonene:

‘Jeg har alltid holdt på ansvarsprinsippet.

-Jeg hadde grunn til å gå ut fra at NS var et nasjonalt parti; og at den sikreste vei til full frihet igjen for det norske folk, var å gå inn for NS, som det ofte ble sagt.

-På stevner og NS møter ble fedrelandssangen alltid sunget med større begeistring enn det jeg før var vant til å høre.

-Jeg trodde det var best å komme på talefot med overmakten’.

(Bergstøls landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 25.mai 2021.)

Imidlertid likte han ikke den sterke persontilbedelse; ei heller den harde utskjelling av motstandere, uttalte han etter okkupasjonen.

Kommunestyret i Nore viste stor stabilitet, sannsynligvis på grunn av ordfører Bergstøls samlende linje (Solhjell 2000, 112). Formennene følte trolig at deres ord tellet med, selv om det formelle ansvaret lå hos ordfører. Ordføreren skrev vedtakene i protokollen på en måte som ikke satte førerprinsippet på spissen.

De første vedtaksbøker fra ordfører Bergstøl daterer seg fra 1941, med det første formannskapsmøte (kalt Nore formannsråd) 8.februar 1941. Her møtte også varaordfører, formennene (5 personer) og lensmann K Hvaale. (Bergstøls vedtaksbok. Gjennomgang av VW på IKA, Kongsberg, 28.juni 2022.)

Sak nummer 1 var melding fra Buskerud fylke om at fylkesskolelærer og bonde Tore Bergstøl var oppnevnt som ordfører i Nore kommune fra 1.januar 1941, med lensmann Hvaale som varaordfører. Navn på formennene og varaformenn var også nevnt.

Sak nr. 4 refererte endringer i kommuneloven av 10.juni 1938, iverksatt av ID.

Etter møtet 8.februar 1941 fulgte 8 møter i løpet av 1941. Det var mye om etterligning av skatt for enkeltpersoner, om vei vedlikehold, om tilskudd til Idrettslaget Noringen, om nytt brannmannskap, om nye medlemmer av fattigstyret, om nye medlemmer av jordstyret og ligningsnemnd, om søknad om ølservering på en Turiststasjon.

På grunn av kommunens relativt gode økonomi, ønsket kommunen å senke skattøret fra det lovpålagte 16 øre til 15 øre; men fikk nei av ID. Dette ble referert i herredstinget.

I det femte møtet under nyordningen, den 21. juli 1941, ble det referert melding fra ID av 28.juni 1941, om at *formannsrådet* heretter skulle hete *heradsting*.

Mens det ble gjennomført 9 formannskapsmøter, altså nå kalt heradsting, i 1941, ble det avviklet 6 slike møter i 1942. I 1943 ble det også holdt 6 heradstingsmøter, i 1944 5 møter og 2 møter i 1945 før freden inntrådte.

Møtene hadde mange agendapunkter, men inneholdt mest 'trivielle' saker. Det var lite om okkupasjonstiden eller krigens gang i verden. En rekke saker omhandlet forhold fra før okkupasjonstiden. Noen få ganger var nevnt meldinger fra ID, som i august 1941 hvor det ble anmodet om innsamling av materialer fra krigshendelsene i kommunen forsommer 1940. Og ID melding fra 1943 hvor det ble nevnt at det skulle føres folkeregister i kommunen. Ellers interessant å notere at en klage fra organisasjons- og propagandasjef og ivrig NS mann, Langseth, ikke fikk spesiell oppmerksomhet eller gjennomkraft i heradstinget.

I februar 1944 ble melding fra fylkesmannen i Buskerud sitert om at forliksrådet og doms- og skjønnsmenn skulle gjøre tjeneste ut året 1944. Og det kom melding i 1942 fra ID om at Olaf Sørli var oppnevnt som setteordfører i kommunen.

De to møtene i 1945, 13.januar og 13.mars, siterte (13 mars) fylkesmannens melding om oppnevning av ordfører, varaordfører og formenn, alle med varamenn. Ellers var det om etterligning av skatt, søknad DNT Buskerud, fra vanførerlag, og hjem for døve om pengestøtte. Det var også melding fra fylkesmann om at ordførers godtgjørelse skulle utgjøre kr 2000 årlig. Ellers interessant at søknad fra den nevnte sentrale NS mann Langseth om støtte til sitt kinoselskap om konsesjon på kinodrift i Nore ga følgende svar i heradstinget: 'Ein fann ikkje å kunna imøtekomme søknaden.'

Heradstinget i Nore viste stor stabilitet, mye på grunn av ordførers holdning og handling. Derfor var det svært sjelden at formennene i heradstinget trengte reservere seg mot de vedtakene ordfører Bergstøl gjorde (Solhjell 2000, 113).

Første møte etter fredsslutningen var 10. mai, men da uten Bergstøl. Møtet het da *formannskap*. Bergstøl ble pågrepet 16.juni 1945.

Rettsaken mot Bergstøl ble ført på Grangaard Hotel i Rødberg 10.april 1947. Han ble tiltalt for å ha vært medlem av NS og for å ha hatt verv i organisasjonen og siktet for forbrytelse mot den alminnelige borgerlige straffelov av 1902, jfr. provisorisk anordning av 3.oktober 1941 og tillegg av 15. desember 1944 (landssvikanordningen). Begrunnelsen for siktelsen var at han hadde vært medlem av NS fra 17.november 1940 frem til kapitulasjonen i mai 1945. Videre at han hadde vært tilsluttet Germanske SS Norge som støttende medlem fra 1942 og ut 1943 og at han som ordfører i Nore hadde bevilget kr 1000 til Frontkjemperkontoret og i 1941 kr 250 til Den norske legion. Dessuten hadde han privat ytet kr 50 til Frontkjemperkontoret. Ingen protesterte, men 2 var fraværende, lensmann Kittil Hvaale og Erik Haugan (Solhjell 2000, 113). Disse pengene betalte Bergstøl tilbake til kommunen av egen lomme sommeren 1945.

Statsadvokaten for landssviksaker i Buskerud foreslo den 22.april 1947 å dømme Bergstøl til tvangsarbeide i 9 måneder, tap av borgerlige retter i 10 år og tap av stillingen som lærer ved fylkesskolen i Rollag for alltid. Han måtte dessuten betale en erstatning på kr 3000 og kr 75 i saksomkostninger til det offentlige (Erstatningsdirektoratet for Buskerud fylke, 22.april 1947). Dette ble tatt til følge. Det er grunn til å mene at ordfører Bergstøl ikke var en utpreget NS mann. Bergstøl var 64 år i 1948. Han gikk ikke tilbake i yrkesaktivt arbeid.

Ordfører Bergstøl var kjent med at sambygding Ola Hoff lå på Rustfjellene i Veggli med en tropp fra Hjemmefronten og drev militære øvelser. Lensmann Frogner var også kjent med dette. Men ingen av dem kommenterte dette videre til noen. Bergstøl mente selv han aldri hadde angitt noen.

En interessant observasjon: Herredskasserer O Øktedalen og landpostbud Reidar Kravik meldte seg ut av NS under okkupasjonstiden og mistet med det jobbene sine. Ordfører Bergstøl og lensmann K Hvaale fikk disse to inn i jobbene sine igjen (Bergstøls Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 15.mai 2021).

En rekke personer i Nore ga positive tilbakemeldinger på sin ordfører under okkupasjonstiden. Her skal nevnes noen få:

-Knut Eidsaaen, som hadde vært aktiv motstandsmann og valgt til ordfører i Nore i desember 1946. Når en først skulle ha en ordfører som var NS, kunne en neppe få noen bedre, hevdet han (Solhjell 2000, 277).

-De samme uttalelsene kom fra distriktslege Bang (Bergstøls Landssvikmappe. 3 siders vitneforklaring. VW møte Riksarkivet 15.mai 2021). Bang hevder her at Bergstøl, sammen med lensmann Hvaale, sikkert hadde reddet Nore for større ulykker. Bangs inntrykk var at folk flest i Nore så på Bergstøl som en flink og korrekt ordfører. Og at det var et hell og en lykke å ha Bergstøl i spissen.

-Journalist Tormod Ruud (ikke NS. Bror til skibrødrene Ruud fra Kongsberg) skrev et 2 siders lang positiv omtale av Bergstøl.

-Lensmann Kittil Hvaale, som arbeidet tett med Bergstøl under okkupasjonen, var ikke NS mann. Men han skrev i en 2.5 sides vitneforklaring mye av det samme som kom frem fra de forannevnte uttalelser. Han skrev at Bergstøl var dyktig og gjorde utmerket arbeid for kommunen i disse årene. Og han hevdet at Nore kommune i denne tiden var en av de beste kommuner i landet. Han nevner at Bergstøl holdt ytterliggående NS folk i sjakk og gjorde bygda en stor tjeneste ved dette.

-NS ordfører i Rollag, Olaf Frogner, ordla seg også positivt om Bergstøl i sin vitneforklaring. Han nevner at han selv og Bergstøl var enige om å tie om opplysninger de sporet opp om motstandsbevegelsens arbeid og den tragisk fallskjermhopp ulykke ved Trihynne vannet på Vegglijfjell i Rollag kommune i april 1943 (Hyttå 2020, 159). Noe de greide.

-Til slutt her kan nevnes en skriftlig vitneforklaring fra overingeniør Broch Due ved Nore Kraftanlegg: 'I alle saker hvor anlegget og kommunen har hatt forbindelser, har ordfører Bergstøl aldri latt sin politiske innstilling influere. Det har alltid kun vært saklige hensyn som har vært avgjørende. Det hendte endog at anlegget fikk saklig støtte av ordføreren mot hans egne partifeller'.

Rollag kommune

Norske styrker sprengte natten 14/15 april 1940 tre broer over Numedalslågen, ca. 50 km nord for Kongsberg, nemlig Ulvik veibro like ved Djupdal jernbanestasjon, en kombinert vei- og jernbanebro rett syd for Laugi jernbanestasjon (Bruhaug) samt Veggli veibro ved Mykstufoss (Hagelien 1995,19).

Til Rollag kom de første tyskerne derfor først 24. april - og snudde!

Den eneste trefning i kommunen mellom nordmenn og tyskerne skjedde ved fylkesveien ved Kleiverud i Rollag denne dag, og en ung tysker mistet livet (Hytta 2020, 36). Den første tyske bilen kom til syne sør for den nedlagte skolestua. De norske soldatene (tilhørende Dagaligruppa) hadde lagt seg i stilling på åsen ovenfor garden Kleiverud, nær Djupdal. Herfra var det godt utsyn sørover mot Stabekkleiva. Nordmennene angrep med maskingevær ild; og tyskerne trakk seg tilbake.

Dagen etter ble Veggli, i Rollag kommune, bombet. Hvorvidt dette var hevn for tapet av en sine den foregående dag, vites ikke. Ved 13 tiden slapp tyskerne 50-60 bomber på strekningen Gårder til Vamretveiten. Låvebygningen og sommerstua på gården Øvre Risteigen, langs hovedveien like syd for Veggli sentrum brant ned (Langs Lågen årbok 2020, 30). Huset til maler Risteigen ble skadet. På Mykstu ble en stall sprengt og en hest drept. Veggli stasjonsbygning (rett nedenfor Mykstu) ble skadet, samt noen jernbanevogner. Et mål skog ved Bjørkgård ble snauet ned (Samtale med lokalhistoriker Even Traaen og VW). En mann ble skadet av en bombesplint. Men ingen falt.

30.april kom de første tyskerne 'permanent' til Veggli. Neste dag, 1.mai, dro de videre til Nore kommune, noen på sykkel, noen på dresin langs jernbanelinja (Numedalsbanen var åpnet i 1927).

Ordfører ved krigsutbruddet i april 1940 var bonde Simen Rostad. Han var født i Rollag 1889 og gift med Sigrid Howlid, datter av Rasmus Howlid fra Hareid på Sunnmøre og Gro Skahjem fra Nore; sistnevnte i tett slekt med de kjente familiene Huseby og Nørstebø i Uvdal. Simen Rostad hadde folkehøyskole og jordbruksskole (på Sem i Vestfold) da han startet som gårdbruker.

Simen og Sigrid hadde omfattende interesser, jordbruksfaglige, sosiale, politiske og historiske (Hoff 1993,187). De satte positive merker etter seg. Nye stuebygninger og nye driftsbygninger ble satt opp i 1916 og i 1931. Jord og skog dyrket de opp. Simen bygde tidlig elektrisk kraftstasjon som skaffet elektrisitet til gården og drift av mølle og gårdssalg. Han ble en foregangsman i bygda når det gjaldt utnyttelse av elektrisitet i grendelaget.

Han kom tidlig med i faglig organisasjonsarbeid; og var formann i Rollag Landbrukslag i 1921-1923. Innvalgt i Herredsstyret ble han i 1919, og satt der til 1940. I 1938 ble han ordfører for andre gang; første gang 1929-1931. For Rollag Idrettslag var han en god støtte.

Det første kommunerådsmøtet i etter nyordningen ble holdt 15. februar 1941 på Fekjan gård, ledet av Rostad som ordfører. Lensmann Frogner ble valgt som nr.1 på formannslisten. Møtet hadde en sak; nemlig melding fra fylkesmannen av 2.januar 1941, hvor IDs forordning av 21.desember 1940 var sitert. Fylkesmannen fastslo at Simen Rostad på Stormoen var 'ny' ordfører i Rollag etter nyordningen, med N Stærnes som varaordfører. I møtet ble det

referert at oppnevning av formenn med varamenn var foretatt på fylkeskontoret den 22.januar; seks formenn med tilsvarende antall varamenn.

Om vedtaksprotokoller fra formannskapsmøter, er det funnet kun tre referater i IKA, på Statsarkivet i Kongsberg fra Simen Rostads tid som ordfører i okkupasjonsperioden: 24.april (kun én sak, Søknad fra Rollag Landbrukslag om lån på kr 2000), 15.juli (også bare én sak, om budsjett) og 24.oktober (også bare én sak, referering av krav fra den Tyske Wehrmacht om å levere 20 tonn høy til dem).

16. desember 1940 hadde Rostad sendt brev til fylkesmann Hundseid hvor han ba om å slutte som ordfører. Dette til tross måtte han fungere et år til, helt til 18.desember 1941. Da sa han fra at han ikke kom til å møte i Herredsstyret mer (Rapport til Politimesteren i Kongsberg fra konstituert lensmann Harald Gladheim i Rollag og Veggli, 6.mars 1947). En stund etter fikk han beskjed gjennom fylkesmannen at han var løst fra stillingen (ibid.,). Etter sterkt påtrykk fra fylkesmann Hundseid fortsatte Rostad i vervet som ordfører helt til 22. desember 1941. Han var oppnevnt av ID selv om han aldri var medlem av NS. (Dog ble han nevnt i 'Liste nr. 1 fra 1945', over mistenkte for landssvik. Offentliggjort i 2014 på Vega Forlag A/S, side 607).

31. oktober 1941 sendte han et skriv til fylkesfører i Buskerud (ved NK Odd Viig, Drammen) hvor han viste til fylkesførers skriv av 20. oktober 1940 om innmeldelse i NS for å unngå ordførerskifte. Odd Viig viste seg aggressiv og ville sterkt ha Rostad inn i NS. Rostad besvarte Viigs brev med 'Heil og Sæl', og meddelte at han var enig i programmet til NS. Imidlertid konkluderte han med at han ønsket avsløsning som ordfører, da han uttalte at han aldri hadde følt seg hjemme i de gjøremål som tillegger en ordfører. Det plaget han at han ikke hadde mer tid til praktisk virksomhet, som lå hans interessefelt mye nærmere (Rostads brev til NS fylkesfører av 31.oktober 1940).

Omsider fikk han beskjed gjennom fylkesmannen at han var løst fra stillingen (ibid.,). Etter dette deltok ikke Simen Rostad på flere slike møter. Han deltok ikke på herredstingets møte 26.november 1941. På møtet 18.desember 1941 takket han for seg og meddelte der at dette var hans siste møte som ordfører. Nå kom han ikke til å delta mer. I en skrivelse av 6.juni 1945 reflekterte Rostad over at han burde ha meddelt dette på møtet allerede 30.august 1941.

Simen Rostad ble satt under tiltale etter okkupasjonene etter landssvikanordningen (den provisoriske anordning av 3.oktober 1941). Grunnlaget for siktelsen var:

- a) Han var ordfører i Rollag ved krigsutbruddet og frem til 22.desember 1941, da lensmann Olaf Frogner overtok.
- b) Hans undertegning av opprop i august 1941, sammen med en rekke av landets ordførere, kunngjort i en rekke av landets aviser – det såkalte legionsoppop. Dette var en inntrengende appell til norske kommuner om oppslutning 'mot faren fra øst'.
- c) Han unnlot i herredstyremøte 30.august 1941 å protestere mot tingets vedtak om å yte kr 200 til Den norske legion (sak nr. 119).

(Kilde: Skriv fra Politimesteren i Kongsberg til Statsadvokaten for landssviksaker i Buskerud, 9.april 1947).

Rostad fikk en bot på kr 10 000 og rettighetstap etter loven.

Det at Rostad lot seg overbevise av fylkesmann Hundseid om å fortsette som ordfører, ble skjebnesvangert for Rostad. I Høyesterettsdommen mot Hundseid ble Hundseid sitert på at han forsøkte å motvirke nazifiseringen. Ved å oppnevne den tidligere ordfører (Rostad), som ikke var NS medlem og ikke slik som han det følgende år var nødt til, nemlig en vaskeekte nazist, kan sies å være ledd i Hundseids bestrebelser her.

Angående den nevnte undertegning av avisoppropet i august 1941, fremkom at ingen av disse ordførere skrev under sitt navn under oppropet. I 'beste fall' hadde de fått en telefon henvendelse om dette:

-Ordfører Bergstøl i Nore:	Benektet å ha gitt samtykke
-Ordfører Pytte i Ytre Sandsvær:	Benektet også
-Ordfører Haug i Øvre Sandsvær:	Benektet også
-Ordfører Rostad i Rollag:	Fikk sitt navn påført uten hans vitende
-Ordfører Lande i Kongsberg:	Bekreftet å ha fått telefonforespørsel
-Ordfører Tandberg i Uvdal:	Bekreftet også telefonforespørsel

De to sistnevnte erkjente etter okkupasjonen å ha gitt samtykke til underskrift med deres navn.

Alle ordførere som hadde underskrevet oppropet ble arrestert etter okkupasjonen. Imidlertid ble ikke Simen Rostad arrestert. Lensmann Foss i Rollag fant grunn til å stole på Rostads utsagn om han ikke kjente noe til dette.

Når det gjaldt bevilgningen på kr 200 til Den norske legion, fremgikk at Rostad forsøkte å motarbeide denne bevilgningen i herredstyret. Imidlertid levte han seg inn i de demokratiske metoder og bøyde seg for flertallet (Skriv fra overretts sakfører Nils Sagaas, Kongsberg til Riksadvokaten, 11.februar 1949).

Olaf Frogner, født 1901 i Rollag; lensmann og varaordfører, **overtok ordførerrollen** etter Simen Rostad 18.desember 1941 og **satt okkupasjonstiden ut**.

Frogner var knyttet til Rollag lensmannsstilling fra 1920, først som betjent. Han ble lensmann i 1934, som hans far var før ham. Han var meget avholdt og meget dyktig som lensmann, sier rapporterte kilder (Frogners Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 28.september 2022). Han var dessuten herredskasserer i tiden 1925-1935.

Han meldte seg inn i NS 18.desember 1940 (Rapport til Politimesteren i Kongsberg 4.juni 1945). Han betalte kontingent til 1.januar 1945. Frogner uttalte i denne rapporten at daværende ordfører i Rollag Simen Rostad rådet ham til å gå inn i NS (Rostad var aldri medlem) for å unngå å få en ny lensmann. Bygda var best tjent med Frogner, mente Rostad, som hadde stor tillit i herredet.

Frogner sa senere at han følte det som en forpliktelse overfor bygdas befolkning å fortsette i sin stilling som lensmann. Som lensmann var det allment forstått i bygda at Frogner gjorde alt han kunne for å bevare ro og orden. Han holdt tyskerne utenfor så meget som mulig. Frogner dekket godt over bevis slik at tyskerne aldri holdt en eneste razzia i Rollag. Olaf Frogners kone meldte seg også inn i NS for å støtte sin mann. Han var en meget passiv personalleder for NS i kommunen fra 1941. Han hadde ingen andre verv i NS. Han sier han aldri bar NS uniform og var aldri medlem av hirden. Det er ikke dokumentert at Frogner hadde noen økonomisk gevinst av sitt NS medlemskap, snarere det motsatte. Han måtte

nemlig leie betjent på lensmannskontoret da han overtok ordførerstillingen 1.januar 1942. Han skriver i en tilleggsforklaring til Kongsberg Politikammer i 1945 (Frogner's landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 28.september 2022) at han ikke tok ordførerjobben for å fremme noen NS politikk, men å gjøre det beste for kommunen og dens befolkning. Han mente han hadde gode muligheter til det. Han hevdet her at det eneste påbud fra departementene han hadde etterkommet var bevilgningene til Frontkjemperkontoret og Den norske legion. Han remset opp en del påbud han ikke hadde etterkommet (innsamling av tallgjenstander fra offentlige bygninger, opprettelse av kontrollstasjon for mor og barn, oppnevning av NS fattigstyreformann, oppnevning av ny idrettsnemnd og oppnevning av tilsynsmann for ungdomslagets eiendeler).

Frogner sa videre at han aldri hadde favorisert NS folk hverken som lensmann eller ordfører. Etter vedtaksprotokollene fra kommunerådsmøtene å dømme, som finnes i IKA, Statsarkiv Kongsberg, holdt Frogner syv møter i 1942 som ordfører. I flere av møtene ble meldinger fra Landbruksdepartementet sitert, blant annet om montering av gass generator på en privat traktor, som kommunen kunne bruke. Det var få poster på hvert møte, som for en stor del dreide seg om kommunens budsjett situasjon.

I 1943 var møtehyppigheten større, 14 møter ble avholdt. Mye gjaldt kommunebudsjetter, en del om vedlikehold. I februar møtet ble henvisning til endringer i Kommuneloven av 1938 gjort, med oppnevning av et tredje medlem av ligningsnemnda i kommunen. Og i mars møtet ble nye formenn i overligningsnemnda oppnevnt, også under henvisning til 1938 endringene.

I 1944 ble fem møter avholdt, mest om budsjettposter. Og i 1945 avholdt Frogner to møter før han måtte tre tilbake. Siste møtet til Frogner var 6.april, hvor elektrisitet forsyningssituasjonen i kommunene ble diskutert. Ingen konklusjon ble trukket.

Interessant at krigens gang i Europa ikke er nevnt overhode i kommunemøtene i Rollag under okkupasjonen. Frogner var vurdert som en positiv nazist og ansett som en bra og skikkelig mann. Første ordførermøte etter fredsslutningen var 4.juni 1945. Her ble Gunvald Birketvedt ordfører. Sigbjørn Aarvelta, Ulrik K Hoff og Kittel Berg deltok også på dette første møtet.

Olaf Frogner fikk følgende straff etter okkupasjonen (Høyesterettsdom av 23.oktober 1948): kr 3000 i bot og tap av lensmannsstillingen i Rollag og Veggli.

Når retten fant å kunne avgjøre saken med kun en bot skyldes det Frogner's motiv for innmeldelsen i NS og for de gode handlingene han hadde utført. Som personalleder i NS hadde han intet foretatt seg og motstrebende hadde han bevilget de nevnte pengebeløp til NS og tyske formål. Han ble ikke fradømt stemme- og verneretten i 10 år, ifølge aktor Thaulow Riiber i skriv av 18.desember 1947.

Ifølge vitneuttalelser i Landssvikarkivet finnes omtrent utelukkende positive skildringer av Olaf Frogner, både som lensmann og ordfører. Retten uttalte også at han var meget dyktig og avholdt; og at han utførte handlinger som var til gangs for landet; og at hans virksomhet medførte stor personlig risiko (Frogner's landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 28.september 2022). Han drev sin virksomhet saklig og skjønnsom til gagns for bygden, skrev høyesterettsadvokat Harald Wellen 7.februar 1948.

En meget interessant positiv uttalelse om Olaf Frogner kom, 31. mai 1945, fra en sentral NS leder i Rollag, Niri Stærnes (Om Stærnes: Lokalhistoriker Even Traaen, Rollag. Samtale med VW). Han var gårdbruker og nabo til Frogner; hadde vært NS lagfører, tilsluttet Hirden og Germanske SS og hadde også kontakt med Morio, tyskernes leder av etterretningstjenesten i det sydlige Norge fra 1943. I avhør til lensmannen i Rollag nevnte dato i 1945, en rapport som gikk videre til politimesteren i Kongsberg, uttalte Niri Stærnes 'at lensmann Frogner og han selv som lagfører i NS kan takkes for at tyskerne ikke har foretatt nogen undersøkelser eller rassiaer her i bygda'. (Opplest og vedtatt, Rollag den 31.mai 1945. Signert Niri Stærnes.)

Niri Stærnes melde seg inn i NS 17.november 1940 og opprettholdt medlemskapet okkupasjonstiden ut. Han betalte medlemskap, deltok i NS møter og var aktivt medlem av partiet. Han deltok på NS lagfører kurs på NS Førerskole på Jessheim. Han var lagfører fra 1941 og medlem i Hirden fra 30. juni 1941. Våren 1943 deltok han som hird i kontroll- og vakttjeneste i grensetraktene i Østmarka, innenfor Kongsvinger. Stærnes var en sentral mann i bygda. Han var utnevnt av NS i 1943 til formann i skolestyret i Rollag, og han var forretningsfører i Forsyningsnemnda høsten 1941. Dog uttalte Simen Rostad etter okkupasjonen at Stærnes fikk denne jobben på grunn av kvalifikasjoner, ikke på grunn av sitt NS medlemskap. Hvorvidt Rostad var et uhildet vitne her, kan jo diskuteres.

En annen vanskelig sak med Niri Stærnes var hans skarpe brev til flere personer i Rollag, i mai 1941 der han ba dem slutte med 'usømmelige og løgnaktige' beskyldninger mot NS. 'Ellers vil De bli anmeldt til politiet for dette.' Brevene var på NS papir og signert lagføreren i Rollag, med 'Heil og Sæl', Niri Stærnes. Selv om dette ikke ble fulgt opp videre, var det meget ubehagelig for mottagerne å få, og tallet med i landssvikdommen mot ham.

Niri Stærnes var altså ingen hvem som helst. Han hadde vært aktiv idrettsmann; var aktiv skytter, med i styret i Skytterlaget i kommunen, hadde vært formann i Rollag Idrettslag og var formann i Rollag krets av Norges Livredningsselskap. Hans far var kasserer for Rollag og Veggli Sparebank, og selv var han kasserer for Telefonselskapet i kommunen.

Og som nærmeste nabo til ordføreren, var det ikke en liketil oppgave Olaf Frogner hadde for å balansere et fornuftig forhold til den viktige NS mannen Niri Stærnes. Det synes som Frogner balanserte dette godt.

Våren 1942 satte han opp såkalte 'Jøssinglister', som han sendte til NS Kretsorganisasjon i Drammen. Her listet han opp navn han mente var 'farlige' for NS; 30 såkalte 'statsfiendtlige elementer' (Tiltalebeslutning mot Niri Stærnes av 4.mai 1946). Stærnes fikk tre års tvangsarbeid og tap av rettigheter i ti år på grunn av overtredelse av straffelov og landssvikanordningen. Han fikk altså en langt strengere straff enn sin nabo, Olaf Frogner, lensmannen og ordføreren.

I tillegg til Niri Stærnes, var det en annen gårdbruker i kommunen som kunne kreve årvåkenhet, Asle Kvislen, på Urstad gård (Kilde: Even Traaen. Samtale med VW). Han var innmeldt i NS 16.november 1940 og i Hirden fra sent oktober 1941. Han var støttende medlem av Germanske SS Norge i 1.5 år. Han gjorde også grensevakt (sammen med Niri Stærnes) i Østmarka inn mot Sverige. Han deltok i Hirdens Alarmenheter, stasjonert i Drammen og deltok i tog-, bil- og passkontroller samt rassiaer i Drammensdistrikt. Han deltok også i den beryktede Eggedalsrassiaen sammen med tysk og norsk politi ved

påsketiden 1945. Her oppsto kamp med norske hjemmefrontstyrker med flere tap på begge sider. Asle Kvislen uttalte at han stemte NS ved Stortingsvalget i 1936; og meldte seg inn da han fant programmet godt. Vitner uttalte etter okkupasjonen at Asle Kvislen sto hardt på sine NS meninger og var en stri natur (Rapport til lensmannen i Rollag og videre rapport til politimesteren i Kongsberg (jnr. 422, 1945)). Han var også medlem av NS Hjelpeorganisasjon. Det gjorde ikke 'saken' enklere for ordfører Olaf Frogner at flere i familien Kvislen var NS medlemmer. Asle Kvislien fikk en langt strengere straff enn ordfører Olaf Frogner.

Flesberg kommune

I Flesberg viste de tyske angriperne seg på vei til Rollag, hvor de snudde, 24.april 1940. Søndag 28. kom den første hovedstyrken til Flesberg, anslagsvis 150-200 soldater. Dette var midt i kirketiden mens folk satt inne til gudstjeneste (Langs Lågen, Årbok 2020, 25). Plassen foran Flesberg Handelslag, langs hovedveien, ble tettpakket med tyske stålhjelmer og kjøretøy. Maskingevær pekte alle retninger. Mange Flesberginger ble vettskremte da de kom ut fra gudstjenesten. Tyskerne plasserte seg på de nærmeste gårdene og etablerte maskingeværstillinger. 25 inntok drengestua på Nord-Førle gården. Tyskerne hadde med seg både lege og to feltprester. Tyskernes inntreden skremte Flesbergingene, som tok med buskaper sin til mer avsides liggende gårder. De gårder som lå nærmest der tyskerne holdt til, ble stort sett tømt for folk. Tirsdag 30.april dro flere tyske styrker med utstyr nordover dalen med tog. Resten av tyskerne i Flesberg returnerte til Kongsberg. Deretter kom folk tilbake til gårdene sine (ibid.,26).

I Flesberg var Tov Flatin og Einar Evju ordførere; Flatin til 1942, da han ble syk og fratrådte. **Tov Flatin** var en kjent kulturperson i bygda. Han var født i 1878; og kom fra Seljord i år 1900. Der hadde familien hans bodd i over 300 år. Han var lærer i Flesberg til 1943. Han samlet lokalstoff og ga ut flere bøker, blant annet folkeminnesamlinger, 7 i alt, 'Gamalt frå Numedal'. Han samlet også lokalstoff fra Seljord og om folkeminne i Telemark. I 1914 skrev han 'Buskerud Amt 1814-1914', etter oppdrag fra utstillingsnemda for Buskerud fylke. I 1923/24 var han med på å etablere *Lågdalsmuseet i Kongsberg* og satt i styret her til midten av 1940-årene. Som 60-åring fikk han Kongens fortjenestemedalje i gull (i1938). Samme år ble han enkemann, og han giftet seg ikke igjen. Han tok lærereksamen ved Seljord privatseminar i 1898 og ble samme år tilsatt som lærer i Brunkeberg i Kviteseid herred. I år 1900 ble han tilsatt som lærer i Flesberg, med bopel i Lyngdal i kommunen. Fra 1918 fikk han et statsstipend til innsamling av folkeminne og granskning av bygdesoger i Numedal. I et brev til NS ledelsen i Drammen ved en herr Georg Ibsen, skrev han 27.november 1941 at han nå holdt på med en bygdebok for Nore herred. I 1925 ble han av Venstre valgt til medlem av Flesberg Herredsstyre. Han var medlem av herredsstyret fra 1926 og var formann i skolestyret. Han var ordfører og venstremann i tiden 1935-37 og fra 1938-1941. Han var medlem av Norges Lærerlag og hadde hatt medlemskap i Noregs venstrelag. 14. desember 1940 meldte han seg inn i NS. 1.januar 1941 ble han oppnevnt som ordfører etter nyordningen og fortsatte som ordfører til 1942, da han trådte til side for Einar Evju, på grunn av skrantende helse han hadde hatt etter en operasjon som 60 åring i 1938. I 1943 sluttet han som lærer, 65 år gammel.

Den eneste begrunnelse som er funnet om hvorfor han valgte NS, kan spores i forannevnte skriv til NS ledelsen i Drammen, hvor han åpnet med å fortelle at han meldte seg inn i NS i desember i fjor og 'er velnøgd med det; men eg har sendt frå meg medlemsboka mi so eg ikkje kan gje opp meldemsnr. mitt'. For å kunne vie seg mer for ordføreryrket, fortalte han at han fra november 1941 har fått vikar i skolen. Skrivet ble avsluttet med: 'Ja, dette er visst mer enn nok om meg. Lyngdal i Numedal, den 27.november 1941. Heil og sæ! Tov Flatin'. Tov Flatin holdt i alt ti formannskapsmøter i 1941. På det første møtet, 17.februar 1941, refererte han IDs forordning av 21.desember 1940. I 1942 gjennomførte han kun fire møter. Møtene var lite preget av den spesielle situasjon landet var oppe i.

Også en annen lærer i Flesberg meldte seg inn i NS, Torgeir Flaatrud, i oktober 1940. Han var også kirkesanger og bodde på klokkergården Søre Førle fra 1932 til 1962. Flaatrud fikk gode attester fra flere fremtredende bygdefolk; men ble likevel avskjediget som lærer.

Hellik Livland var en periode varaordfører. Han var ikke NS medlem.

Lensmann Ole Aas, derimot, var NS medlem. Han skrev rapport om forholdene, spesielt i Svene, og hevdet at forholdene mellom tyskerne og lokalbefolkningen etter hvert ble godt. At det gikk så bra, hevdet lensmannen, var flesbergingenes rolige oppførsel. Han hadde inntrykk av at fienden nesten ble betraktet som gjester, skrev han til slutt. Første medlemsmøte var hos Olaf Vatnebryn, Svene, 15.mars 1941.

16. juni 1945 kom erklæring om offentlig tiltale på ordfører Flatin; fra Kongsberg Politi-kammer for overtredelse av den provisoriske anordning fra 15.desember 1944. Grunnlaget for tiltalen var at han hadde vært medlem av NS i tiden etter 8. april 1940. Det ble også vist til herredsstyrets møtebok av 30.juli 1941 hvor det fremkommer at Flatin, som ordfører fikk herredsstyret med på å gi løyving til Den norske legion med kr 500, noe som ble utført 15.august 1941 (Tov Flatins landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 7.juni 2022).

Tov Flatin falt imidlertid fra 4.september 1945 etter mangeårig skrantende helse. Det ble derfor ikke reist krav mot boet (Erstatnings-direktoratet 28.mars 1948).

I vurdering av Flatin fra lokalbefolkningen var det ikke observert noe negativt i noen skrifter. Mitt inntrykk er at det var allment akseptert at han utførte en grei jobb og ikke gjorde noen vanskeligheter for bygdesamfunnet.

Einar Evju overtok som ordfører i 1942 da Tov Flatin ble syk. Evju var født i 1891 og gift med Karen Howlid. Karen var søster til Sigrid Howlid som var gift med Simen Rostad, ordføreren i nabokommune Rollag. Ordførerne Evju og Rostad var således svogere, begge av velstående ætter -fra såkalte høysosiale miljøer. Einar Evju kom fra Evju gård, regnet som en av de største og mest verdifulle gårdene i hele Numedal (Vinger 1990, 465). Evju hadde Middelskolen i Kongsberg og deretter Buskerud Landbruksskole.

Einar Evju drev først et par år forretning på Andenes i Vesterålen sammen med sin svoger Lars Skahjem. Så drev han konfeksjonsforretning i Kongsberg med en annen svoger – sin hustrus bror Bernhard Howlid. Da Einars far falt fra i 1920, overtok han slektsgården Evju. Han meldte seg inn i NS 24.januar 1941 og ble stående okkupasjonstiden ut. Evju begrunnet sin innmeldelse med situasjonen i landet og mente det var best å støtte NS. Skjønt han hevdet han ikke var interessert i politikk. Han meldte seg inn fordi han ble medlem av

Herredsstyret (1.januar 1941), uttalte han (Kilde: Rapport til Politimesteren i Kongsberg, fra Einar Evju, avgitt av konstituert lensmann i Flesberg, O Gjellerud, 6.juni 1945).

På IKA Statsarkivet, Kongsberg finnes følgende vedtaksprotokoller fra Einar Evjus tid som ordfører under okkupasjonen: I 1944 kun én protokoll, fra 31.januar 1944 om oppnevning av medlemmer til forsyningsnemnd. Og to fra 1945: I februar hvor det ble behandlet oppnevning av medlemmer til et kommunalt råd, og ett 23.april hvor varamann til skogbrannsjef ble oppnevnt; altså få og ikke store saker.

Evju skrev i sin rapport til Politimesteren at han overtok ordførervervet i november 1942 etter Tov Flatin, som ble syk. Han hevdet at han aldri hadde vært medlem av Hirden, ei heller båret uniform. Han nevnte at han hadde hatt bæretillatelse på jaktvåpen og benyttet sitt private haglegevær. Han skrev også at han hadde radiolisens. Han meddelte at han aldri hadde deltatt i noen overvåkingsorganisasjoner; og at han aldri hadde angitt noen; selv om han hadde hatt anledning til det. Hjemmefronten i Flesberg kjente han til og en del navn som var med der. Men han uttrykte at han aldri kunne tenke seg å foreta seg noe med det. Han nevnte også i denne rapporten sine tillitsverv i NS, som organisasjonsleder, bondefører og opplæringsleder. Han hevdet også at han hadde drevet som kjøpmann og bonde, og aldri tidligere vært straffet.

I Rapport til Politimesteren i Kongsberg 5.desember 1945, fra konstituert lensmann i Flesberg, Erling Hvaale, ble det skrevet at Einar Evju var grei som ordfører og ekspeditte med sine saker. Han var interessert i større oppgaver for kommunen; for eksempel elektrisitet-saken. Det var i hans tid som ordfører at kommunen satte av kr 20 000 til elektrisitetssaken. Og han var interessert i utbygging og forbedring av veier og bygninger i kommunen. Det fremgår av denne Rapporten at Evju ofte hadde lyst til å gå utenom NS-lagfører Olav Vatnebryn. Evju ga inntrykk av at han hadde bygda beste og dens innbyggere som sitt hoved-anliggende, ifølge denne rapporten.

Flere vitner er sitert i denne rapporten; og de fleste går på at Einar Evju ikke var besjelet av noen tysk nazi mentalitet, men heller sunn nasjonal innstilling.

Tiltale for landssvik ble reist mot Einar Evju 2.august 1945. Da hadde han sittet i varetekt siden 9.mai 1945.

I henhold til landssvikanordningen – den provisoriske anordning av 15.desember 1944 – ble Evju tiltalt for

- a) Å fortsette sitt NS medlemskap, også etter 8. april 1940; og innbetale kontingent ut 1944. Og innehadde tillitsverv i Flesberg lag av NS, som organisasjonsleder, bondefører og opplæringsleder.
- b) At han i egenskap av fungerende ordfører i møte 31.mai 1943 bevilget kr 500 til Frontkjemperkontoret, som ble utbetalt av herredskassen 25.juni samme år. (Dessuten hadde han bevilget kr 300 til Den norske legion, 30.juli 1941. Da var han riktignok ikke ordfører, kun medlem av Herredstinget. Men han protesterte ikke mot bevilgningen).
- c) At han fungerte som ordfører i Flesberg fra 18.november 1942 og ut året 1944, og virket som oppnevnt ordfører i 1945 til 7.mai 1945. Dessuten at han var kommunens sekretær i samme tidsrom

Einar Evju ble dømt til 1 års fengsel og fikk bot på kr 10 000, samt inndragelse av kr 3 000 og erstatning på kr 15 000 (Einar Evjus Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 3.juni 2021). At det på Evju gård ble produsert og solgt takspion og kantet tømmer for lafting av hytter til den tyske okkupasjonsmakten fra et sidespor og lasterampe på jernbane, tellet nok også med til Einar Evjus straff. Bonden Anders Buen, også NS medlem (Liste 1, 1945 og 2014, s 98) nær Buvann, ved Søre Blefjell, i daværende Jondalen, nå Kongsberg kommune, var ansvarlig for monteringen av sagene og driften av sagbruket. Men det var Einar Evju som leverte tømmeret og hadde betydelige inntekter av dette i disse årene (Se vedlegg fra tidligere yrkesoffiser (oberst) Åge Bjøråsen, Flesberg. Samtale VW/Bjøråsen 07., 10. og 21.oktober 2022).

I skriv fra Politimester i Kongsberg, T Eid, 22.september 1945, til Eidsivating Lagmannsrett, ble nevnt i skjerpene retning det tunge ansvar som hvilte på Einar Evju, som hørte til bygdas mest fremskutte menn. Han var en av de største og mest ansette bønder i Flesberg. At han gikk inn i NS, og ble bondefører, medvirket til at mange bra menn i Flesberg ble ført på villspor ved å gå inn i NS og dermed kom i ulykke (ibid.,).

Min konklusjon om forholdene oppsummert i de fire Numedalskommunene under okkupasjonen.

Etter forholdene var Numedalskommunene (Uvdal, Nore, Rollag og Flesberg) rolige steder under okkupasjonstiden og slapp bedre fra det enn mange andre bygder i Norge. Dette skyldes nok også fornuftige NS ordførere i disse kommunene, i tillegg til at andre områder, med unntak av kraftverket i Nore, hadde langt større strategisk betydning for tyskerne.

Kongsberg kommune

13.april kom tyskerne til Kongsberg for fullt. 300 tyske soldater rykket inn i byen. Infanteriregimentet (IR3) på Heistadmoen militærleir hadde mobilisert 2000 soldater. To dager tidligere hadde tyske fly beskyttet Heistadmoen med mitraljøser. En ingeniørsoldat ble truffet og omkom (Langs Lågen 2010, 88). En bombe falt over Lågen i Kongsberg by og knuste noen vinduer i hotell Bondeheimen ved Numedalslågen. Det norske forsvaret svarte med mitraljøseild fra forsvarsstillingene sine i Tofsrud i Gomsrud (syd for sentrum) og med kanoner fra Stertebakke, øverst ved Drammensveien (mot Oslo), uten virkning på tyskerne. Den 12. april rømte luftvernssoldatene, noen mot Rjukan gjennom Jondalen. Disse ble imidlertid stoppet av militær ledelse som fortalte konsekvenser av slik desertering. De innfant seg dermed igjen på Heistadmoen. Drammen ble besatt om ettermiddagen 11. april av tyskere som kom i busser, leid av Schøyen busselskap. 12. april var tyskerne kommet til Krekling i Øvre Eiker, og sent kveld ankom de første Kongsberg. Det er motstridene kilder om klokkeslettet (Langs Lågen 2010, 93).

I løpet av dagen 13. april kapitulerte oberst Steen, regimentsjefen på Heistadmoen, uten kamp. Han ble stilt for krigsrett etter fredsslutningen, men frikjent. Ikke alle soldatene på Heistadmoen aksepterte oberstens beslutning. Noen, under secondløytnant Hannevig, dro til Telemark og kjempet mot tyskerne i Vinjesvingen i Åmot kommune, Telemark.

Etter forsvarsplanene fra 1940 var det ikke disponert militære styrker til direkte forsvar av Kongsberg by (Johnsen 1956, 20) og Kongsberg Våpenfabrikk. Unntaket var Kongsberg

Luftvern, med 2 kanonbatterier (forsvarsstillingene Tovsrud og Stertebakke, som nevnt) og såkalt Samlestasjon, oppsatt i september 1939. Samlestasjonens oppgave var å koordinere 19 luftvarslingsstasjoner i nærområdene på Østlandet (ibid., 25). Den tredje militære kommandomyndighet i Kongsberg området var altså IR 3 på Heistadmoen. Merkelig nok var disse tre enhetene helt uavhengig hverandre og rapporterte til tre forskjellige militære enheter, noe som gjorde samarbeid og koordinering mellom dem ikke helt enkelt (ibid., 25).

Anton Lande var ordfører i Kongsberg under okkupasjonen; født i 1890 i Ytre Sandsvær.

Han var ligningssjef i Kongsberg fra 1930 og ansett som en kapasitet på ligningsvesenets område, med en arbeidsevne av de sjeldne. Han var tidligere ordfører for Arbeiderpartiet. Lande var medlem av Kongsberg formannskap fra 1925. Fra 1930 fungerte han som formannskapssekretær og ligningssjef. Fra 1929-30 var han ordfører, samt fra 1938 til 8. mai 1945.

Han hadde en rekke verv i Kongsberg. Her kan nevnes, i flere verv som formann: Den Tekniske Aftenskoles styre; i styret for Kongsberg kommunale Handelsskole i flere år; i Tilsynsutvalget og senere det stedlige styret for Vinmonopolet i Kongsberg; Det kommunale turistutvalg i flere år; Den kommunale hotell komite; Styret for Kongsberg kommunale Aldershjem i en ti-års tid; Det kommunale administrasjonsutvalg etter krigsutbruddet; Kriserådet i Kongsberg; Buskerud Skikrets i flere år; Numedal skikrets i flere år – etter utskillelsen fra Buskerud skikrets; Kongsberg skytterlag, 2 ganger á 2 år; Kongsberg Idrettsforening avdeling for turist og friluftsliv; Kongsberg idrettsforening (President) i 1913 og 1924; var autorisert friidretts dommer, i Byggekomiteen for Knutehytta, i Hovedkomiteen og arbeidsutvalget for Kongsberg filmen; komité for forenkling i den kommunale administrasjon i byen (1929); Dessuten medlem i Norges Sykkelforbund i 6 år, medlem av Norges Idrettsforbunds lovkomite i flere år og mangeårig nestformann i Buskerud Distriktslag for idrett (Anton Landes Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 20.juni 2022).

Sommer 1940 ble han oppnevnt som ordfører av fylkesmann Hundseid og var innmeldt i NS fra 1. september 1941. Han ble sett på som NS mann fullt og helt. Etter innføringen av førerprinsippet i 1941 fortsatte han som ordfører. Han ble også utnevnt til såkalt personalleder i NS og uttalte etter okkupasjonen at motivasjonen for det var å kjempe mot tyskerne. I henhold til vedtaksprotokollene hans fra kommunestyremøtene etter nyordningens innføring, fantes intet om nyordningen i det første møtet (7.januar 1941). Her var kun behandlet omlegging av Drammensveien i Kongsberg. I møte nr. 2 (9.januar 1941) refererte ordfører Lande rundskriv fra ID av 18.november 1940 angående meldinger til pressen, og han viste til tidligere vedtak i formannskapet den 10.desember 1940 om bemyndigelse for ordfører til å gi de fornødne meldinger til pressen.

Det ble holdt formannskapsmøter omtrent en gang ukentlig i 1941; og det finnes kopi av 33 møtereferater fra det året hos IKA, Statsarkivet i Kongsberg. Omtrent alle sakene lignet på det som ble behandlet før okkupasjonen. Intet tydet på at landet var okkupert. I 1942 ble det avholdt like mange møter; med omtrent samme inntrykk som møtene fra 1941. I møtet fra 9.februar 1942 ble det nevnt for første gang om ordførervalget i henhold til nyordningen samt oppnevning av ligningsnemnd. Ellers omhandlet noen av møtene oppnevning av medlemmer til diverse råd og utvalg i kommunen. Dog er ikke omtalt at dette hadde med

nyordningen å gjøre. I 1943 var møtene noe færre enn de to foregående år; men likevel ble omtrent 25 møter avviklet i henhold til møtereferater. I 1944, derimot var det like mange møter som i 1941 og 1942. I 1945 ble hele 8 møter holdt. Mange av møtene i alle disse årene hadde avsluttende agendapunkter som: 'Rådmannens innstilling tilrås', eller 'Rådmannens tilråding vedtas'. Etter alle disse referater å bedømme, virket som det var tett samarbeid mellom ordfører og rådmann.

Interessant å legge merke til at det siste kommunestyremøte ordfører Anton Lande holdt (24.april 1945) hadde følgende siste tre agenda punkter: Klage om eiendomsskatt og hundeavgift; melding om at Wehrmacht dekker utgiftene til reservelager av knott; og det siste punktet i Landes ordførertid: 'Herman Hauges avgift for hunden 'Lady' for 1944 ettergis.' Rådmannens tilråding ble vedtatt'. Intet var nevnt om okkupasjonsårene.

I Rapport til Politimesteren i Kongsberg, 21.mars 1947, avgitt av politikonstabel Oscar Tonby, meddelte rådmann Wilhelm Ottesen, som vitne, at Lande opprinnelig hadde uttalt at han ikke ville la seg kjøpe ved å melde seg inn i NS. Men innmelding kom. Han oppga som grunn til medlemskap at det ble et ufavorabelt krav at han måtte være NS medlem for å kunne fortsette som ordfører.

I forhørsretten for Kongsberg, 11.juni 1945, hvor han ble siktet for forbrytelser mot straffeloven og provisoriske anordninger av 3.10 1941 og 15.12 1944, ordla han seg slik at han av hensyn til kommunens tarv fant at han burde etterkomme kravet om innmeldelse i partiet. Han sa også da at han fant programmet deres delvis godt, og mente at han som dreven kommunalpolitiker kunne fortsette med å stille med styret av kommunen. Han fant intet galt ved å gå inn i NS. Det var ikke idealistiske grunner som lå bak innmeldelsen, ifølge ham selv. Han var sågar forespurt av fylkesfører om å overta som ordfører i Drammen, noe han avslo, med begrunnelse at hans kommunale interesse lå i Kongsberg, noe fylkesfører aksepterte (også fordi erstatter i Kongsberg ville være vanskelig å finne).

Oppnevnt som såkalt lagerpersonalleder utferdiget han attester ved alle tilsetninger i Kongsberg og de som søkte seg ut av byen. Han søkte å få de beste, uten partihensyn. Det viste seg at det var relativt få NS folk som fikk ansettelse. Lande deltok ikke aktivt i partiet, og var ikke tilknyttet noen organisasjoner tilhørende NS. Han stilte seg heller aldri til disposisjon for det tyske eller norske politi i deres etterforskning etter 'Jøssinger (populær benevnelse på nordmenn som var motstandere av okkupasjonsmakten og NS).

Tiltalen mot ordfører Lande var begrunnet i:

- a) Anton Lande ble medlem av NS 2.september 1941 og opprettholdt medlemskapet til partiets oppløsning. Han var personalleder i NS fra slutten av 1942 til samme tid. Som personalleder avga han bedømmelser av rekke Kongsberg folk til bruk for tysk sikkerhetspoliti.
- b) Han sto som ordfører fra 1.januar 1941 til 7.mai 1945.
- c) Som ordfører samtykket han i å bli ført opp som opprop 'Norge-Finland' i *Buskerud Blad* 6.august 1941. (Samme 'opplegg' som under ordførerne i Uvdal og Rollag.)
- d) Som ordfører bevilget han kr 1000 til Den norske legion, 29.juli 1941 og kr 2000 til Frontkjemperkontoret 25.oktober 1943.

I rapporter til Politimesteren i Kongsberg var det en del positive ord om ordfører Lande:

-8.april 1947 fra politikonstabel Oscar Østlid, som intervjuet vitne Finn Haug. Finn Haug var NS medlem og hadde Lande som sjef fra april 1942 og okkupasjonstiden ut. Haug sa at han aldri hørte Lande uttale noe positivt om NS overfor sine underordnede eller forsvarte de overgrep som ble foretatt. Tvert om fordømte han arrestasjoner. Han gikk alltid for å være saklig, etter Haugs mening.

-1.februar 1946 fra Ruth Eid, ektefelle til politimester Eid, som uttrykte at Lande hadde opptrådt hjelpsom og korrekt og gjorde hva han kunne for å hjelpe henne i en vanskelig sak i februar 1944.

-28.januar 1946 fra bokhandlerekspeditrise Astrid Nilsen hos Georg Sverdrup Bokhandel; som hjalp til med en vrien sak i 1943, hvor Lande var positiv.

På den annen side finnes uttalelse av rådmann Ottesen den 31.mars 1947 som gikk i en annen retning. Han skrev at Lande neppe tok ordførerstillingen av hensyn til byens velferd. Rådmann Ottesen mente at Lande var en strebernatur som trodde han skulle vinne på den linje han hadde valgt. Ottesen uttalte at han ikke visste hvor alvorlig Landes innstilling til NS var. Men han refererte til at Lande var svært ivrig når det gjaldt oppslag av alle slags nazistiske plakater på kontorer og ellers. Rådmann Ottesen måtte innrømme dog at Lande var vel kvalifisert og dyktig både som ligningssjef og ordfører.

Og 31.februar 1947 foreligger et annet interessant vitneutsagn, fra Hjørdis Håvardrud, som i 1938 var sekretær for ordfører Lande et stykke inn i okkupasjonsårene. Hun uttalte at Lande uttrykte at han var tilhenger av førerprinsippet. Å få gjennomført det raskt, ville gi den enkelte større ansvar, hadde Lande hevdet. Håvardrud nevnte også at det kom beskjed fra ordfører Lande om at ingen etat i kommunen måtte handle hos bokhandler Georg Sverdrup. Denne forretning i Storgate i Kongsberg ble blokkert av tyskerne på grunn av dens innstilling til okkupanten. Rådmann Ottesen forsøkte å trenere denne ordre; men den ble stående ved makt og praktisert gjennom hele okkupasjonen.

I høyesterettsdom av 12.desember 1947 ble ordfører Anton Lande dømt til 1 år og 6 måneders fengsel og fradømt 10 års rettssikkerhet og for alltid tjeneste som ligningssjef. Han fikk videre en inndragning på kr 6 000 og erstatningskrav på kr 5 000. Og han ble fradømt ligningssjefsjobben for all fremtid.

Øvre Sandsvær kommune

I Øvre Sandsvær kommune lå Heistadmoen militærleir. I denne kommunen merket man derfor mye til tyskerne.

12.april ble broene ved Kjørstad og Mørk (mellom Heistadmoen og Vollen i Lågendalen) sprengt av nordmennene. Oberst Steen på Heistadmoen la en bataljon i området Heistadmoen- Vollen. Ved Labru bro over Numedalslågen i Sunnegrenda i kommunen bygde han stillinger av stein, sand og tømmer. Sent på kvelden rykker tyskerne inn i Kongsberg by, en halv bataljon (Langs Lågen 2010, 93). 13.april rykket den andre halve bataljon inn i Kongsberg, til sammen nå ca. 450-500 mann) (ibid., 94). Oberst Steen, sjef IR 3 overga

Heistadmoen og tyskerne rykket inn om kvelden. Øvre Sandsvær, og dermed Kongsberg by, var nå okkupert av fienden, uten kamp.

Peder Haug var ordfører i Øvre Sandsvær kommune under okkupasjonen. Han var født i 1886 og kom fra Hemsedal i 1908 og forpaktet prestegården på Hedenstad i Øvre Sandsvær sammen med sin bror i fem år. Han kjøpte og drev gården Åjordet i kommunen fra 1918. I tillegg til bondeyrket var han tømmermåler. Han valgte å melde seg inn NS i november 1941, fordi han forsto det slik at det fulgte med jobben. Og han regnet med å miste ordførerjobben om han nektet. Dessuten ble han trolig utsatt for press fra Odd Vik i NS fylkesledelse i Drammen (ibid.,).

Det første som var nevnt i vedtaksprotokoll for ordfører Peder Haug etter *nyordningens* innføring var datert 9.januar 1941. Her sto kun at student Finn Haug skulle ansettes som forretningsfører for forsyningsnemnda. Men intet om nyordningen, eller at Peder Haug var innsatt som ordfører. I det andre møtet (av 8.mars) var nevnt de tre Kretser i Øvre Sandsvær kommune: Berg Krets (nærmest Heistadmoen), Ljøterud Krets og Wærp Krets (nærmest Kongsberg kommune). I alt holdt Peder Haug 11 møter i 1941. Sakene var mange, men korte hver gang. Det var av og til omtale av nye medlemmer til overligningsnemnd og andre nemnder. I april møtet ble skriv fra ID, via fylkesmannen sitert, om skogsdrift. I 1942 gjennomførte Peder Haug 9 møter, alle med innhold som like gjerne kunne være fra før okkupasjonen. I 1943 var det hele 17 møter. Hvert møte hadde ofte kun én agendapost. Møtene var ikke lange. Innholdet var som de foregående år. I 1944 holdt han 11 møter, med samme inntrykk som de andre år. I 1945 ble det gjennomført 7 møter. Ett omhandlet forslag til jordstyre. Det siste møte Haug holdt var faktisk 8. mai, et kort møte, behandlet kun én sak, en vederlagsak til en person. Intet ble nevnt om at freden var inntrådt.

Peder Haug fikk godt skussmål av tidligere ordfører Ljøterud, etter okkupasjonen, likeledes av oberst Hoff på Heistadmoen. Ljøterud har uttalt at det var best for bygda at Haug ble ordfører i den vanskelige tiden.

Som ordfører lykkes det ham å få nedsatt urimelige rekvisisjoner av poteter og hester. Dette representerte nemlig en reell fare fordi i Øvre Sandsvær herred lå en rekk militære forlegninger under Heistadmoen militærleir, nemlig 'Lager Berlin', 'Lager Wien' og 'Lager Skollenborg'. Som ordfører var han særlig opptatt av å holde administrasjonen effektiv og uten strid og la vekt på å hindre enhver politisk utglidning her (ibid.,). Han forsøkte også å få frigitt fanger (ibid.,)

Etter okkupasjonene la retten til grunn at dette virket til at han tok imot stillingen som personalleder for å kunne beholde og få upartiske og upolitiske kommunale tjenestemenn. Opplysninger tyder på at det ble foretatt upartisk oppnevning i de forskjellige kommunale utvalg under okkupasjonen under Peder Haugs ordførerledelse (ibid.,).

Dog ble Peder Haug stevnet etter de samme paragrafer og begrunnelser som de andre ordførere som nevnt foran. Som ordfører hadde han bevilget kr 500 til Den norske legion, 25.juli 1941, og kr 500 til Frontkjemperkontoret den 19.juni 1943. Underskrift på det foran nevnte opprop i avisene, vedkjente ikke Peder Haug seg.

Han ble tiltalt for landssvik ved rettsoppgjøret men fikk ikke fengselsstraff etter okkupasjonen, kun bot på kr 6000, og fradømt 10 års rettigheter. Det tellet dog negativt at

han var personalleder i NS i kommunen, fra 1942 til 1944. Han ble visstnok avsatt som personalleder fordi han ble ansett å være for slapp for NS.

Han var en utpreget upolitisk natur og nød en overordentlig stor tillit (Peder Haugs Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 31.mai 2021). Han var ved oppnevningen overformynder og hadde en rekke andre verv. Han ble anbefalt som ordfører av den ordfører som måtte slutte, nemlig Alfred Ljøterud. Peder Haug avslo først til fylkesmannen; og påsto seg fritatt fordi han var overformynder. Fylkesmann Hundseid oppnevnte han likevel. Peder Haug ble ansett å ha sterk pliktfølelse. Han begrunnet at han tok vervet med at han kunne hindre at det gikk galt med bygdas styr og stell; og at han kunne skaffe bygda rimelige levevilkår.

Han fikk mange gode skussmål for sin tid som ordfører. Ordfører fra freden i mai 1945, Alfred Ljøterud skrev i en uttalelse 21.august 1945, vedlagt rettspapirene, at det hersket ro og orden under Haugs tid, og at Haug hadde gjort hva han kunne for å lette vilkårene for bygdas befolkning (ibid.,).

Kommunegjelden på kr 245 00 ble betalt under Peder Haugs ordfører tid. Og fonds til kommunale formål økte fra 47 000 til kr 180 000.

Ytre Sandsvær kommune

Ytre Sandsvær hadde liten befatning med tyskerne i forhold til mange andre kommuner. Det de så av tyskere den første tiden var kun tyske soldater på gjennomreise. Tyskerne plasserte seg syd for kommunen, i Vestfold eller nordover mot Kongsberg.

Sandsvær ble i 1908 delt i to administrative enheter, Øvre Sandsvær og Ytre Sandsvær.

Det var stor stabilitet i ordførerrekkefølgen i Ytre Sandsvær kommune.

Gårdbruker Peder Pytte var ordfører i Ytre Sandsvær under okkupasjonen. Han var født i 1874, venstremann opprinnelig og var ordfører under første verdenskrig, 1914-1918.

De to ledende menn i kommunen på tredvetallet var gårdbruker Hans Evju fra Bondepartiet, ordfører 1923-1928 og i perioden 1932-1934 og gårdbruker Fredrik Naug fra Arbeiderpartiet, ordfører 1929-1931 og 1935-1940. Dette var karer som både forsto og representerte hverandre (Lunde 1973, 414).

I Ytre Sandsvær fikk NS' liste ved Stortingsvalgene i 1933 og 1936 henholdsvis 36 og 34 stemmer, noe som kunne tyde på at det her fantes en overbevist flokk (ibid., 413). I 1936 ble det dannet en egen partiavdeling, som sannsynlig dannet kjernen under okkupasjonstiden da deres virksomhet fikk karakteren av landssvik (ibid.,).

Omfordelingen av det lokale politiske styre i nazistisk retning skjedde over hele landet fra nyttår 1941 da de gamle herredsstyrene ble oppløst, og det ble oppnevnt nye ordførere.

Ordfører i Ytre Sandsvær fikk oppnevnt seks såkalte formenn, som rådgivere. Dog var ingen av dem NS medlemmer. Disse skulle sammen med ordfører danne det nye herredsstyret.

Det var altså ikke tale om noe valg som befolkningen deltok i. Både ordfører og formenn ble oppnevnt av fylkesmann, godkjent av innenriksdepartementet, uten at folket i bygda var spurt.

Fylkesmann i Buskerud, fra 1935, Jens Hundseid, skrev etter okkupasjonen at han fortrinnsvis søkte å finne erfarne kommunefolk til ordfører, som ikke var NS medlem. Han sier han satte mye inn på å få Pytte, for han, til bygdas alminnelige tilfredshet hadde vært

ordfører under hele første verdenskrig og sittet mange år i Herredsstyret for Venstre. Peder Pytte vegret seg lenge for å bli ordfører, men ga til slutt etter for press. Han meldte seg så inn i NS og ble utnevnt til ordfører fra 1.januar 1941. Han var gårdbruker og 67 år da han overtok som NS ordfører og virket okkupasjonstiden ut.

Pytte uttrykte uenighet med det han kalte Venstres lettsindighet med å holde vårt forsvar i orden. Han ble fascinert av Terbovens tale 25.september 1940. Han studerte deretter NS program nøye og ventet til 11.november 1940 med å melde seg inn. Han mente at han burde vente til Kongen hadde vært ute av landet i 6 måneder. Det var det samme som i 1905, mente Pytte. Etter 6 måneder utenlands hadde Kongen falt ut av funksjon. Dette synet hadde også Stortingets Presidentskap klart uttrykt i sine uttalelser under Riksrådforhandlingene sommeren 1940, ifølge Pytte (Kilde: Jnr 380 i 1945 hos Kongsberg Politikammer. Redegjørelse fra Peder Pytte til myndighetene 1.juni1945). Det første vedtaksbok med Pytte som ordfører var av 14. februar 1941. Til sammen holdt Pytte seks møter i heradsrådet i 1941, seks i 1942, seks i 1943, fire i 1944 og kun ett i 1945. Ingen av møte-referatene inneholdt noe om nyordningen eller om situasjonen i landet under okkupasjonen, ei heller noe om krigen i Europa. Temaene var korte og inneholdt saker som lignet på temaer tatt opp før okkupasjonene. Dog var det noe om oppnevning av forskjellige råd.

Ved landssviksaken fikk Peder Pytte meget godt skussmål av sambygdinger. Han var ingen ivrig nazist. 23.oktober 1945 fikk han et meget godt skussmål av forbindelsesoffiser i IR 3 på Heistadmoen. Vedkommende hadde vært slippsjef og våpeninstruktør for Milorg Distrikt 15 (Vestfold). Forsyningssjef i D15, avsnitt 152 Horten, var Ole Pytte, sønn av ordfører Peder Pytte. Milorg gutta hadde depot på gården Pytte. Forsyninger og utstyr ble sendt til 'fjells' derfra, noe ordføreren var kjent med; men gjorde intet med. Ole Pytte bodde i samme hus som sin far, ordføreren! Ovennevnte Milorg offiser (forbindelsesoffiseren) forsto egentlig ikke hvorfor Peder Pytte hadde meldt seg inn i NS. Mest sannsynlig kunne det ha vært fordi han da mente å hindre ivrige nazister i å få ledelsen i kommunen. Attesten fra denne offiseren ble sendt statsadvokaten for landssviksaker i Buskerud. En annen positiv attest for Pytte kom 17.januar 1945 fra medlemmer av Ytre Sandsvær Herredsting i den tid Pytte var ordfører, nemlig Abraham Foss, Karl Grøtterud og Filip Grønvold. Disse mente at Pytte hadde vært en meget god mann for bygda. Han ansatte ikke en eneste NS mann som kommunal funksjonær til kommunene. Dog kunne de ikke heller forstå hvorfor han ble NS medlem. Han fikk også meget godt skussmål av sakfører Nils Sagaas i Kongsberg, som hadde vært sakfører i Ytre Sandsvær kommune og dermed hatt mye med ordfører Peder Pytte å gjøre. Sagaas, som slett ikke var NS mann, uttalte i 1946 at han kunne snakke rett ut med Pytte om alt – også NS. Pytte uttalte seg overfor Sagaas ganske skarpt om fremstående NS folk i distriktet. Og han tok bestemt avstand fra sine 'kampfeller' når de kom inn på forskjellige tildragelser. Sagaas, som også en tid fungerte som politimester i Kongsberg fra mai 1945, uttalte at han ikke kunne merke noe interesse for NS og deres ideologi hos Pytte. Sagaas inntrykk var at Pytte kun var opptatt av å skjøtte sitt ordførerverv og passe forsynings-situasjonen, og at det var hovedgrunnen til hans tilslutning til NS. I storpolitiske spørsmål var han livredd for bolsjevikene, hadde Sagaas inntrykk av (Peder Pyttes Landssvikmappe. VW møte Riksarkivet 25.mai 2021). I landssvikoppgjøret ble ordfører Pytte dømt til ett års fengsel og startet soningen 14.mars 1946, men ble løslatt på prøve før året var gått.

(Situasjonen i Kongsberg og Sandsvær under okkupasjonene også drøftet med leder Kongsberg Historielag, Dag Kristoffersen og VW.)

10.2 De seks ordførere i de aktuelle kommunene i Vestfold

I dette kapitlet er undersøkt hvordan skiftet ble foretatt av ordførere i de seks Vestfold kommunene. Hvor raskt skjedde det. Fortsatte noen av de demokratisk oppnevnte ordførere, hvor og hvor lenge? Når var systemskiftet her gjennomført? Kfr. tilsvarende for Buskerud, pkt.10.1, fra s 59 foran.

Fra 1.januar 1941 gjaldt forordningen av 21.desember 1940 som om den var lov. Dog unngikk man ordet 'lov' inntil 1.februar 1942, da Quisling under den såkalte statsakten på Akershus ble utnevnt til statsminister- eller ministerpresident, som tittelen var etter tysk forbilde. Fra da av utstedte regjeringen 'lover', ikke bare 'forordninger', slik statsrådene hadde gjort under Terboven.

I Vestfold skjedde ingen utskifting av ordførere før årsskiftet 1940/41 som tilfellet var i en del andre kommuner i andre fylker (Rønning 1977,65).

Fylkesmann Bassøe i Vestfold var opptatt av å ha solide kandidater som ordførere; og han førte en konsekvent linje i sitt arbeide, som delvis var på kollisjonskurs med fylkesførers ønsker og krav.

I det forberedende sentrale rundskriv av 10.desember 1940 (kfr. s 13) var det en del vage formuleringer som 'fylkesmannen skal legge vekt på at det foreslås faglig og politisk kvalifiserte, ansette menn som aktivt vil arbeide etter den nye tids retningslinjer, selv om de ikke er medlem av NS'. Og videre 'der en har rådmenn eller kontorsjefer som tilbyr tilstrekkelig faglig og politisk sikkerhet, vil det være praktisk om disse foreslås' (Rønning 1977, 66).

Kravet om faglige kvalifikasjoner ble sterkt vektlagt ved at rundskrivet lanserte rådmenn og kontorsjefer som mulige kandidater til vervene.

I 1940 var det bare de største byene som hadde rådmenn. Administrasjonen ble ellers ledet av kontorsjefer, eller i de mindre kommunene av formannskaps- eller kommunesekretærer.

Det er mye som tyder på at NS ikke presset så hardt på den første tiden etter årsskiftet 1940/41 for å få ordførere som var NS medlem. En såkalt 'glidefluktlinje' tilsa at NS folk kunne skaffes plass etter hvert. Dessuten hadde ikke NS så mange medlemmer til å overta vervene i kommunene.

Ved årsskiftet 1940/41 hadde NS 23 755 medlemmer, en netto medlemstilgang på 19 553 fra august (St.melding nr 17: Om Landssvikoppgjøret 1962, 16). Rekrutteringen var imidlertid ulikt fordelt. I en del Vestfoldkommuner var den direkte svak. Det gjaldt særlig Stavern og Brunlanes. For å få nyordningen til å fungere, var det derfor helt nødvendig å akseptere at ikke-NS medlemmer ble benyttet.

Kravet i det viktige 10.desember 1940 rundskrivet om at ordfører kandidat skulle være 'ansett', var ikke nærmere presisert. Den aktuelle måtte ha et vanlig godt omdømme i kommunen. Og han måtte ha en uklanderlig privatøkonomi. Det krevdes ikke at han måtte

være formuende; men måtte ha orden i sin økonomi og vist at han kunne sette tæring etter næring (Rønning 1977, 68). Det var dette fylkesfører vektla.

(Når disse forordningene bruker betegnelse 'menn', er det helt i samsvar med tiden.

Politikken var med svært få unntak, menns domene. Nyordningen innebar ingen ny situasjon på dette felt. Og i Vestfold, ei heller i Buskerud, fantes kvinnelige ordførere, hverken ved okkupasjonsstart, eller i den periode nyordningen varte.)

Interessant her å tenke på Vries Hassels 7.desember 1940 PM (kfr. s 14). 'Det er av langt større betydning at den nye ordning kommer til å virke tilfredsstillende enn at det er flere eller færre NS-folk.'

Det var dog ID som hadde det siste ord i spørsmålet om hvem som skulle tilsettes som ordfører/varaordfører i kommunene.

Om ettermiddagen 1.januar 1941 fikk fylkesmann G.Bassøe underretning pr. telegram om de oppnevnte ordførernavnene (Vestfold fylkes arkiver, gjengitt av Rønning 1977, 69). Hedrum (og Sandar) oppnevnte ikke ordfører. Her ble de sittende folkevalgte ordførere pålagt å fungere inntil videre.

Utnevnelsen ved dette årsskiftet kunne tyde på at det hadde foregått en tautrekning mellom fylkesmannen og fylkesfører i Vestfold (UK 1945, 347).

Ved årsskiftet 1940/41 var det altså ingen NS ordfører i Vestfold. Ei heller tidligere hadde Vestfold hatt noen. NS deltok faktisk ikke ved kommunevalg i Vestfold på 1930-tallet. Ett år senere hadde alle Vestfolds 26 kommuner fått NS-ordførere. Nazifiseringen av lokalforvaltningen i Vestfold tok altså 1 år. Hedrums ordfører (fra Bondepartiet) ble bedt om å fortsette utover 1941. I Brunlanes fort-satte Venstres ordfører, men fikk ny (NS) varaordfører ved sin side. Lardal fikk ordfører og varaordfører allerede fra januar 1941. Her var det tidligere borgerlige ordfører. Den nye ordfører meldte seg inn i NS 20.oktober 1940. Han var bonde og formannskapsmedlem før 1940. Selv om han var ny i ordførerstolen, hadde han likevel bra innsikt i kommunal forvaltning. Han fungerte som ordfører resten av okkupasjonstiden. NS i Lardal var for øvrig nærmest utradert i Stortingsvalget i 1936. Tre år tidligere hadde partiet mer enn 10% oppslutning (Rønning 1977, 76). Staverns høyreordfører ble bedt om å fortsette utover i 1941. I Tjølling ble venstre ordføreren byttet ut med en nøytral kandidat, men fikk ny varaordfører fra NS. I Larvik ble Ap ordfører i september vraket og erstattet av rådmannen, Karl B Løwe (Christophersen 1989, 164). Hverken i Tjølling eller i Larvik var den nye kommuneleder NS-medlem. I Vestfolds 26 kommuner hadde kun 8 fått NS ordfører fra januar 1941. Så da nyordningen ble innført kan man si at Vestfold var blitt førerstyrt, men ikke NS-styrt. Men grunnlaget var lagt. Innsetting av NS ordførere i de øvrige kommuner ble partiets viktigste sak i 1941.

Innsettingen av de resterende NS-ordførere skjedde på to måter, og i to omganger (Christophersen 1989, 165). Først ble noen av de etablerte ordførere som ikke var NS-medlem fritatt fra vervet og erstattet med NS-medlem. Dernest gikk fylkesfører Elieson aktivt ut og skiftet de ordførere som ikke var NS. De etablerte ordførerne erfarte dermed en total endring i holdninger fra NS-ledelsen i løpet av året 1941. På nyåret var det ikke lett å bli

kvitt vervet om man ønsket det; i andre del av 1941 ble man så å si sparket ut. Erfaring og kvalifikasjoner var nå fortrenget. NS var blitt mer selvsikker, pågående og fanatisk. Maktkampen mellom fylkesmann Bassøe og fylkesfører Elieson var nå over i sistnevntes favør.

De nye ordførere, i Brunlanes, Stavern og Tjølling var overrasket å bli utnevnt, og engstelig for at folk ville tro de var blitt NS-medlemmer og enige i nyordningen. De søkte derfor om å bli fritatt. Karl Edvardsen, som var oppnevnt i Brunlanes, ba seg fritatt to ganger, uten å lykkes. Hans skrev til og med at han var mot NS og det politiske grunnlag NS var bygget på. En annen, Einar Tvedten i Tjølling, skrev ikke bare brev. Han lot seg intervju i avisen *Nybrott*, hvor han latterlig gjorde hele nyordningen. Han fortalte hvor overrasket han ble over oppnevnelsen. Og at han nå nektet å motta og åpne post (Christophersen 1989, 166). Han ble fritatt.

I februar 1941 innskjerpet NS kravene til avisene. De fikk forbud å ta inn slik stoff som nevnt fra *Nybrott*. (*Nybrott* var Ap avis i Larvik. Fra 1911-1984).

Tjølling ble uten ordfører langt ut i februar 1941 av mangel på kvalifiserte og villige kandidater. Da ble Johannes Grønneberg oppnevnt. Han satt også som ordfører ved årsskiftet og meldte seg inn i NS sommeren 1941. I Hedrum gjorde ordfører Anund Allum kun det aller nødvendige. Han skulle jo kun fungere en kort tid. Midt i januar 1941 ble ny ordfører oppnevnt. Han ble imidlertid fritatt av helsemessige årsaker. Frem til midten av mars samme år var kommunen uten politisk og administrativ ledelse. Da ble Martin Ringdal og Martin Zimmermann utnevnt til henholdsvis ordfører og varaordfører. Begge var NS-menn.

Vervene som formenn i by- og herredstingene ble sett på som relativt betydningsløse (Christophersen 1989, 166). Derfor ba mange av disse om å bli fritatt. I Larvik var det tilfellet for høyesterettsadvokat Petter Meyer. Meyer ble fritatt; men det var ikke tilfellet for de fleste. (Senere under okkupasjonen ble Meyer en av de sentrale i hjemmefronten i Larvik. Etter fredsslutningen ble han statsadvokat for landssviksaker i Vestfold.)

Sommeren 1941 intensiverte fylkesfører Elieson arbeidet med å fjerne de ordførere som ikke var NS medlem, og erstatte dem med partifolk. Han var nok påvirket av IDs brev av 24.juni 1941 til fylkesførerne om at upålitelige ordførere måtte fjernes. Spesielt gjaldt dette dem som hadde vist kommunistiske tilbøyeligheter. (Dette var kun 2 dager etter tyskernes angrep på Sovjet.) Ordfører i Brunlanes, Karl Edvardsen var den første NS ville kvitte seg med i denne omgang. NS medlemmene i herredstinget fremmet en rekke forslag de visste Edvardsen aldri kunne akseptere. Dermed fremkom for NS at Edvardsen var motstander av 'den nye tid'. 1.august 1941 mottok fylkesmann Bassøe melding fra ID om at Edvardsen var løst fra vervet og erstattet med varaordfører Oscar Bakken, fra NS.

Ved månedsskiftet august/september 1941 hadde Vestfold 15 NS-ordførere. Fylkesfører Elieson var aktiv. Larvik og Stavern sto nå på hans liste. Mot eget ønske var Staverns ordfører oppnevnt til å fortsette fra årsskiftet 1940/41. Nå mente fylkesfører at tiden var inne for et skifte.

Fylkesmann Bassøe reagerte meget skarpt på fylkesførers krav om skifte i Stavern. Bassøe mente Staverns ordfører med fremragende dyktighet hadde administrert byen i en meget vanskelig tid. I tilfellet Stavern kom motsetningsforholdet fylkesfører og fylkesmann godt til syne. Bassøe kjempet hardt for å beholde dyktige ikke-NS ordførere.

Larvik hadde hatt byens rådmann som ordfører også, siden 1.januar 1941; en høyst uvanlig ordning. I kommunen hersket fraksjonsstrid innen NS. Kretsfører ledet den ene siden, og Larviks NS-ordfører var den mest toneangivende i den annen fløyen (Rønning 1977, 161). (Fylkene var inndelt i kretser, ledet av en kretsfører, og krets var inndelt i lag, ledet av lagfører. Hierarkiet var altså fylke, krets og lag. (NS møteprotokoll 1934-35. Utgitt av Riksarkivet 2011, side 9.)) Allerede i november 1940 sendte de som var i opposisjon til kretsføreren oppfordring til fylkesfører Elieson om å få fjernet kretsfører. Brevet konkluderte med at kretsfører hindret NS fremgang i kretsen. Fylkesfører foretok seg intet; og kretsfører ble sittende til januar 1942.

Kretsfører hadde også sine tilhengere. Disse gjorde hva de kunne for å få fjernet ordfører og varaordfører. De tok saken helt opp til ID ved Hagelin, uten effekt. Ordfører ble sittende til mai 1945.

De interne stridigheter svekket selvfølgelig partiet. Og det svekket posisjonen til ordfører i lokalsamfunnet, når han ikke engang hadde full støtte i eget partilag.

I september 1941 fikk Larvik og Stavern NS-ordfører. Like før hadde de begge nektet å bevilge penger til Den norske legionen.

Nå stanset utskiftingene en tid i Vestfold. Det var fortsatt 9 kommuner av 26 i Vestfold uten NS-ordfører. Fylkesfører Elieson måtte innrømme det på en stor kommunal- og partikonferanse i Tønsberg i oktober 1941. Han sa at det skyldes mangel på habile folk. Dog truet han med at de ordførere som ikke bevilget penger til legionen vil bli skiftet ut etter hvert. I november og desember 1941 ble de siste 9 ikke-NS ordførerne avsatt uansett grunn. Fra 1942 var alle ordførere i Vestfold medlem av NS.

Fylkesmann Bassøe led samme skjebne en måned etter nyttår. Han ble erstattet av Halvor Hektoen fra Hedmark. Han satt ut 1943, da han overtok samme stilling der. Christopher Lange fra Trondheim overtok for okkupasjonstiden ut. Bassøe hadde kjempet utover høsten 1941 for å beholde de etablerte ordførere. Både i august og september 1941 sendte han brev til ID for å hindre at de eldre, etablerte anerkjente ordførere skulle bli byttet med uerfarne politikere uten kunnskap om kommuneadministrasjon. Etter hvert måtte han innse at han sto maktesløs overfor fylkesfører Elieson og den politiske ensretting han og ID gjennomførte. Bassøe var imidlertid ikke den eneste som hevdet at de nye ordfører-kandidatene var uegnet. Sommeren 1942 måtte ordfører i Brunlanes Oscar Bakken forlate stillingen.

Nå som lokalplanet hadde innført nyordningen, hadde NS brakt samfunnet enda et skritt vekk fra folkestyret. I et slikt system sto partiapparatet over kommuneapparatet. Redskapene for å gjennomføre partiets vilje var herredstingene, bytingene og fylkestingene. Nå sto NS-lagfører over ordfører i kommunene, og fylkesfører sto over fylkesmannen (Christophersen 1989, 170). Dermed kunne man si at maktovertagelsen var fullbyrdet.

Det var press fra de nye NS ordførere, godt hjulpet av de lokale partifolkene, mot tjenestemennene om å melde seg inn i NS. I Hedrum kommune truet NS ordfører Martin Ringdal de ansatte stadig vekk at de ville komme til å miste arbeidet om de ikke meldte seg inn i partiet. I Brunlanes var NS ordfører Oscar Bakken også veldig pågående. Han sa opp flere fast ansatte i kommunen og ansatte ukvalifiserte NS-medlemmer i stedet (Christophersen 1989, 170). Asbjørn Andvik, som måtte overta som NS ordfører så seg nødsaget til å fjerne noen av funksjonærene som hans forgjenger Bakken hadde foretatt. Men det fantes også eksempler på NS-ordførere som praktiserte en mildere personalbehandling. Marius Moen i Stavern ser ut til å ha øvet lite eller intet press mot sine arbeidstagere i kommunen.

10.2.1 Oppsummering ordførerne i Vestfold

Natten mellom 8. og 9. mai 1945 ble NS ordførerne i Vestfold arrestert. Nye midlertidige ordførere tiltrådte umiddelbart. Som i Buskerud kommunene under NS tiden hadde ikke ordførernes styre og stell vært til veldig stor belastning for Vestfold- kommunene og befolkningen heller. Et unntak må gjøres for de ordførere som aktivt samarbeidet med det tyske sikkerhetspoliti i Larvik (Christophersen 1989, 173). I okkupasjonsårene måtte samfunnets sivile sektor gå på lavgir. Dermed var det lite den fikk utrettet. Den lave kommunale aktiviteten resulterte i at mange kommuner greide å nedbetale sin kommunale lånegjeld. Ved frigjøringen var dermed 10 av Vestfolds 26 kommuner gjeldfrie. De andre hadde også greid å få redusert gjelden betydelig. Det hadde Vestfold fylke også greid. På den annen side må tilføyes at bedriftsbygninger, havneanlegg, veier var betydelig redusert etter manglende vedlikehold og fornyelse under okkupasjonsårene.

Kapittel 11: Rangering av kommunene etter NS-styrke

I dette avsnittet er det redegjort for hvor NS hadde sin styrke i de syv Buskerudkommunene sammenlignet med de seks i Vestfold og noen store NS kommuner for øvrig i landet, som påpekt i kapittel 7, pkt.7.3.1.

En rangering av kommunene etter NS-styrke i okkupasjonstiden viste interessante tall (Indikator for NS-styrke= Voksne menn med NS medlemskap i forhold til menn over 15 år, målt på 1930 tallet (Myklebust 1974, 197 (appendix 8.2))).

Et meget sterkt nazifisert område i Norge var i Setesdal. Kommunen Valle her toppet listen blant de høyest rangerte, med 115 registrerte NS medlemmer, hvorav 72 mannlige medlemmer eller 22% av mannsbefolkningen pr. 1930. Dette var sterk nazifisering i et geografisk avgrenset område. I Telemark og Buskerud var NS tilslutningen lavere. Gjennomsnitt for hele landet var 1.8% (Hytta 2015, 15; tallet bekreftet av Arkivverkets digitalarkiv). I Nord-Norge utmerket Vadsø og en del herreder i Øst-Finnmark seg med høye NS tall (Dahl mfl. 1990, 143). I Vestfold var Åsgårdstrand, helt oppe på 11 plass på listen til Myklebust (Myklebust 1974, appendix.8.2) i Buskerud Krødsherad høyest, som nr. 16. Av de sammenlignbare kommunene i denne masteroppgave var Uvdal høyest, som nr. 60 i Norge. Kongsberg var den neste, med nr. 121, Lardal nr. 144, Rollag 145, Flesberg 161, Stavern 215, Larvik 258, Øvre Sandsvær 270. Fylkene Østfold, Akershus, Hedmark, Oppland

og Telemark hadde relativt flere kommuner med høye NS-andeler av befolkningen enn fylkene på Vestlandet og i Nord-Norge. På Vestlandet var det opp til 12 kommuner som ikke hadde en eneste NS medlem (Myklebust 1974, 132).

11.1 De syv Buskerudkommunene (Digitalarkivet. VW møter Riksarkivet august/september 2022):

Uvdal

I Uvdal var det registrert på det høyeste 50 medlemmer i NS. Så ble tallet lavere og lavere i løpet av okkupasjonsårene for å ende på 38 da freden inntrådte. Da var 2.9% av befolkningen i kommunen (1318 personer, ifølge SSB) NS medlem. Dette var klart det høyeste tallet blant de syv omtalte Buskerud kommunene. Henrik Bruns innsats for verving var viktig for NS i denne kommunen (kfr. s 63).

Av de 38 NS medlemmene i mai 1945 var 50% bønder, det vil si 19 personer. Blant de 38 var 15 % husmødre, den nest høyeste yrkesgruppen. Det var registrert 871 bønder i kommunen (kilde SSB). Det vil si 2.2% av alle bøndene var NS medlem. Dette var høyest blant de syv kommunene. Ordføreren var bonde. 2/3 av befolkningen i Uvdal, dvs. 871 av 1318, var bønder, samme prosent tall som Flesberg.

I tillegg til Henrik Brun var Gunnar Glesne et meget sentralt NS medlem i Uvdal. Han var en av fem ungdommer fra Kirkebygda i Uvdal som i januar 1941 møttes til lagfører-opplæring i Hurdal for å bli befal i Arbeidstjenesten (AT). De skulle etterpå ta imot det første kullet i den obligatoriske arbeidstjenesten våren 1941. Mot slutten av okkupasjonene var han såkalt NS Bondefører i Uvdal. NS bondegrupper var bygget opp gjennom et kontaktnett av bondeførere i hver kommune. Som bondeleder sendte han rapporter om møtevirksomheten til NS fylkesledelse i Drammen (Kilde: Tiltalebeslutning fra Statsadvokaten for landssviksaker, jnr. 670/1946). Han ble funnet skyldig etter tiltalen og dømt til ni mnd fengsel og tap av stemmerett i 10 år (statsadvokaten for landssviksaker 26.juli 1947). Steinar Landsgård, en av de fem søkte seg fri etter befalskurset og ble som den eneste av de fem med i organisert motstandsarbeid. De andre var med i NS, blant annet sønnen til kaptein Henrik Brun, Johan, den senere kjente Dagblad journalist. Dog ble det etter okkupasjonen slått fast at tjenesten i AT ikke skulle regne deltakerne til last (Solhjell 2000, 157).

Nore

I Nore var det registrert 34 NS medlemmer, som tilsvarte 1.5% av folketallet (på 2253) ved fredsinngåelsen, altså lavere enn landsgjennomsnittet (på 1.8%). I kommunen var NS tallet stabilt de siste par okkupasjonsårene. Det var 843 bønder i kommunen, så vidt færre enn nabokommunen i nord. 35% av disse (det vil si 12 personer) var NS medlem, altså 1.4% av bøndene var NS medlem. Den nest høyeste NS tilslutning til 'næringer' var husmødre, med 18%. Ordføreren var skolestyrer (rektor). Vel 1/3 bare av befolkningen i Nore var bønder (843 av 2253). Dette skyldes den relativ store industrisyssetningen ved Nore kraftanlegg.

Av alle de registrerte NS medlemmene i Nore og Uvdal til sammen ble 21 dømt til fengselsstraffer fra 3 måneder til 10 år. Gjennomsnittsstraff var 2 år og 2 måneder. Høyeste bot var en som fikk kr 20 000. I alt fikk 35 personer bot, altså i gjennomsnitt kr 2 000 pr person. De som hadde hatt inntekter på grunn av medlemskapet i partiet, fikk disse inndratt. De som hadde gjort tjeneste i Hirdens Alarmenhet, fikk inndratt lønnen derfra. Partimedlemmer med formue ble oftest dømt til å betale erstatning. Tanken var at NS

medlemmene som gruppe skulle være med på å dekke tapet okkupanten hadde påført landet (Solhjell, 2000, 267).

I tillegg til bøter eller fengsel ble de landssvikdømte også fradømt 'allmenn tillit.' Det vil si at de mistet retten til å ha offentlige verv og til å gjøre tjeneste i de væpnende styrker i 10 år. Ansatte i det offentlige ble som regel fradømt stillingene sine.

Rollag

I Rollag var det registrert 28 NS medlemmer pr. 8 mai 1945, et antall som hadde vært stabilt siste okkupasjonsåret. En befolkning på 1546 (SSB) fremviste at 1.8% av befolkningen var medlemmer av NS. Altså noe høyere enn nabokommunen Nore, men betydelig lavere enn kommunen Flesberg i sør. Det var registrert 1010 bønder i Rollag, altså omtrent 150 flere enn Nore; men 600 færre enn i Flesberg i syd. 17 av de 28 NS medlemmene var bønder; altså 60 %. Det betyr at 1.7% av bøndene var NS medlem. Langt færre husmødre her var i NS, litt under 10%. Ellers finner man at ledende personer som lensmann, herredsskogmesteren, lensmannsbetjenten, herredskassereren, bankkassereren va NS medlem. Årsaken kan være at ordfører Simen Rostad, den respekterte storbonden var ordfører, dog uten å være NS medlem selv; men ble nok oppfattet slik.

2/3 av befolkningen i Rollag var bønder; samme som i Uvdal.

Flesberg

I Flesberg var det registrert 56 NS medlemmer ved okkupasjonstidens slutt. Tallet var da økt fra 50 sommeren 1943, til 52 og 54 våren 1944 til 55 og så 56 sommeren 1944. Dette tallet holdt seg okkupasjonstiden ut. Årsaken kan sannsynligvis være den store tillit ordfører og storbonde Einar Evju nød i befolkningen. Befolkningen i Flesberg lød på 2363. 2.4% av befolkningen var altså NS medlem; langt høyere enn i Rollag og Nore, men noe lavere enn i Uvdal. 22 av de 56 NS medlemmene var bønder, det vil si 40%. Husmødre utgjorde 7 % og håndverkere 13 %. 2/3 av befolkningen var yrkesbenevnt som bønder (1600). Hvis vi ser på NS bønder ift. totalt antall bønder i Flesberg, blir prosenten 1.4. like lavt som Nore kommune.

Kongsberg

I Kongsberg kommune var det 120 registrerte NS medlemmer våren 1945 av en befolkning på 7852. Det vil si 1.6% av befolkningen var tilsluttet NS. Også dette var under landsgjennomsnittet. Det var registrert kun 319 bønder i kommunen, det vil si kun 4% var bønder. Det høyeste NS tallet for Kongsberg finner vi i 1943, med 140 NS medlemmer. I 1944 sank tallet jevnt til omtrent hundre og tredve. Så mot slutten av 1944 var tallet sunket til under 130. Året 1945 startet med 125 NS medlemmer, for å avslutte med 120. Av de 120 var kun 10 bønder, det vil si 8%, Av bøndene var 3% NS medlemmer (10 av 319).

Flere sentrale personer var NS medlemmer: Rektoren på den Høyere Skolen, Hans Fredrik Bang, adjunkt og presseleder Trygve Tellefsen, derfor også en del skoleelever ; de to toppsjefene i Kongsberg Våpenfabrikk, Thomas Mørk og Alfred Wasstøl var begge mangeårige NS medlemmer, likeså salgssjefen der Gløer Mejdøl (i NS fra desember 1940), brukseier Reidar Viken, Kongsberg Dampsag ,telegrafbestyrer Alf Jørgensen, flere politikonstabler, postmester Bye, fylkesskogmesteren og skogforvalter ved Sølverket John Røkkum; stasjonsmester på NSB, Johan August Hansen; sognepresten Øyvind Johan Hoem, kemner Johan Johansen (trolig pga. ligningssjef og ordfører), vinmonopolbestyreren, flere ingeniører og et

stort antall husmødre (23 av de 120, det vil si 20%, den høyeste yrkesandel faktisk). Den store andel ledende personer tilknyttet NS i Kongsberg gjorde motstandsarbeidet her klart vanskeligere enn i for eksempel Sandsvær-kommunene.

Øvre Sandsvær

I Øvre Sandsvær var det 21 registrerte NS medlemmer ved okkupasjonslutt. Tallet hadde falt fra 39 sommeren 1943. Mot slutten av 1944 gikk antallet ned til 37, så 36. I januar 1945 meldte ytterligere flere seg ut og medlemstallet falt til 32, like etter 29 for å ende på 21 i mai 1945. Befolkningen i Øvre Sandsvær var registrert til 2319. Kun 0.9 % var altså NS medlemmer ved okkupasjonens slutt. Dette er det laveste tallet av de kommuner vi har studert i Buskerud her. Vel 1/3 av befolkningen i Øvre Sandsvær var bønder (862). 9 av de 21 NS medlemmene var bønder og skogsarbeidere, det vil si vel førti prosent. 20 % var husmødre. Av antall bønder på 862 var altså kun ni registrerte som NS medlemmer, det vil si kun 1.0 %, den laveste andel av de kommuner vi har sett på hittil.

Ytre Sandsvær

47 personer var registrert som NS medlemmer i Ytre Sandsvær i mai 1945 av en befolkning på 3188. Tallet hadde vært stabilt de siste par årene, med en topp på 49 medlemmer. 1.5% av befolkningen var altså tilsluttet NS ved freden. Altså langt lavere enn landsgjennomsnittet, men klart høyere enn nabokommunen Øvre Sandsvær. Halvparten befolkningen var bønder (1596 bønder). Av de 47 NS medlemmene var 21 bønder eller skogsarbeidere; altså 45 %. 20 % var husmødre (10 av 47). Av de 1596 bøndene var altså 21 NS medlemmer; det vil si en andel på 1.3%, litt over Øvre Sandsvær med 1.0%. Ellers var et par lærere NS medlem, og fem i kategorien sliperarbeider/smed/sveiser.

11.2 De seks Vestfoldkommunene (Digitalarkivet. VW møte Riksarkivet 26.april 2023):

Lardal

I Lardal var det registrert 40 NS medlemmer på det høyeste, i mars 1945. Året før var tallet på det laveste registrert til 35. Med 2700 innbyggere ga dette en prosentandel på 1.5, noe under landsgjennomsnittet. Antall bønder var 1600, samme som i Flesberg kommune.

Hedrum

Hedrum hadde 60 NS medlemmer på det meste, og det er registrert 56 som lavest. Med en befolkning på 6500 gir det en prosentandel på 0.9 som var lavere enn de syv Buskerud kommunene, bortsett fra Øvre Sandsvær. Hedrum var den største landbrukskommunen av de 13 kommunene, med 2500 bønder.

Larvik

NS medlemmer i Larvik varierte mellom 96 og 99, med lavest i mai 1945. Med nær 10 000 innbyggere ga det en prosentandel på 1.0, også godt under landsgjennomsnitt. Antall bønder var lavt i Larvik, så vidt over 100.

Tjølling

Kommunen hadde veldig få NS medlemmer, varierende mellom 14 og 16. Høyest registrert i 1944. Befolkningen var på 4500, som gir en prosentandel på 0.4, lavest prosenttall av alle de 13 kommuner i denne oppgave. Antall bønder var 1200, hvilket var lavt blant de seks.

Brunlanes

NS tallet lå stabilt på 33-35 de siste par år av okkupasjonen. 34 år antallet i mai 1945. Med vel 5000 innbyggere ga det en NS prosentandel på 0.6, også meget lavt, bare Tjølling hadde lavere NS prosent. 1900 bønder bodde i kommunen.

Stavern

Staverns NS tall vekslet mellom 16 og 19 de siste to år av okkupasjonen. Det siste tall som er registrert var 19, i august 1944. Tallet på bønder var ikke mer enn 30 registrerte. Med 1100 mennesker i kommunen ga dette en NS prosenttilslutning på 1.7. Men antall NS medlemmer var altså på nesten like lavt nivå som Tjølling.

11.3 Oppsummering om Partimedlemmer

Etter okkupasjonen fikk alle NS medlemmer sakene sine gransket, og tiltale ble reist mot de fleste. Registeret inneholdt 92 000 navn. 55 000 av disse var navn på personer som på et eller annet tidspunkt hadde vært medlem av NS. 37 000 personer var dermed mistenkte for andre former for skadelig samarbeid med fienden enn gjennom medlemskap i NS.

Fra de fire Numedalskommunene er 165 nevnt i NS registeret i Bergen (Solhjell 2000, 87). Et medlemstall på 55 000 utgjorde 1.8% av et folketall på vel 3.1 millioner. I

Numedalskommunene var 2.2% av befolkningen medlem i NS. (Uvdal 2.9, Nore 1.5%, Rollag 1.8%, Flesberg 2.4%.) Til sammenligning viste tallene for Kongsberg 1.6%, Ytre Sandsvær 1.5% og Øvre Sandsvær 0,9%. Øvre Sandsvær hadde altså lavest NS oppslutning i disse Buskerud kommunene. Nores lave tall kan trolig bero på at anleggsfolkene der kjente seg mindre tiltrukket av NS programmet enn gjennomsnittet av innbyggerne i Numedal. Størst oppslutning hadde NS i Uvdal, mye takket Henrik Brun som forbilde. Krisen i 1930 årene var sannsynlig også en bakgrunn her. Striden om landbrukspolitikken hadde skapt en del misnøye mellom Bondepartiets velgere. Ordfører Tandberg uttalte etter okkupasjonen at han var skuffet over den landbrukspolitikken Bondepartiet førte på 1930 tallet. Og han hadde vært ordfører for Bondepartiet helt fra 1923.

Når det gjelder de nevnte Vestfoldkommuner og de to i Sandsvær, var det interessant å registrere at NS oppslutningen i nedre del av Laagendalen var lavere enn i Numedalskommunene, hvor flere av ordførerne kom fra høyere sosialt samfunnslag.

Kapittel 12: Oppsummering nazifiseringen i de 13 kommunene

I dette kapitlet er nazifiseringen og ordførervervet oppsummert; samt foretatt sammenligninger med noen andre fylker i landet.

Sammenligninger

Med førerprinsippets innføring i kommunalforvaltningen var ordfører posten, mer enn tidligere, det sentrale verv i kommunen. De aktuelle Buskerud-kommunene hadde 'fulldekning' når det gjaldt NS ordførere fra 18. desember 1941 med Olaf Frogner som overtok i Rollag etter Simen Stormoen som ikke var NS medlem. Vestfold hadde tilsvarende 'dekning' fra 1. januar 1942.

Nyordningen ble innført på forskjellig vis landet over avhengig av den lokale situasjonen. Oppland fylke fikk raskt NS kontroll. Både medlems- og organisasjonsmessig sto NS sterkt der iflg. NS' Årbok 1942 og 1944 (Rønning 1977, 176). Nyordningen av kommuneadministrasjonen, slik den var kommet til uttrykk i ID's forordning av 21. desember 1940, var gjennomført der ved utgangen av november 1941 (Olstad 1969, 62), 11 måneder etter at den offisielt var trådt i kraft. I januar 1941 var 2/3 av ordførerne i Oppland NS-medlemmer, mens bare 31 prosent i Vestfold. 1. januar 1942 var det full NS dekning i både Vestfold og Oppland.

I vest og nord i landet var forholdene annerledes. I Rogaland var antallet NS ordførere lavt i hele 1941. Men i januar 1942 var det blitt 98 prosent NS ordførere der. Dette lot seg gjøre kun ved bruk av utenbys folk. Flere ordførere i dette fylket hadde mer enn én kommune å ta seg av; én hadde til og med tre kommuner samtidig (Nordås 1972, 96). NS-tallet i Rogaland var på det høyeste i januar 1942, for å falle til 94 prosent i 1943 og 85 i 1944.

I Nordland fylke tilhørte en fjerdedel av ordførerne NS fra januar 1941. Utviklingen mot flere NS ordførere gikk langt tregere enn i Østlandsfylkene. 1. januar 1942 var tallet kommet opp i 55 prosent (Drevland 1969, 56). 1. januar 1943 kom topp punktet i Nordland med 76 prosent. Kort tid etter ble antallet redusert. Ved frigjøringen var det nede i 48. Bruk av én mann som ordfører flere kommuner forekom ikke i Nordland, som var tilfellet i Rogaland. I alt 11 kommuner i Nordland var uten NS-ordførere gjennom okkupasjonstiden. Dette skyldes trolig dalende interesse fra fylkesledelsen (Drevland 1969, 68). At kretsfører-institusjonen ble opphevet i 1943 spilte også en stor rolle når det gjaldt å finne kandidater.

Forskjellen mellom Nordland og Vestfold skyldes trolig fylkesfører Eliesons harde linje i Vestfold. For ham var det helt utålelig med vedvarende NS fravær i kommuneledelsen. For ham gjaldt det å få NS-folk i ordførervervet uansett. Spørsmålet om kandidatens skikkethet var underordnet (Rønning 1977, 177). I Nordland derimot, ble kvalitetshensynene aldri skjøvet helt vekk (Drevland 1969, 78). Forklaringen på den ulike praktisering av lokalstyret i NS tiden så ut til å ha bakgrunn i fylkesførers holdning og gemytt. Fylkesfører hadde alt å si innen sine respektive fylkesorganisasjoner og i oppnevningen av kommuneledere.

Om varaordførere, formenn, skoleråd. Varaordførerposten var et verv som sto lavt i kurs. I Rogaland var NS innslaget under 30 prosent i hele okkupasjonstiden. Nordland nådde 30 prosent i 1943. I løpet av 1943 lå Vestfold og Oppland på nær 100 prosent, selv om både ID og de lokale partiorganisasjoner anså varaordførerstillingen som svært uvesentlig (Olstad 1969, 61). Når en NS-ordfører skulle avløses, var det ikke alltid at den sittende NS-varaordfører rykket opp og overtok. Nye folk kom ofte til i stedet.

I 1941 var NS innslaget av formenn omtrent likt i de to Østlandsfylker Vestfold og Oppland (37 og 41 prosent). I Rogaland var innslaget betydelig lavere (11 prosent). Men her var også medlemstilgangen langt lavere.

Mht. skolerådene hadde de syv Buskerudkommunene fått nye råd med NS leder (ikke i Uvdal) allerede i løpet av mars 1941; mens i Vestfold drøyde man til september. En sammenligning viste at NS hadde ikke hast med å få besatt disse verv med egne folk. Selve gjennomføringen av nyordningen på dette punkt gikk sent i hele landet Tilgangen på aktuelle NS kandidater ble stadig dårligere utover i okkupasjonstiden.

Oppsummering Buskerud

Iht. NS-registeret i Bergen viste de fire Numedalskommunene følgende folketall og medlemstall:

Kommune	Folketall 1946	NS medlemstall	Medl tall i prosent av folketall
Flesberg	2362	48	2.0
Rollag	1546	30	1.9
Nore	2253	37	1.6
Uvdal	1318	50	3.8
Sum	7479	165	2.2

I digitalarkivet, sjekket med Riksarkivet august/september 2022 fremkom den prosentvise NS oppslutning svakt lavere (2.1 vs. 2.2 i Bergensregisteret). Dette kan ha sammenheng med tidspunktet for tellingen av NS medlemstallet. I digitalarkivet fremkom NS medlemstallet 156, ti lavere enn Bergensarkivets tall, som var på 56 i Flesberg, videre med Rollag 28, Nore 34 og Uvdal 38. Riksarkivets tall var fra 8.mai 1945; mens Bergensarkivet benyttet trolig gjennomsnittstall.

Uansett, viste Numedal en høyere NS oppslutning under okkupasjonen enn nabodalføret Hallingdal. Der var Flå på topp med enn oppslutning på 3.1 prosent av folketallet. Hemsedal for eksempel hadde kun to registrerte NS medlemmer. Gjennomsnittlig oppslutning i de seks Hallingdal kommune var 1.2 prosent av folketallet (Solhjell 2000, 87).

At Uvdal viste så vidt høye tall berodde sannsynlig på, i tillegg til Henrik Bruns virke, krisen i 1930-årene og striden om landbrukspolitikken blant Bondepartiets medlemmer.

Av NS 165 medlemmer i Numedalskommunene ble 71 medlem i 1940 og 41 året etter. Altså mer enn 2/3 ble rekruttert de første to årene av okkupasjonen. 11 meldte seg ut i Numedalskommune før freden kom. En stor del av medlemmene unnlot å betale medlemsavgift de to siste okkupasjonsårene. Blant annet ordfører Tandberg betalte ikke avgift etter 1.juli 1943. Selv om Nore var den kommunen i Numedal med lavest NS oppslutning, kom rekrutteringen raskt i gang der. 8 av 10 medlemmer meldte seg inn alt høsten 1940. I Uvdal var tilstrømningen sterkest i 1941, da om lag halvparten av kommunens 50 medlemmer betalte kontingent for første gang. Uvdal fikk 11 nye medlemmer i 1942; mens Nore fikk bare to nye.

Generelt kan det sies at medlemsveksten stagnerte fra slutten av 1942 både i Buskerud og Vestfold. Færre medlemmer kom til og en del meldte seg ut. Hverken de aktuelle Vestfold eller Buskerud kommunene kan sies å tilhøre NS kjerne-områder. Det var derimot Hedmark og Østerdalen. I følge SSB statistikk var bare en tredjedel av Partifolkene i Numedal bønder. Nær halvparten av medlemmene var arbeidere og funksjonærer (Solhjell 2000, 88). Det var altså færre bønder mellom NS medlemmene enn gjennomsnittlig i befolkningen.

Tilslutningen fra bøndene var mer ideologisk motivert; mens arbeidere og funksjonærer trolig så på parti-medlemskapet som en garanti mot vilkårlig behandling i arbeidslivet. Slike

økonomiske motiv var trolig utslagsgivende for denne gruppen. Medlemmene i NS fordelte seg over alle aldersgrupper. Det eldste NS medlem i Numedal var 85 år og den yngste 18 år. Om lag 30 medlemmer var over 60 år da freden kom. 33 av medlemmene var født på 1890-tallet og 40 var født i hvert av de to ti-årene mellom 1900 og 1920 (ibid.).

Oppsummering Vestfold

Fylkesfører Elieson var den hovedansvarlige drivkraft for den raske nazifiseringen av lokalforvaltningen i Vestfold. Det begynte forholdsvis forsiktig med 6 NS-ordførere av 26 ved årsskiftet 1940/41. I annet halvår 1941 derimot, da rundskrivet om NS-ordførere var gjort kjent, gjennomførte Elieson en tøff utskifting, hele tiden med ID i ryggen. På denne tiden hadde tyskerne invadert Sovjet. De ordførere som tidligere var blitt presset til å inneha verv de ikke ønsket, ble nå fjernet av NS selv under henvisning til 'bolsjevik-innstilling' eller 'moskovittiske sympatier' (Rønning 1977, 181). NS kravene ble stadig skjerpet; og fra 1.januar 1942 var nyordningen med ordførerne gjennomført i Vestfold. Den kommunale nazifiseringsutvikling i Vestfold og Oppland var i hovedtrekk forholdsvis lik. Rogaland og Nordland hadde et annet mønster. Det kunne skyldes tilgangen på kandidater som kunne benyttes i offentlige verv; men også innsatsen til fylkesfører. Innen Oppland var det store forskjeller i graden av nazifisering (Olstad 1969, 100). Det kan se ut som nyordningen ble mest konsekvent gjennomført der Ap hadde dominert tidligere.

Bildet var annerledes i Vestfold. Ap hadde ingen slik dominans der, som Ap hadde hatt i enkelte Oppland kommuner. Vestfold hadde intet NS-kraftsenter som Oppland hadde med Gjøvik. I Vestfold ble bare to av seks Ap-ordførere direkte utskiftet med NS-folk 1.januar 1941. Og de andre fikk nøytrale etterfølgere (Rønning 1977, 183).

Hvis vi ser på de fem mest nazifiserte kommunene i Vestfold pr. 1.februar 1942 var bare to av dem Ap-styrt i perioden 1937-1940 (Skoger og Holmestrand). Blant de 10 mest nazifiserte kommunene i Vestfold finner vi 4 tidligere Ap-kommuner.

Dermed kan det være grunn til å hevde at det var *en tendens* i retning av at tidligere Ap-kommuner fikk en sterkere NS-dominans i styret enn kommuner som hadde borgerlig styre i den siste valgperioden før okkupasjonen.

Et annet synspunkt kunne imidlertid være at fem av de seks kommunene som hadde AP-ordfører inntil 1.januar 1941 lå i nordfylket. Dette var den del av Vestfold der NS sto sterkest både organisasjons- og medlemsmessig. Nazifiseringsgraden skyldes derfor først og fremst NS egen styrke. Den sto altså ikke i direkte sammenheng med hvorvidt det hadde vært sosialistisk kommuneledelse i foregående valgperiode eller ikke. Hvorfor NS kom til å stå sterkest i kommuner der Ap hadde hatt sine sterkeste bastioner i fylket, må heller være gjenstand for en parti-sosiologisk utredning og utredes ikke videre her.

Politisk kultur og tradisjon kan også ha hatt en del å si for partiets suksess og mangel på det. I distrikter der kristenfolket sto sterkt hadde partiet mindre appell enn i distrikter med annerledes politisk-kulturelt engasjement i befolkningen.

Kapittel 13: Konklusjon - Avslutning

Denne masteroppgaven har presentert funn om den kommunale nyordningen fra 1941, hva den innebar, hvordan den nazistiske maktovertagelse skjedde og hvilken betydning dette hadde for drift og administrasjon i de tretten kommunene fra Hardangervidda til Ytre Oslofjord, langs Numedalslågen. Det er særlig ordførernes rolle, adferd og handlinger i disse kommunene i okkupasjonstiden som har vært diskutert. Jeg har beskrevet hvordan våre demokratiske ordninger ble feid vekk og erstattet med et antidemokratisk nasjonal-sosialistisk styresett som var lik det vi forbandt og forbinder med diktatur. Det er også omtalt hva slags ettermæle ordførerne fikk og hvilken tiltale de ble til del fra rettsvesenet fra mai 1945. I ly av den tyske militærmakt og Reichskommisariatet styrte NS kommunene i 4 ½ år, uten nevneverdig støtte i befolkningen. Hvordan den helt sentrale forordning av 21. desember 1940 kom til å danne stammen i det kommunale nyordningsverket er beskrevet, likeledes at Hagelins nærmeste rådgivere i ID, Dahl og Vries Hassel betraktet denne forordning som hastverksarbeid og midlertidig. Nyordningen var sentralt styrt fra ID og ble gjennomført med solid hjelp fra NS fylkesførere. Hagelin, den helt sentrale drivkraft, sørget også for at øvrige departement fulgte opp med nødvendige bestemmelser for særlovgivningen slik at også styrer og råd ble i samsvar med den nye styringskikken.

I løpet av sommeren 1941 skulle nyordningen formelt være gjennomført hva angikk de sentrale kommunale styringsorganer, ordførere og herredstingene. Men nyordningen stagnerte etter hvert, og min oppgave har analysert de viktigste grunner til det. Hovedgrunnen, konkluderer jeg med, var Terbovens forbud mot å realisere det såkalte Riksting, Quislings kongstanke.

Berit Nøkleby har skrevet i sin bok om 'Nyordningen' at kanskje vant nazistene det store slag når det gjaldt nyordningen – i og med at ordningen ble iverksatt – men tapte de mange små slag rundt om i Norge i nemnder og utvalg. Selv om teorien virket flott for NS, viste den seg vanskelig å gjennomføre (Nøkleby 1985, 97). Grimnes har fremstilt i sin bok (Grimnes 2018, 304) at forsøket på en nyordning var dømt til å mislykkes, selv om det ikke så slikt ut i samtiden.

Jeg har drøftet sammenhengen mellom økonomisk krise og NS-styrke i kommunene, og at økte politiske spenninger mellom klasser og sosiale lag i befolkningen hadde betydning for NS oppslutningen.

Det var et klart innslag av anti-modernisme i NS partiets ideologi, noe det er forsøkt å gi belegg for. Dette kan ha hatt betydning for store ættegårder, særlig på Østlandet. Motvilje mot de andre politiske partiers håndtering av den økonomiske krise på 1930-tallet, var også tenkelig motivasjon for NS-sympati, særlig blant de småbønder som fikk merke virkningen av krisen på kroppen (Myklebust 1974, 159).

NS brede tilslutning i høysosiale miljøer er også drøftet i analysen av hvem de norske nazistene var. Spesielt i Numedalskommunene var det en dominans av høystatus ordførere.

Politisk kultur og tradisjon kan også ha hatt en del å si for partiets suksess og mangel på det. I distrikter der kristenfolket sto sterkt hadde partiet mindre appell enn i distrikter med annerledes politisk-kulturelt engasjement i befolkningen.

Øystein Sørensen har i sin bok *Hitler eller Quisling* fra 1989 analysert de ideologiske strømningene i NS. Han påviste at NS ikke var en samlet og enhetlig blokk, og han

identifiserte hele fire fløyer i partiet og spenninger som oppsto med det (Sørensen 1989, 11, 12). Disse konfliktlinjene gjorde det ikke enklere for NS å iverksette nyordningen.

Summa summarum kan det spørres om hvor vesensforskjellig dagliglivet i de 13 kommunene var fra livet før 1940. På gårdene i dalføret levde folk materielt sett nesten like godt under okkupasjonstiden som de hadde gjort i årene før. Funksjonærfamiliene ved det store kraftverket i Nore greide seg etter forholdene også bra. Familiene til anleggsarbeiderne var noe verre stilt, fordi de manglet kjennskap og vennskap utover bygda. (Solhjell 2000, 132, 133). Derimot tjente entreprenørene gode penger. Det er også interessant å registrere at Norges BNP i 1946 var på samme nivå som i 1939 (NRK P2, 31.juli 2021). Det kan være grunn til å hevde at tyskerne ikke bare plyndret under okkupasjonen; de bygget også. Norge var det eneste okkuperte landet der tyskerne tilførte flere ressurser enn de tok ut. Det var særlig infrastruktur tyskerne satset på i Norge. Særlig viktig var veiutbygging, jernbanesatsing, flyplassutbygging, broer, kaianlegg, økning av generatorkapasitet med 30%, kraftig telenettutbygging og lettmetall industrisatsning. I mai 1941 hadde tyskerne 1600 byggeprosjekter i Norge fra 400 tyske selskaper. Prosjektene ble i stor grad betalt fra Tyskland over tyske budsjetter (NRK P2 program 31.juli 2021 om NTNU prosjektet 'I en verden av total krig: Norge 1939-1945' - et viktig forskningsprosjekt i samarbeid med universitetene i Tromsø og Narvik hvor tyske kilder er nøye studert som en foreløpig konklusjon om clearinghandelen/varebytte mellom de to land i okkupasjonsårene. I tillegg til uregistrert handel kom NTNUs forskere til at tyske kilder kan dokumentere at det tyskerne tilførte var langt større enn det de tok ut. I løpet av okkupasjonsårene forsvant arbeidsledigheten i Norge. Kommunene ble gjeldfrie. Det samme ble bedrifter, kommuner og husholdninger. Dette prosjektet har således nyansert oppfatningen av effekten av det tyskerne tok ut av Norge sammenlignet med det at tyskerne også tilførte betydningsfulle ressurser).

Dog skal det ikke underslås at dagliglivet stedvis også kunne være preget av streng rasjonering og selvberging. Det var mangeløkonomi, med knapphet på forbruksvarer, reservedeler og innsatsfaktorer til industrien. Det inntraff sabotasjehandlinger, arrestasjoner, sivil og militær motstand og avrettinger. Mange led. Det var forbudt å høre på radio (radioene ble inndratt høsten 1941). Pressen var underlagt sensur. Nesten halvparten av avisene stanset etter hvert (Grimnes 2018, 316). Det var ikke generelt møteforbud under okkupasjonstiden. Kirken og de kristne organisasjonene og menighetene fikk NS- prester. Det førte til at veldig mange kirkegjengere holdt seg borte fra gudstjenestene. Biskopene nedla sine embeter 24.februar 1942 (Nøkleby 1986, 51-52), og vel 90 prosent av prestene (ca. 800) tok samme skritt fra påskedag (5.april 1942). Avholdslag og andre humanitære organisasjoner ble overtatt av den nazistiske staten. Dette gjaldt også idrettslag og ungdomslag. De tillitsvalgte i disse organisasjonene la ned sine verv og oppløste organisasjonene. Det var fortsatt lovlig å holde idrettskonkurranser og folkeviseleik, dersom disse aktivitetene gikk innenfor godkjente organisasjoner. For idretts Norge var nazifisert, og idrettsstreik hersket. Men selv om ungdomslag var nedlagt, møttes ofte ungdommer til uformelle sammenkomster, gjerne på støler litt utenfor tettbygde strøk. Danseforbud hadde myndighetene innført høsten 1941. Men datter til NS-lagføreren i Uvdal deltok villig vekk på dansetilstelninger på Ungdomshuset hvor også andre NS ungdommer svinget seg i dansen. Det hendte også at hjemmefront gutter kom ned fra fjellet og deltok i dansen. Lensmennene både i Nore og Uvdal viste seg ganske overbærende overfor dette regelbruddet blant ungdommene.

Analysen av byting/herredstingmøter og ordførernes vedtaksbøker viste at omtale av den kommunale nyordning var ganske fraværende. Saker som ble behandlet, ut fra møtereferatene å bedømme, var stort sett samme som før okkupasjonstiden, altså dagligdagse helt lokale forhold. Omtale av okkupasjonssituasjonen var omtrent helt fraværende. Ut fra disse referatene er det intet som tyder på at NS fikk drahjelp fra disse ordførerne i å omforme kommunene etter nasjonalsosialistiske retningslinjer som skulle bidra til å omdanne Norge etter tysk mønster og kontroll.

Min konklusjon blir derfor at det kan være riktig å hevde at den kommunale nyordning ikke virket i de 13 kommunene slik NS og RK hadde forestilt seg. Dette synet understøttes av Berit Nøkleby (Nøkleby 1985, 97) hvor hun hevdet at det var et åpent spørsmål om hvor dypt nyordningen faktisk virket i de norske kommuner under okkupasjonen. NS kom altså langt lengre i planleggingen enn i utførelsen av sitt prosjekt, uttalte Nøkleby. I denne oppgaven har jeg redegjort for at nyordningen virket dårlig for NS i kommunene langs Numedalslågen.

Omtalen av 'våre' ordførere etter okkupasjonen var i overveiende grad positiv. Kommuneøkonomien var betydelig bedret ved at nærmest alle arbeidsføre var kommet i arbeid. Dette ga økt regnskapsoverskudd som ble brukt til nedbetaling av kommunal gjeld. Samtidig ble nyinvesteringer holdt lave. Ordføreren hadde stort sett greid å håndtere den vanskelige balansegangen mellom de tyske og norske makthavere og sivilbefolkningen på en ryddig måte. Uttalelser fra sivilbefolkningen, funnet i Landssvikarkivet, tyder på det. Det var ingen systematisk undertrykkelse de 13 kommunene, som kunne være tilfellet andre steder i landet. I mange av 'våre' kommuner hadde befolkningen det stort sett som før okkupasjonstiden siden bøndene hadde mat 'nok'. Kommunestyrereferatene og ordførernes vedtaksbøker fra denne tiden indikerer også at politikerne var opptatt av de samme saker som før 1940. Omtale av okkupasjon og krig var omtrent fraværende i disse referatene.

De 13 kommunene slapp bedre fra det enn mange andre bygder og byer i landet takket være fornuftige ordførere; samt at andre områder i Norge, med unntak av kraftverket i Nore og havnetrafikk ytterst i Vestfold, hadde langt større strategisk betydning for tyskerne.

De funn jeg har beskrevet i de 13 kommunene langs Numedalslågen harmonerer med historiker, cand. philol. Berit Nøklebys synspunkter og konklusjoner om nyordningen, som hun har redegjort for i 'Bind 2 Norge i Krig', fra 1985. Det samme kan sies om Grimnes konklusjoner i sin bok 'Norge under andre verdenskrig' fra 2018.

Historiker og professor Ole Kristian Grimnes kalte gjerne de første par tiårene etter 1945 for vår konsensus syndrom. For egen del vil jeg legge til at den patriotiske grunnfortelling gjengitt de første etterkrigsårene om lidende kommuner som kjempet en patriotisk kamp hadde nok en viktig mobiliserende effekt for å få til en suksessfull gjenreisning. Men de faktiske forhold var at det ikke var motstand og kamp som i fremtredende grad preget hverdagslivet i disse tretten kommunene. Her var ingen systematisk undertrykkelse. Kollaborasjon og samarbeid var en langt mer dekkende beskrivelse på okkupasjonsårene i disse kommunene.

Kilder/litteratur benyttet i denne master-oppgaven

- Andenæs, Johs. 1979. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum-Norli.
- Arkiverket, Topografisk medlemsarkiv, NS Riksøkonomiavd.
- Brevig, Hans Olaf. 1971. Pax Forlag.
- Christophersen, Egil. 1989. *Vestfold i krig*. Sandefjord: Bokkomiteen Vestfold i krig.
- Corell, Synne. 2010. *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Oslo: Spartacus forl.
- Dahl, Hans Fredrik (red.). 1974. *Krigen i Norge*. Oslo: Pax forlag.
- Dahl, H F, Hagtvvet, B, Hjeltnes, G 1990. *Den norske nasjonalsosialismen. NS 1933-1945*. Oslo: Pax forl.
- Danielsen, Rolf/Ugelvik Larsen, Stein (red.). 1976. *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Danielsen, Rolf, Dyrvik, Ståle, Grønlie, Tore, Helle, Knut, Hovland, Edgar. 1991. *Grunntrekk i norsk historie – fra vikingtid til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eggen, Eystein. 1970. *Norsk nazisme*. Oslo: Samtiden.
- Flo, Yngve. 2015. *Distriktsforvaltning under førarprinsippet – nasjonal samlings nyrordningsambisjoner overfor det lokale og regionale styringsverket*. Oslo: Historisk Tidsskrift 01 2015.
- Frøland, Carl Müller. 2017. *Nazismens idéunivers*. Oslo: Vidarforlaget.
- Gjelsvik, Tore. 1977. *Hjemmefronten – Den sivile motstand under okkupasjonen*. Oslo: Cappelen.
- Grimnes, Ole Kristian. 1977. *Hjemmefrontens ledelse. Norge og den 2.verdenskrig*. Oslo: Universitetsforl.
- Grimnes, Ole Kristian. 2018. *Norge under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug.
- Hagelien, Ove. 1995. *Glimt fra motstandskampen i Kongsberg og Numedal 1940-1945*. Kongsberg: Lågdalsmuseet.
- Hauge, Jens Chr. 1995. *Rapport om mitt arbeid under okkupasjonen*. Oslo: Gyldendal.
- Hjort, Johan B. 1934. *Hvad vi vil. En utredning om Nasjonal Samlings Program*. Oslo: NS.
- Hjort, Johan B. 1935. *Håndverkets fremtid i Nasjonal Samling. I Ukeavisen NS*. Oslo: NS
- Hoff, Knut. 1993. *Rollag Bygdebok, bind IV. Ætt og Gard og Grend*. Rollag: Bygdeboknemnd Rollag kommune.
- Hytta, Lidvard. 2020. *Motstandsbevegelsen i Øvre Numedal 1940-1945*. Nore og Uvdal: Eget forlag.
- Jensen, Helge. 1985. *Motstandskamp i Rollag kommune 1940-45*. Rollag: Rollag og Veggli Bibliotek.
- Johnsen, j. *Krigen i Norge 1940. 1856. Operasjonene ved Telemark infanteriregiment nr 3 og Kongsberg Luftvern*. Krigshistorisk avdeling. Gyldendal Norsk Forlag.
- Justisdepartementet 1945. *Samling av Provisoriske Anordninger. Kgl Res. M.v. 1940-1945*. London: Justis- og Politidepartementet.
- Karlsen, Ola. 2020. *Den norske nazieliten. De ukjente landssviker*. Oslo: Gyldendal.
- Kroglund, Nina Drolsum. 2010. *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-1945*. Oslo: Forlaget Historie og Kultur.
- Langs Lågen Årbok 2010 og 2020. Kongsberg: Kongsberg Byhistorielag.
- Larsen, Stein Ugelvik, Hagtvedt, Bernt, Myklebust, Jan Petter. 1980. *Who were the fascists*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Liste nr.1 1945 og 2014. *Over mistenkte for grovere arter av landssvik*. Oslo: Vega Forlag A/S
- Luihn, Hans. 1981. *Det fjerde våpen. Den hemmelige presse i Norge 1940-1945*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lunde, Aage. 1973. *Sandsværs historie, bind 1*. Kongsberg: Sandsvær Bygdebokkomite.
- Maerz, Susanne. 2010. *Okkupasjonstidens lange skygger*. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs. Oslo: Unipub og Holocaust senteret.

- Myrvang, Christine. 2014. *Troskap og flid. Kongsberg Våpenfabrikks historie 1814-1945*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Nasjonal Samling. *Møteprotokoll 1934-1945*. Oslo: Riksarkivet 2011.
- NRK P2 program 31.07 2021 om Norgeshistorien: 'Økonomisk opptur alt under krigen?' Forskningsprosjekt v/professor Hans Otto Frøland, NTNU/konservator Kjetil Gjølme Andersen, Teknisk Museum.
- Njølstad, Olav. 2008. *Jens Chr Hauge – Fullt og helt*. Oslo: Aschehoug.
- Nøkleby, Berit. 2016. *Hitlers Norge*. Oslo: Cappelen Damm.
- Nøkleby, Berit. 1985. Nyordning. Oslo: Aschehoug. (Bind 2 i 8 binds serien, Norge i Krig 1940-1945.
- Nøkleby, Berit. 1986. Holdningskamp. Oslo: Aschehoug. (Bind 4 i do.)
- Om landssvikoppgjøret. Stortingsmelding nr 17 – 1962/63. *Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*. Utvalget oppnevnt 22. desember 1955. Innstilling avgitt 11 januar 1962. Gjøvik: Mariendals Boktrykkeri.
- Samtaler med formann i Kongsberg Historielag, Dag Kristoffersen, sept-okt 2022, lokalhistoriker Even Traaen, Rollag og oberst (retired) Åge Bjøråsen, Flesberg, oktober 2022.
- Schelderup, Ferdinand. 1945. *Fra Norges kamp for retten*. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Schelderup, Ferdinand. 1947. *På bred front. 1941-1942*. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Skeie, Jon. 1945. *Forhandlingene med tyskerne 1940*. Oslo: Norli.
- Skodvin, Magne. 1956. *Striden om okkupasjonsstyret i Norge – fram til 25 september 1940*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Solhjell, Kåre Olav. 2000. Bygdehistorie for Nore og Uvdal. Bind III. 1940-1965. Uvdal: Nore og Uvdal kommune.
- Statistisk Sentralbyrå (SSB).
- Steen, Sverre. 1947-1950. *Norges krig 1940-1945*. Oslo: Gyldendal.
- Sørensen, Øystein. 1989. *Hitler eller Quisling*. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945. Oslo: Cappelen.
- Undersøkelsskommissjonen fra 1945. 1946. Innstilling fra. Oslo, Stortinget: Aschehoug
- Veum, Eirik. 2012. *Nådeløse nordmenn. Statspolitiet 1941-1945*. Oslo: Kagge forlag.
- Veum, Eirik. 2013. *Nådeløse nordmenn Hirden 1933-1945*. Oslo: Kagge forlag.
- Veum, Eirik. 2014. *Nådeløse nordmenn Gestapo 1940-1945*. Oslo: Kagge forlag.
- Vinger, Sigurd. 1990. *Flesberg Boka. Bustad og Ætt, bind II*. Flesberg: Flesberg kommune.
- Wyller, Thomas Chr. 1953. *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*. Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9.april 1940 – 1.februar 1942. Oslo: Tanum forlag.
- Wyller, Thomas Chr. 1958. *Nyordning og motstand*. Organisasjonenes politiske rolle under okkupasjonsjeren. Oslo: Universitetsforlaget.
- Følgende hovedfags-/mastergrads oppgavebesvarelser i historie;** Myklebust: Sosiologi.
- Andresen, Ørnulf Wikstrand. 2007. Mastergrad. *Hvordan styrte nasjonal samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940-1945*. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Andresen, Ørnulf Wikstrand. 2020. Doktorgradsavhandling. *Lyktes Nasjonal Samlings kommuneprosjekt? Nasjonal Samling, tysk okkupasjonsmakt og norske nazifiserte institusjoner nyordning av kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsø 1940-45*. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Drevland, Ivar. 1969. *Lokalstyret i okkupasjonsårene 1941-1945. Et studium av den kommunale nyordningen av 1.januar 1941 slik den ble gjennomført i Nordland fylke*. Bergen: U i B.
- Henriksen, Haakon. 2020. *Nasjonal Samlings styre i fire Telemarkkommuner under okkupasjonstiden 1940-1945. Skien, Porsgrunn, Bø og Tinn*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Kroglund, Nina Drolsum. 2021. Doktorgradsavhandling. *Hagelin-Quislings høyre hånd*. Oslo: Uio.
- Kværnes, Njaal. 2019. *Ordførere under okkupasjonen. Nazifisering og kollaborasjon i kommunene Sollia og Stor-Elvdal under nyordningen 1941-1945*. Oslo: Uio.

-Lorentzen, Svein. 1973. *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet. Okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940-1945*. Bergen: Universitetet i Bergen.

-Løken, Roar. 1976. *Militær motstand i Milorg D 16- 1940-1945*. Oslo: UiO.

-Myklebust, Jan Petter. 1974. *Hvem var de norske nazistene?* Sammenheng mellom sosial, politisk og økonomisk bakgrunn og medlemskap i Nasjonal Samling. Bergen: Sosiologisk Institutt, Universitetet i Bergen.

-Nordås, Hallvard. 1972. *Nasjonal Samling og det kommunale styret i Rogaland 1940-1945*. Oslo: Universitetet i Oslo.

-Olstad, Ivar. 1969. *Nyordningen av det kommunale styresettet 1940-1941. Oppland fylke*. Oslo: Universitetet i Oslo

-Rønning, Odd. 1977. *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940-1945*. Oslo: Universitetet i Oslo.

-Ødegaard, Øyvind. 1992. *Kampen om vannkraften. Tyske planer og norske reaksjoner 1940-1945*. Oslo: Universitetet i Oslo.

Kilde vedr Evju gård i Flesberg kommune: (kfr. s 78):

Sagbruksaktivitet på Evju gård under andre verdenskrig

Fremkommet under intervju av Olav Stuvstad (f 1928) 10 oktober 2022

Nede ved sidesporet og lasterampen (som begge ble etablert i mellomkrigstiden) ved jernbanelinjen, ble det i begynnelsen av andre verdenskrig montert to sager. Disse ble under krigen i hovedsak brukt til å skjære takspon og kante inn tømmer for lafting, på bestilling fra den tyske okkupasjonsmakten.

Gründeren Anders Buen sto som ansvarlig for monteringen av sagine, som hadde hver sin stasjonære motor, samt driften av sagbruket. Nestleder var hans svoger Hans Kjønn fra Telemark. Einar Evju leverte tømmer til sagbruket.

Taksponene ble samlet i bunter på 50x50x50cm. Sagbruket fikk kr 2.- pr bunt. Vanligvis greide de å levere en jernbanevogn med takspon i uka.

I tillegg ble det kantet tømmer til lafting av hytter. Totalt 18 hytter på ca 50-60m² hver, ble laftet/montert på furumogen i nærheten av sagbruket, for deretter å bli demontert og fraktet på jernbanen til diverse tyske leirer. Tømrere/laftere kom hovedsakelig utenfra.

Følgende arbeidet ved sagbruket med produksjon av takspon og kanting av tømmer:

- Oddvar Evju, arbeidsformann og nevø av Olav E Evju
- Olav Stuvstad
- Nils Stuvstad
- Olav Dokken
- Jan Dokken
- Kåre Dokken
- Torvald Hamre
- Levor Bakkerud
- Kristian Bakkerud
- Alf Bekken
- Sjul Laag

Hundekennelen, som fortsatt befinner seg mellom gården og jernbanelinjen, ble benyttet som hvile-/spisebrakke.

Åge Bjøråsen